Цю книгу присвячую маріупольцям — мужнім і незламним духом жителям прекрасного міста, які є втіленням сили, надії та незгасної любові до рідного Маріуполя.

Ірина
Пономарьова

РУПОЛЬ

на хвилях історії

(1780–2022 рр.)

КЛІО
Київ
ТОВ «Видавництво “Кліо”»
2024

УДК 908(477.62-21Мар)”1780/2022”
П57

Місто Марії. Йому нині присвячують вірші, пісні й цілі романи, воно стало символом нескореності й надії. У пропонованому читачам нарисі історії Маріуполя Ірина Пономарьова зібрала надзвичайно цінний матеріал з історії міста: від часів, коли у Надазов'ї запорозькі козаки засновували зимівники, і до російської окупації у 2022 р. У цій книзі авторка зібрала безцінні відомості, зафіксовані в документах Маріупольської міської думи та Маріупольського грецького суду, міських часописах і записках мандрівників, купців, послів, листівках і фотографіях, спогадах і переказах містян і найвідоміших маріупольських блогерів — дослідників історії міста, розповіді про артефакти, що до повномасштабного вторгнення зберігалися в Маріупольському краєзнавчому музеї.

Зазначені матеріали дають змогу поринути в мальовничий світ приморського міста, яке врешті стало українським промисловим гігантом і яке знищили російські війська лише за два перші місяці окупації, свідком чого була сама авторка.

Книга адресована всім, хто цікавиться історією України й Маріуполя зокрема.

УКРАЇНСЬКИЙ ІНСТИТУТ КНИГИ

Видання підготовлено за сприяння державної установи «Український інститут книги» за кошти державного бюджету України та призначене для поповнення бібліотечних фондів.

Авторська думка може не збігатися з офіційною позицією державної установи «Український інститут книги»

ISBN 978-617-7755-95-0

© Пономарьова І. С., 2024
© Остапов О. Я., художнє оформлення, 2024
© ТОВ «Видавництво “Кліо”», оригінал-макет, 2024

ЗМІСТ

Розділ 1
Колиска Надазов'я: від козацьких зимівників до розвиненого поліса

На межі імперій 10
Грецький проєкт, або Як постав Маріуполь 11
Маріупольський грецький суд: хто? де? коли? 19
Море, пісок і роза вітрів – раціональність потрібна у всьому 23
Серце міста 27
Маріупольські комерсанти 38
Клуби, театри й бібліотеки – спільні захоплення маріупольців 47
Етнокультурна мозаїка 50
Таємниці кам'яних храмів 57
Маріупольський феншуй 62
Грецька кухня як мистецтво 66
Тохма, тухмад'я та йорган, або Як грецькі ремісники створювали затишок 71

Розділ 2
Ментальність Маріуполя на зламі століть

Громада чи міська дума — хто головніший? 76
Мовчазні свідки історії 80
Маріупольський морський порт — морських шляхів початок і морських шляхів кінець 107
Найуспішніший бізнес металургійної столиці 116
Солодкі радощі 120
Справи алкогольні 122
Новинка цивілізації — трамвай 124
«Жорстока несправедливість», або Як маріупольські дівчата отримували освіту 125
Маріупольські лікарні — для всіх і кожного, бо ж головне — здоров'я містян 129
Народження оази на піску 131

«Версаль», «Континенталь», «Європейський»...:
готельний бізнес Маріуполя з музикою і без 135
Символ таємничості й скорботи 137
«Консули потрібні тільки як посередники між керівниками країн» —
розвінчуємо міф 139

Розділ
Маріупольський промисловий магніт

Нові можливості на кожному кроці 146
Як проста тюлька врятувала місто від голоду 148
Початок і кінець захопливого морського епосу 151
Завод Ілліча і стахановський рух, або Новітні ікони 154
«Азовсталь» — гордий погляд у майбутнє 161
«Жигулівське», «Приазовська кістка» і... панчохи 168

Розділ 4
Випробування війнами

Маріуполь у Першій світовій війні — період втрат і руйнувань
та великих зисків 177
У горнилі громадянської війни й радянського терору 180
Виживання в умовах небезпеки та нестабільності 180
Сатанинська винахідливість комнезамівців 185
«Грецька операція» та двигун Челпанова 187
Друга світова війна: життя в окупації 189
Сквери-цвитарі й танці у вихідні 189
Непідкорена сталева міць 192
Паралельні реальності: «Просвіта», музеї та кінотеатри / масові
розстріли й остарбайтери / підпілля 196
Барвиста симфонія звуків післявоєнного міста 203

Розділ 5
«Змін вимагають наші серця»: від відлиги до перебудови

Друге дихання космічної галузі & розвиток в епоху застою 212
Солодкі виробництва 217
Заповітна карта, що відкрила шлях у майбутнє 222

Насолода для очей та душі, яку в нас вкрали 228
Пляжні вечірки, волейбол і футбол — такі шалені миті юності 233
Маріупольські санаторії, або Як отримати путівку до раю 236
Що душі завгодно, тільки... по блату 240
«Везіть мене в принцип, там все є!» 241
Куди маріупольці полюбляли ходити на закупи 243
Як врятувати весілля чи день народження, коли в країні антиалкогольна кампанія 249
«ABBA» «Boney M.», «Modern Talking», CC Catch і віра у світле майбутнє 253
«Мода — як їжа: не зациклюйтеся на одному блюді» (Кензо Такада) 255
Нестримна пристрасть до котлет, або Чотири міфи про радянські продукти 272
Навчайтеся скільки завгодно, але тому, що наказано, створюйте, але тільки те, що дозволено 281

Розділ 6
І засяє нам сонце свободи!

Порт: від найглибшої гавані до поля битви 296
Завод Ілліча — держава в державі 298
«Азовсталь», або Де виробляли залізничні рейки і що тримає чорнобильський саркофаг 305
Батько українського бронетранспортера — «Азовмаш» 309
«Вибір зроблено — я вступаю до Маріупольського гуманітарного інституту!» 311
Культурна феєрія свят 318
Малий бізнес — це велика гра 321
Країна Всемережжя для всіх 336
Шукаєте нових друзів? Бажаєте з кимось познайомитися? Думаєте, як влаштувати побачення? Тоді вам до нас — у Маріупольський міський чат! 338
«0629» — портал у світ інформації 341
Газета — чернетка історії 343
За кілька кроків до війни 345
Заступила чорна хмара... 351

Розділ 1

КОЛИСКА НАДАЗОВ'Я: ВІД КОЗАЦЬКИХ ЗИМІВНИКІВ ДО РОЗВИНЕНОГО ПОЛІСА

Сучасний Маріуполь розташований на мальовничих берегах Азовського моря та річки Кальміус. Місто приховує неймовірні таємниці прадавніх цивілізацій. З давніх-давен ці місця були домівкою для різних народів, про що свідчать археологічні знахідки — пам'ятки палеолітичного, мезолітичного та неолітичного періодів. Тут віднаходили своє призначення славетні кімерійці, скіфи й сармати. Відтак із середини IV століття терени Надазов'я стали своєрідним магнітом для різноманітних культур. Тут оселялися гуни, готи, авари, печеніги й інші племена, які приходили сюди в пошуках нового притулку. Також існує версія, що на березі Азовського моря колись стояло давньогрецьке місто Кремни, а в гирлі Кальміусу були тюркські та генуезькі поселення. Але це далека історія, а тому маловивчена.

Чому людей завжди вабила ця чарівна степова місцевість? Відповідь проста: море. Азовське море — справжня перлина природи, найменше та водночас найбагатше море на планеті. Воно заворожує своєю красою й розмаїттям, зачаровуючи серця людей. Тут, де степи зустрічаються з морем, народилося не лише місто, а й багато легенд, а кожен камінчик має свою історію й готовий розповісти її всім, хто прагне поринути в минуле цього чудового куточка України.

Коли народжується місто? Історія міста зазвичай починається з моменту його заснування або заселення людьми. Це може бути пов'язано з різними подіями, як-от оселення перших поселенців, будівництво фортеці або замку, заснування торговельної точки. Загалом народження міста визначається першим актом створення організованого поселення, яке потім розвивається в сучасний міський центр.

На межі імперій

Історія становлення та розвитку Маріуполя — це вражаючий літопис, сповнений таємниць і розповідей про непересічні події. Так, у XVI ст. на березі Азовського моря запорозькі козаки, які жили з рибальства та полювання, а також добування солі в Бердянському лимані, облаштували зимівники. Щоб захистити свої господарства та комунікаційні шляхи від нападів кримських татар, вони звели сторожову вежу в гирлі річки Кальміус. У 1711 р. в результаті Великої Північної війни сторожова вежа знелюдніла, але була відроджена в 1734 р., перетворившись на серце Кальміуської паланки Запорозької Січі. На чолі паланки стояли полковник і старшина, які вирішували податкові та судові питання.

Постійна загроза нападів кримських татар змушувала запорожців відмовлятися від мрій про господарське освоєння Північного Надазов'я. Так, у 1769 р., під час російсько-турецької війни, на територію Кальміуської паланки, руйнуючи запорозький гарнізон, вторглися майже 17 тисяч татар. Його відновленння було не більше ніж тимчасовим затишшям перед черговим нападом. А війна між Росією та Туреччиною лише посилювала ризики. Сторожову вежу на Кальміусі було зведено знову, та після зруйнування російськими військами Запорозької Січі в 1775 р. землі Кальміуської паланки увійшли до складу Азовської губернії.

У XVII ст. територія сучасного Маріуполя була межею турецької й польсько-литовської імперій. Запорозькі козаки для підготовлення та здійснення рейдів і вилазок на кордонах України-Русі, можливо, створювали тимчасові поселення на берегах Кальміусу. Однак періодом заснування Маріуполя прийнято вважати XVIII ст., коли було безпосередньо закладено місто. Тож, хоча запорозькі козаки й могли відігравати певну роль у його становленні, їхній внесок, швидше за все, був незначним. Історія Маріуполя — складний пазл, але спроби віднайти його початкові елементи мають свою цінність, навіть якщо не відображають повної картини.

Грецький проєкт, або Як постав Маріуполь

Офіційна дата заснування Маріуполя — 1778 р. — є дискусійною. Нині побутує кілька версій щодо цього: грецька, російська (поки що офіційна) та українська [1]. Кожна з них має своїх прихильників як серед місцевих жителів, так і серед істориків — залежно від їхніх етнополітичних поглядів. Українська версія говорить, що місто виникло з поселення запорозьких козаків. У XV–XVI ст. Азово-Чорноморський басейн став привабливим для європейських купців, відтак на березі Азовського моря виникли венеційсько-генуезькі форпости, як-от Адомах (або Адомаха). У XVII ст. запорозькі козаки на його руїнах звели укріплення й назвали його Домаха. Воно стало центром Кальміуської паланки. Козацький форпост, який слугував і для рибальства, і для оборони, був невеликим. Легенди та перекази про фортецю Домаха й Кальміуську паланку, а також деякі документи дають підстави розглядати історію Маріуполя від часів поселення тут запорозьких козаків [2].

Однак ми, вивчивши численні документи та події, переконані, що місто було засновано грецькими переселенцями, які в 1778–1780 рр. під керівництвом митрополита Ігнатія залишили Кримське ханство та поселилися в Надазов'ї. Згідно з історичними джерелами, Маріуполь став першим населеним пунктом на теренах нинішньої Донецької області, який отримав статус міста (1779 р.). Назву Маріуполь, що означає «місто Марії», було йому присвоєно в 1780 р. [3]

---

[1] *Ponomariova I.* Ethnic processes in Mariupol and Russia's imperial migration policy (19th – early 20th century) // Gelina Harlaftis, Victoria Konstantinova, Igor Lyman, Anna Sydorenko and Eka Tchkoidze (eds). Between grain and oil from the Azov to the Caucasus : the port-cities of the eastern coast of the Black Sea, late 18th — early 20th century. Black Sea History Working Papers. Volume 3. Rethymnon, 2020. P. 234-237. URL: https://books.blacksea.gr/en/18/ (дата звернення: 14.04.2024).

[2] *Руденко Н.* Кем и когда основан Мариуполь? Поиски исторических корней города. URL: https://web.archive.org/web/20060916160648/http://sumbur.n-t.org/sg/ua/mr.htm (дата звернення: 13.06.2018).

[3] *Пономарева И.* Мариуполь этнический (конец XVIII – начало XX века) / И. Пономарева // Матеріали до української етнології. 2016. Вип. 15. С. 57–68. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/mdue_2016_15_9 (дата звернення: 21.04.2024); *Її ж.* С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). Історико-етнографічне дослідження / І. С. Пономарьова. Київ : Реферат, 2006. 300 с., іл.; *Её же.* Мариуполь.

Період заселення територій на берегах Азовського моря й Кальміусу пов'язаний із проєктом Катерини II, який включав переселення християн із Криму до Надазов'я [4]. План, відомий як «Грецький проєкт», був прагненням імператриці до захоплення земель Османської імперії, розподілу їх серед європейських монархів та відродження прадавньої Візантії з Константинополем у центрі. У 1770 р. Катерина II поділилася з Вольтером своєю ідеєю про російський хрестовий похід до Середземномор'я. Це був виклик для Російської імперії, і Північне Надазов'я відігравало головну роль у цьому стратегічному задумі. Азовський регіон був не лише важливим військово-стратегічним, а й економічним центром. Його багаті ресурси, природні умови та морське узбережжя сприяли закладенню порту, який міг працювати увесь рік. Росія прагнула заселити південні околиці своєї території та запровадити на них систему державного управління. Найвідчутнішим було переселення кримських християн у 1778 р. до Азовської губернії, яке очолив митрополит Готський та Кафський Ігнатій.

Пам'ятник митрополиту Ігнатію в Маріуполі. 2005 р. Фото І. Пономарьової

Ми не зосереджуватимемося на питаннях переселення греків із Криму, оскільки вже протягом XIX–XXI століть точаться дискусії щодо його причини та мети, кому належала ідея і як її здійснювали [5]. У записах полководця О. Суворова зазначено, що до Азовської губернії з Криму виїхало 31 386 християн, із яких 18 395 були греками. Згідно з нашими підрахунками та підрахунками грецьких дослідників, переселенці з Криму зайняли територію в Надазов'ї площею у 8114 кв. км (приблизно як площа острова Крит) [6].

Правовая система — указы об основании порта и города. URL: http://blacksea.gr/ru/cities/mariupol/1-1/ (дата звернення: 21.04.2024).

[4] *Пономарева И.* Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.). С. 36; *Её же.* Мариуполь. Правовая система — указы об основании порта и города. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/1-1/ (дата звернення: 23.03.2024).

[5] *Гедьо А. В.* Переселення греків з Криму до Північного Надазов'я у 1778 р. // Вісник. 2018. Грудень. С. 106–119.

[6] Τρουμπούκη Α. Ο Ελληνισμός της Αζοφικής // Ελληνική Διεθνής Γλώσσα. 2002. Τεύχος 5 (49). Σ. 494.

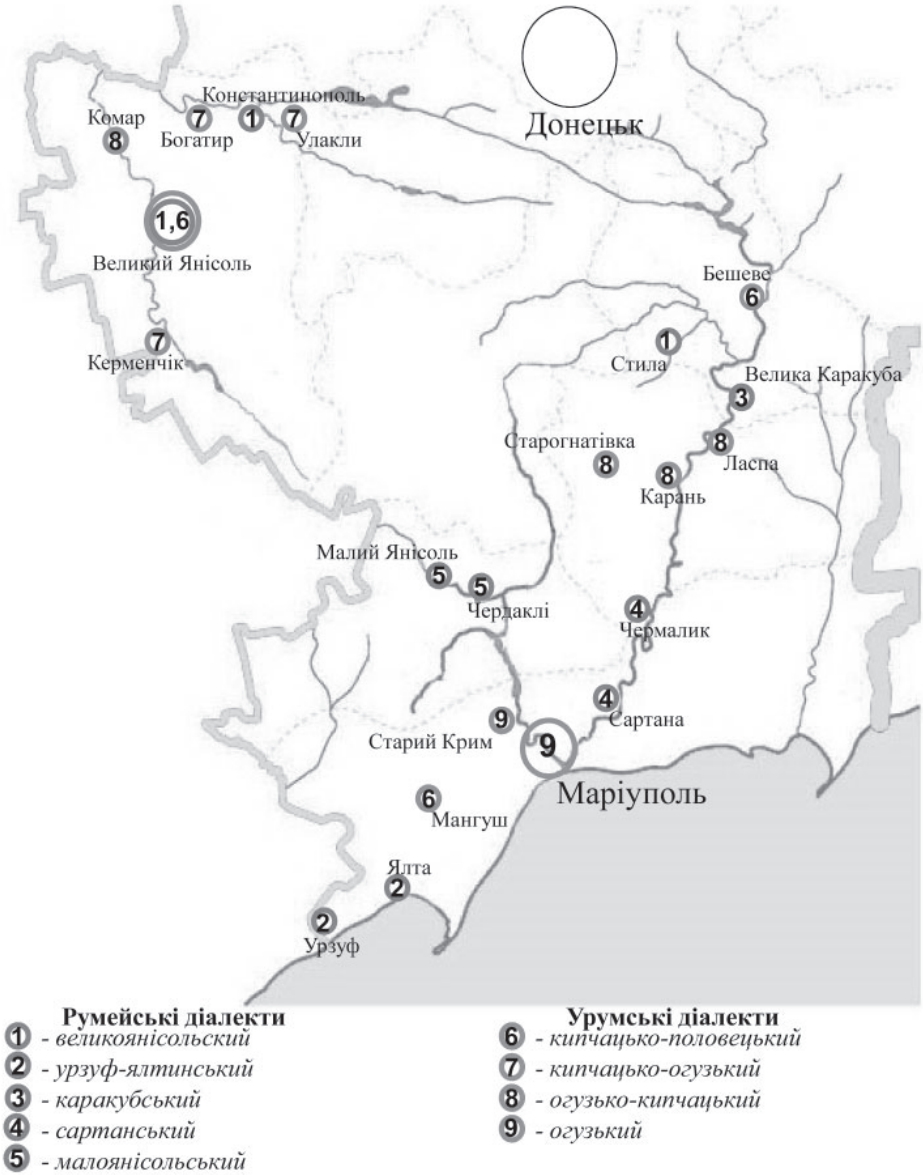

Грецькі населені пункти Надазов'я

Переселенці — греки, вірмени, грузини — довгий час були основними платниками податків у Кримському ханстві та бажаними мешканцями для Росії. Кримські греки й представники інших кримських народів залишили благодатні землі, будинки, сади, виноградники й вирушили до далеких країв. На них чекали великі труднощі, хвороби та суворі умови життя в надазовському степу.

Що ж треба було пообіцяти людям, щоб вони все покинули й вирушили назустріч незвіданому та незрозумілому? Багато нащадків кримських греків часто ставить це запитання. Як показують наші етнографічні дослідження, сучасні маріупольські греки не можуть відповісти на запитання, що могло змусити їхніх предків, які вирізняються традиційною прив'язаністю до свого дому, залишити рідні місця. Мабуть, за часів підготовлення до міграції їм розповідали про якісь неймовірні блага, також імовірно, що серед кримських християн проводили велику агітаційну роботу.

Поліетнічне та поліконфесійне населення Криму тривалий час було єдиним господарським механізмом. Значну частину доходів до скарбниці Кримського ханства вносили саме греки-християни. Тому в межах своєї державної політики Російська імперія була зацікавлена в поповненні власної скарбниці та отриманні працелюбного населення, тож поселила їх на неосвоєних територіях. Історія про те, як греки залишили Крим й осіли на землях Надазов'я, сповнена туги і втрат. Багато хто з маріупольських греків пам'ятає, як їхні предки насилу долали негаразди на шляху до нового життя. Усі переселенці поділилися на дві категорії: на тих, кого мимоволі змусили залишити батьківщину, та тих, які чомусь повірили, що тут, на північних берегах Азовського моря, їм буде краще, ніж у Криму. Прибувши на місце, греки побачили голий степ без єдиного деревця, відчули крутий норов місцевого клімату й зрозуміли, що припустилися помилки.

Для заснування міста було запропоновано гирло річок Кальміус та Кальчик. Уся слобода й прилеглі території були розбиті за спеціально розробленим планом поділу на ділянки. Кожна ділянка мала номер. Номери було складено до ящика. Кожний голова сім'ї витягував номер — так визначав свою ділянку, відтак започаткували «грецьке місто» 26 липня (8 серпня за новим

Карта Азовської губернії Маріупольського повіту. Земля, яку віддавали грекам — вихідцям із Криму. Маріупольський краєзнавчий музей. Фото І. Пономарьової

стилем) 1780 р. У Маріуполі оселилися греки-уруми (тюркофони) — вихідці з кримських міст Балаклава, Бахчисарай, Євпаторія, Феодосія та ін. Мовою побутового спілкування засновників міста Маріуполь був огузький діалект тюркської групи алтайської мовної сім'ї. Іноді дослідники XIX–XX ст. називали їх татарами, а урумську мову —татарською, пояснюючи це явище результатом їхнього життя в Криму серед татар[7].

[7] *Титов Г.* Мариупольские греки. Письмо VII // Письма из Екатеринослава. Одесса: Типография Брауна и К, 1849. С. 137.

Чому грецькому місту дали назву Маріуполь? Як бачимо, населення Маріуполя кінця XVIII ст. становили греки — вихідці з кількох населених пунктів Криму. Спочатку на новому місці, обмеженому морським узбережжям, Кальміусом та нижньою частиною його правого притоку Кальчика, з'явилося кілька самостійних, але зв'язаних між собою поселень. Назви деяких із них повторювали найменування кварталів столиці Кримського ханства: Бахчисарай та Маріамполь. Згодом усі ці селища злилися в одне місто під загальною назвою Маріуполь [8].

Історія назви міста заплутана й загадкова, викликає безліч здогадок та версій. Згідно з однією з них, у грамоті Катерини II від 21 травня 1779 р. місто було названо Маріанополь, але на карті до появи цієї грамоти воно було позначене як Маріуполь. Греки протягом довгого часу називали своє місто Маріуполі або Маріамполі [9]. Назва Маріамполь мала свою особливість. Вона пов'язана з біблійним ім'ям Маріам (Марії) — матері Ісуса. Перша частина назви «Маріам» із грецької означає «мати», друга — «поль» — вказує на поселення чи місто. У XIX ст. існувала гіпотеза, що походження назви Маріамполь пов'язане з чудотворною іконою Божої Матері — Παναγιά. Греки привезли її з Бахчисараю. Тож місто названо було, можливо, на честь цієї святині.

За радянських часів, особливо в 50-80-ті роки XX ст., коли тривала активна атеїстична кампанія, назву міста інтерпретували інакше. Наприклад, коли авторка навчалася в школі, на уроках історії вчителі розповідали, що етимологія назви Маріуполь — «море біля поля» або «Марія біля поля», оскільки в освітньому процесі релігійна складова була неприпустимою. Під час наших польових досліджень у нульові роки у грецьких селах Надазов'я ми зафіксували, що сучасні жителі грецьких населених пунктів назву Маріуполь пов'язують з іконою Божої Матері, яку переселенці у XVIII ст. привезли з Успенського монастиря до Азовської

---

[8] Мариуполь и его окрестности : отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии / Под ред. Г. И. Тимошевского. Мариуполь: Типо-Литография А. А. Франтова, 1892. С. 69–70; *Отин Е. С.* Топонимия Приазовских греков. Донецк – Мариуполь, 2000. С. 90–91.

[9] *Соколов І. І.* З історії колонізації Маріупольщини // Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Ф. Х. Д. 14773. С. 69–70.

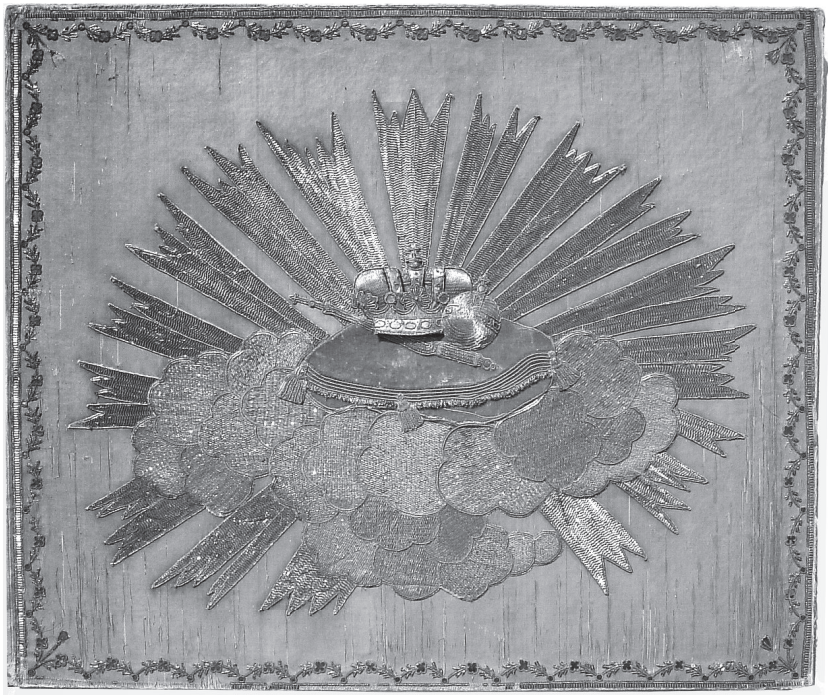

Жалувана грамота про влаштування християн-греків, виведених із Криму. Оригінал. Маріупольський краєзнавчий музей

губернії як святиню. Греки довгий час вирізнялися глибокою релігійністю, тож більшість літніх респондентів підтримує саме цю версію [10]. Отже, назва міста Маріуполь оповита містичними й історичними загадками, залишаючись об'єктом вивчення та інтересу для дослідників.

Одним із ключових актів, що визначав статус маріупольських греків, була Жалувана грамота, складена на основі указу Катерини II від 1779 р. Це цінний історичний артефакт, написаний грецькою та російською мовами. Грамота надавала грекам особливі привілеї. Греки ставали підданими Російської імперії, але

[10] Широку джерельну базу нашого дослідження становлять польові матеріали, зібрані під час етнографічних експедицій 1991–2006 рр., організованих авторкою — професором І. Пономарьовою. Експедиційну роботу було проведено в Маріуполі та 21 грецькому населеному пункті Великоновосілківського, Первомайського, Тельманівського та Старобешівського районів Донецької області.

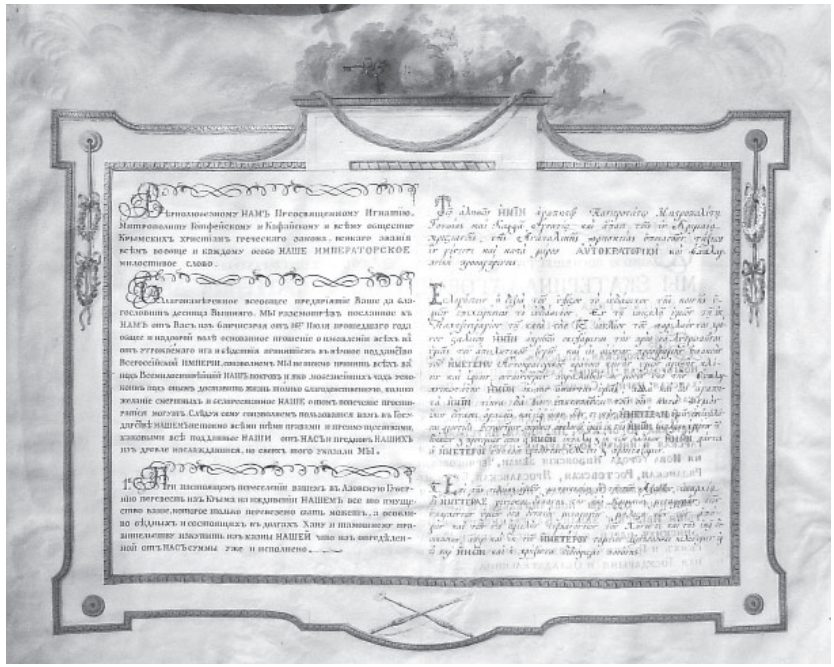

Жалувана грамота про влаштування християн-греків, виведених із Криму. Оригінал. Маріупольський краєзнавчий музей

отримували за це землю, їх було звільнено від податків і мит на 10 років, а також від військового обов'язку, вони отримували право на власний суд [11].

У 2003 р. авторка мала нагоду дослідити цей документ у фондах Маріупольського краєзнавчого музею (саме там він зберігався до 23 лютого 2022 р.). Жалувана грамота — витончений зразок народно-прикладного мистецтва XVIII ст. До її виготовлення залучали золотошвачок, художників та писарів, які професійно оформлювали тексти вручну. Вражає розмір документа — 64×53 см. Оправлення оздоблене золотим шиттям, на якому зображено царську корону та інші атрибути влади. Текст розміщений на п'яти

[11] Жалованная грамота христианам греческого закона, вышедшим из Крыма в Азовскую губернию на поселение // Полное собрание законов Российской империи. Т. 20. Закон № 14879. С. 824–825; *Дубровин Н.* Присоединение Крыма к России. Рескрипты, письма, реляции и донесения. Т.3 . 1779–1780 гг. Санкт-Петербург, 1887. С. 319, 713.

пергаментних сторінках. На першій сторінці зображено Катерину II й написані золотим чорнилом усі її численні регалії російською та грецькою мовами [12]. Нашу увагу привернули акварельні малюнки на кожній сторінці грамоти, які відповідали її змісту: пальма — символ перемоги, або «пальма першості», риба, весло, ґроно винограду, яскравий соняшник, сноп пшениці. На останній сторінці стоїть підпис імператриці Катерини II. Але від 2022 р., коли російські війська зруйнували Маріуполь, місцеперебування раритету невідоме.

Маріупольський грецький суд: хто? де? коли?

Маріупольський грецький суд мав значну історичну важливість, віддзеркалюючи новий стандарт рівноправ'я в суспільстві. Уперше Грецький суд у Маріуполі був обраний у 1780 р. Як? Разом із переселенцями до міста прибули представники російської губернської адміністрації, які й організували проведення виборів. Але обов'язки і права Маріупольського грецького суду, а також кошти на його утримання (4074 рублі щороку) було підтверджено лише в 1783 р. — указом від 30 березня [13]. Грецький суд був інституцією, що виконувала адміністративні, поліцейські та судові функції в грецькому суспільстві. Для Росії це була нова структура, бо в самій імперії повні права мали тільки дворяни, купецтво — з деякими обмеженнями. Проте в Маріупольському повіті всі громадяни визнавалися рівноправними від самого початку.

До складу Маріупольського грецького суду входили голова, чотири засідателі й секретар. Справи розглядали за закритими дверима. Особливістю Маріупольського грецького суду було те, що він розглядав усі можливі справи: кримінальні, побутові, економічні тощо — і складався із шести відділів: розгляду кримінальних справ, розгляду побутових справ, розгляду економічних справ,

[12] Жалувана грамота про влаштування християн-греків, виведених із Криму // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. Д-3471.

[13] *Пономарева И.* Мариуполь. Управленческая вертикаль // Black Sea Project Port Cities. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/1-2/ (дата звернення: 14.04.2024).

розгляду справ про сиріт, розслідування та поліції. Засідателі мали різні обов'язки: допитували свідків, вирішували питання щодо покарань та виконували інші важливі завдання [14].

Територію Маріупольського округу було поділено на три частини, кожна з яких мала свого відповідального засідателя, який допомагав забезпечувати порядок [15]. У 1798 р. Маріупольський грецький суд домігся закриття в місті всіх інших російських установ і став єдиним управлінським органом. Тих, хто протестував проти його рішень, ув'язнювали. У кожному селі греки щороку обирали сільського старосту, а стежила за порядком поліція, у якій керівні посади обіймали лише російські чиновники (смотрителі).

Як ми вже зазначили, недовга історія Маріупольського грецького суду розпочалася в 1780 р. Його першим головою став купець М. Хаджі [16], який отримав із Петербурга особливу печатку. На ній було зображено хрест над півмісяцем — символ перемоги християнства над мусульманством. Заступником голови був С. Ілієв, який отримував за свою роботу 120 рублів на рік. Йому допомагали засідателі, які також мали гарну зарплатню: кожен отримував по 100 рублів на рік. А секретар на прізвище Брагін чомусь отримував аж 150 рублів. І він, і засідателі отримували платню в казначействі. Згодом Маріупольський грецький суд вже очолював І. Гоф [17]. Прикметно, що голови та засідателі хоча й вирішували важливі питання іноді задовго, однак завжди прагнули справедливості: по честі та совісті.

На посаду секретаря — стряпчого, який мав повноваження прокурора та старости (іноді їх було кілька), призначало

---

[14] Указ «Об учреждении судов в заселенных местах Екатеринославской губернии греками, армянами и католиками, и о штате чинов для отправления пограничных дел» // Полное собрание законов Российской империи. Т. 21 (1781–1783). Закон № 15700. С. 890.

[15] *Тимошевский Г.* Духовное и гражданское самоуправление // Мариуполь и его окрестности. С. 109; Гедьо А. В. Грецькі громади Ніжина та Північного Приазов'я в актових матеріалах середини XVII–XIX ст. Київ, 2005. С. 38–39.

[16] Российский государственный архив древних актов. Ф. 16 (Внутреннее управление). Оп. 1. Д. 588 (Донесения князю Потемкину-Таврическому по управлению Азовской губернией). Ч. 12. Л. 217.

[17] Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. Екатеринослав: Тип. Я. Чаусского, 1864. С. 34.

управління Російської імперії. Підпорядкованих секретареві старост призначали в російській адміністрації. Через цих осіб російський уряд міг тиснути на суд. А от голову й засідателів обирали грецькі поселенці. Для цього кожне село направляло до Маріуполя своїх представників, які разом із місцевими мешканцями мали право голосу. Найбільший вплив у судах, засідання яких відбувалися з великою кількістю бюрократичної плутанини, мали заможні поселенці та купці. Вони прагнули відокремити греків від інших громадян Російської імперії та не допускали переселення до Маріуполя представників інших етносів [18].

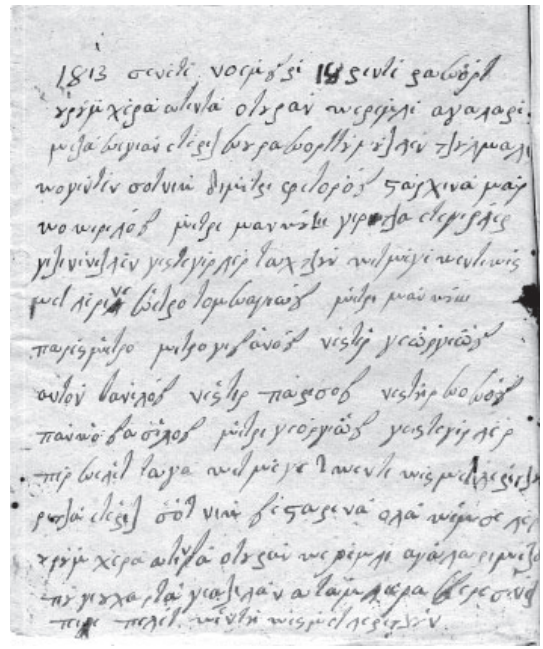

Сторінка зі справи Маріупольського грецького суду. Маріупольський краєзнавчий музей. Фото І. Пономарьової

У відомстві Маріупольського грецького суду була Міська дума, куди обирали тільки греків. Але з 1854 р. між ними спалахнули чвари. Міська дума вимагала більше волі й не хотіла виконувати деяких наказів суду, що, мовляв, стояли на шляху вирішення місцевих непорозумінь. А Маріупольський грецький суд вдавався до своїх витівок, намагаючись відокремити місто та навколишні села від усього світу. Відносини ж між місцевими грецькими керівниками та головними владними структурами не відповідали інтересам уряду Росії [19].

У 1864 р. імперією прокотилася судова буря — відбулася судова реформа, яка з-поміж іншого призвела до закриття Маріупольського грецького суду. Тож у другій половині XIX ст. маріупольські греки відкрили нову сторінку своєї історії під назвою «Як греки перейшли на російську карусель законів». Змінилося все, і першочергово греків було позбавлено можливості мати власний суд, який би регулював їхні справи за власними законами і згідно з власними традиціями, що може бути розглянуто як форму централізації

[18] Новороссийский календарь на 1840 г. Одесса, 1839. 245 с.

[19] *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. – початок 30-х років XX ст. Київ: Інститут історії України НАНУ, 1999. С. 37.

влади та асиміляції місцевих греків до загальної культури й правової системи Російської імперії. Греки, зрозуміло, були розчаровані закриттям Маріупольського грецького суду.

Матеріали Маріупольського грецького суду — справжня скарбниця. З-поміж них є різноманітні «Ревізькі казки», де записані цікаві пригоди жителів Маріуполя та навколишніх сіл: хто якого віку, яких має родичів та який їхній стан. А ще — укази Катеринославського намісницького управління, звіти Азовської губернської канцелярії. Багато історичних цікавинок. Є тут і записи про господарства Маріуполя та грецьких сіл. Матеріали деяких справ цього суду можна було побачити в Маріупольському краєзнавчому музеї[20].

[20] Книга переписи населения «Ревизские сказки» г. Мариуполя. 1795 г. / Архив Мариупольского греческого суда // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. Д. 3469; Книга переписи населения «Ревизские сказки» г. Мариуполя. 1811 г. // Там само. Д. 3470; Дело Мариупольского греческого суда о бежавших в Крым жителях г. Мариуполя и некоторых сел Мариупольского уезда. 1794 г. // Там само. Д. 3474; Книга регистрации входящей корреспонденции Мариупольского греческого суда. 1795 // Там само. Д. 3475; Ведомости о состоянии хозяйства г. Мариуполя и греческих сел Мариупольского уезда. 19 августа 1794 г. // Там само. Д. 3476; Дело Мариупольского греческого суда о состоянии хозяйства г. Мариуполя и сел Мариупольского греческого округа. 1814 // Там само. Д. 3478; Дело Мариупольского греческого суда о состоянии хозяйства г. Мариуполя и сел Мариупольского греческого округа. 1817 // Там само. Д. 3479; Дело Мариупольского греческого суда о строительстве в г. Мариуполе каменного источника питьевой воды. 1817 г. // Там само. Д. 3480; Ведомость о раскладке почтовой повинности на жителей г. Мариуполя и сел Мариупольского греческого округа. 1798 // Там само. Д. 3481; Дело Мариупольского греческого суда о сборе общественных и оброчных повинностей с жителей г. Мариуполя и греческих сел. 1795–1797 гг. // Там само. Д. 3483; Дело Мариупольского греческого суда о раскладке земских и других повинностей в г. Мариуполе и греческих селах. 1806 // Там само. Д. 3484; Дело Мариупольского греческого суда об охране побережья Азовского моря казаками Азовского войска в период Крымской войны 1853–1856 гг. 1854 // Там само. Д. 3501; Дело Мариупольского греческого суда о состоянии хозяйства г. Мариуполя и сел, подведомственных Мариупольского греческого суда. 1816. // Там само. Д. 3523; Дело Мариупольского греческого суда о состоянии хозяйства г. Мариуполя и сел, подведомственных Мариупольского греческого суда. 1814 // Там само. Д. 3524; Дело Мариупольского греческого суда о взаимоотношениях между мариупольскими греками и казаками Азовского казачьего войска. 1831–1832 гг. // Там само. Д. 3525; Смета расходов предполагаемых на 1818 г. из суммы земельных повинностей по ведомству Мариупольского греческого суда. 1818 // Там само. Д. 3529; Дело Мариупольского греческого суда о шелковичном промысле в г. Мариуполе и в греческих селах. 1811–1812 // Там само. Д. 3564; Ревизская сказка — перепись населения Мариуполя. Фрагмент. 1782 г., 1795 г. // Там само. Д. 6218; Дело по обвинению мариупольских мещан Ю. Левтерова и Ф. Хапланова в краже вещей и денег

Однак із сучасної точку зору варто зауважити, що Маріупольський грецький суд був як те квадратне яйце: з одного боку — виборчий орган, з другого — представляв інтереси тільки греків. Однак головна штука полягала в тому, що майже всі, кого обирали, не мали гарної освіти або взагалі були неграмотними. Така справа. Тому, коли до Маріуполя прибули представники інших національностей і виникли нові фірми, Грецький суд став своєрідною торпедою в соціально-економічному розвитку міста.

Море, пісок і роза вітрів — раціональність потрібна у всьому

Історія Маріуполя багата на визначні персоналії, події й автентичну архітектуру, яка бере свій початок ще в другій половині XVIII ст. Кожна вуличка і кожний будинок мають свою неповторну спадщину. Будівлі та плани Маріуполя загалом є джерелом історії міста. Вони дають змогу простежити зростання міста, зміни його площі, адміністративного й господарсько-промислового поділу.

у дворянина А. Гозадинова. 17.09.1803 – 20.06.1809 // Там само. Д. 6220; Рапорта (копии) Мариупольского греческого суда Екатеринославскому наместническому правлению с просьбой запретить Мариупольскому нижнему земскому суду назначать урядников в греческие села. 10.03.1791 – 06.06.1791 // Там само. Д. 6238; Ведомость о ценах в г. Мариуполе. Фрагмент. 1803 // Там само. Д. 6254; Дело по запросу Мариупольского колонистского окружного приказа о ценах. 14.10.1843 – 26.10.1843 // Там само. Д. 6256; Книга регистрации арестантов, отправленных из Мариуполя по распоряжению Мариупольского греческого суда. 1849 // Там само. Д. 6261; Указ Екатеринославского наместнического правления в Мариупольский греческий суд о предварительной заявке на бланки печатных паспортов. 01.04.1785 – 29.05.1785 // Там само. Д. 6262; Ревизская сказка г. Мариуполя 1795 г. Подготовительная ведомость. Фрагмент // Там само. Д. 6270; Объяснительная записка мариупольского мещанина Дмитрия Кушнерева, владельца парусного судна «Св. Петр», арестованного в Константинопольском порту. 1835 // Там само. Д. 6272; Уведомление Мариупольского уездного казначейства Мариупольского греческого суда о получении 5 руб. 40 коп., взысканных с купца И. Константинова за использование им простой бумаги вместо гербовой при составлении прошения в коммерц-коллегию. 1802 // Там само. Д. 6273; Дело о передаче на откуп участка городской земли в 1500 десятин, так называемых Митрополитских хуторов. 04.02.1824 – 29.05.1824 // Там само. Д. 6276; Указ Екатеринославской казенной палаты Мариупольской городской Думе о присылке сведений об иностранных купцах. 23.05.1858 // Там само. Д. 6277.

План Маріуполя 1827 р.
Маріупольський краєзнавчий музей

Один із перших планів міста було створено в 1782 р. і розраховано на 596 дворів [21]. Варто зауважити, що перші плани Маріуполя вирізнялися раціональністю та враховували природно-кліматичні умови міста, зокрема розу вітрів. У Надазов'ї, наприклад, гуки вітру несли із собою не лише запахи солоного моря та промені невгасної надії. Східні вітри «Астраханець» і «Калмик» піднімали в повітря хмари пилу. Тож кожна вулиця, кожний двір, кожна площа, ніби сторінка в старому легендарному рукописі, має свою унікальну історію, свої таємниці й обіцянки завтрашнього дня. У кожному камені, у кожному старовинному вікні та напівзруйнованій стіні зашифровані події минулого та мрії майбутнього. І лише вітер, сплітаючи свої подуви між старовинними будівлями, може розкрити всі таємниці цього міста, яке тримає на своїх плечах вагу історії та надії на нове життя.

У 1811 р. було затверджено План Катеринославської губернії, який включав і Маріуполь [22]. Так, серед численних грецьких кварталів міста було шість житлових районів, що мали назви кримських населених пунктів, із яких прибули переселенці: Маріуполь, Кафе, Гезеле, Карасубазар, Мар'їнськ, Бахчисарай [23]. До речі, цей план Маріуполя саме 1811 р. був зображений у збірнику навчальних екскурсій маріупольської Олександрівської гімназії. План ліг в основу подальшого розвитку міста, визначаючи його архітектурний образ та просторову структуру.

Від початку XIX ст. Маріуполь, неначе пробуджений до нового життя, розквітає як торговельно-промислове місто з портом та біржею, приваблюючи розмаїттям. На перших порах адміністративна, судова та конфесійна автономія поселенців була визначена

---

[21] Планы города Мариуполя и строения вышедших из Крыма греков, которые поселились в Мариупольском уезде, с показанием как в городе Мариуполе, так и слободах, построено каменных, земляных и деревянных домов, и затем какое число незанятых еще местъ осталось. Сочинены февраль, ... дня 1782 года // Державний архів в Автономній Республіці Крим. Ф. 535 (Попопы. Документы личного происхождения). Оп. 1. Д. 2557.

[22] Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое. Книга чертежей и рисунков (Планы городов). Санкт-Петербург, 1859. С. 104.

[23] *Тимошевский Г. И.* Переселение православных христиан из Крыма в Мариупольский уезд Азовской, ныне Екатеринославской губернии // Мариуполь и его окрестности: Отчет об учебных экскурсиях Мариупольской Александровской гимназии. Мариуполь: Типо-литография А. А. Франтова, 1892. С. 70а.

Жалуваною грамотою та відкривала для маріупольських греків унікальні можливості вільного економічного, господарського та культурного розвитку. І вже на початку своєї історії Маріуполь міг робити маленькі кроки в розвитку промисловості.

У 1799 р. за поданням самих маріупольців про те, що місто потребує морської торгівлі, з'явився указ про створення в Маріуполі митниці. Через десять років, у 1808-му, було видано укази про створення портового управління та карантинної станції, а також про обов'язки керівника маріупольського порту. А роком раніше, у 1807-му, було ухвалено рішення про приєднання Маріуполя та 23 сіл, розташованих навколо нього, до Таганрозького градоначальництва [24].

Перший герб Маріуполя 1811 р.

У серпні 1811 р. в Маріуполі з'явився перший герб, який зближував старовинні легенди та сучасність. На ньому згори було зображено блакитне поле, що уособлювало мрії та прагнення, а внизу — чорне тло, у якому проступав занурений у таємничість срібний півмісяць, викликаючи спогади про минулі епохи. А в небесній вишині, на синім полі, сяяв золотий хрест. Півмісяць і хрест, як дві стародавні сили, переплелися на гербі, віддзеркалюючи перетин ісламських та християнських традицій, перехід від минулого до майбутнього, від кримських степів до берегів Надазов'я.

* * *

До середини XIX ст. Маріуполь був, по суті, грецьким містом, незважаючи на те, що з 1820-х років у ньому поступово почали поселятися російські чиновники та й інші різні особи. Імперська політика Росії, зрозуміло, була спрямована на процес русифікації грецького населення. Тож на цей час припадає відкриття в Маріуполі двокласної міської парафіяльної школи. «Тепер деякі з місцевих вагомих родин відчули користь наук і стали жити за європейським зразком. <...> Європейська цивілізація швидко почала ширитися містом. Загалом Маріуполь за незначний промі-

[24] Полное собрание законов Российской империи. Собр. 1-е: В 45 т. / Под рук. М. М. Сперанского. Санкт-Петербург, 1830. Т. 29. Закон № 22671. С. 1318.

жок часу зробив найшвидші кроки з Азії до Європи» [25]. Тож уже до 1840 року Маріуполь із невеликого татарського селища перетворився на столицю «усіх маріупольських греків, їхню славу та гордість» [26].

Про комерційну діяльність маріупольців дізнавалися в багатьох закордонних портах. До середини XIX ст. грецькі купці І. Газадінов, М. Лагофетов, О. Хараджаєв та І. Чебаненко возили зерно не лише Російською імперією, а й далеко за її межі. Маріуполь поступово став містом, де перетиналися інтереси багатьох країн Причорномор'я. Поволі місто рухалося до Європи, але царський уряд зі своїми імперськими законами гальмував цей процес, особливо його бюрократія та різні комісії.

Серце міста

Чи відомо тобі, читачу, що для кожного міста будь-якого часу необхідним атрибутом завжди була ринкова, або базарна, площа? Тут, серед блискучого сонця й шуму моря, вона виникла, наче перше проміння світанку, коли кримські греки дали життя прибережному місту. Базар став його першим квітчанням, а Базарна площа — душею, вогнем, що розжарює й пробуджує до життя. Вона була як те серце, що ритмічно б'ється, пронизуючи кожну вуличку, забезпечуючи енергією весь організм. Їй стільки ж років, скільки й місту, від неї починався і нею закінчувався кожний день багатьох містян.

Подивившись на найраніші плани Маріуполя, що збереглися донині, побачимо, що Базарна площа, розташована на східній частині пагорба, на мисі, що нависає над витоком річки Кальміус, спочатку була центром релігійного, громадського й торговельного життя міста. З неї відкривався чудовий краєвид: протилежний берег річки, а за ним — морський горизонт. Саме звідси розходилися промені центральних вулиць, які через півтора кілометри виходили на західну степову околицю міста.

---

[25] *Титов Г.* Мариупольские греки. Письмо VII // Письма из Екатеринослава. Одесса: Типография Брауна и К, 1849. С. 135, 137, 143, 145.

[26] Там само.

Маріуполь. Базар. Листівка. Поч. XX ст. Вид із Харлампіївського собору в бік Слобідки.
Маріупольський краєзнавчий музей

Як ми зазначили вище, Маріуполь заселили кримські греки-тюркофони. А вони використовували для позначення місця торгівлі східне слово «базар» (з перської — بازار (bâzâr) — «критий ринок»). Самі ж маріупольські греки називали себе базарьотами (базаріотами), що означало «містянин». Цей термін, як і багато іншого, вони принесли зі своєї колишньої батьківщини — Кримського ханства. Греки завжди мали торговельний хист, тож змогли швидко знайти місце для встілення своїх талантів.

Оскільки Базарна площа була й адміністративним, і торговельним центром міста, на ній щороку проводили ярмарки, на яких торгували хлібом, худобою, шкурами, хутром, вовною, рибою, вином і багато чим іншим. Жоден купець або заїжджий не міг обійти цього місця: усі дороги вели до площі, а далі — до пристані. А пристань — це, як відомо, круговерть усіляких товарів, вигідні угоди й постачання, без яких торговельне життя неможливе. Тому Базарна площа привертала особливу увагу купців.

А купців у Маріуполі було не дуже багато. Так, згідно з переписом населення міста 1782 р., лише 243 особи з 3993 містян було приписано до купецького стану. А стати купцем могла будь-яка вільна людина, яка записалася до купецької гільдії і внесла до неї певний грошовий капітал. Усього було три гільдії. У XIX ст. в Російській імперії, щоб стати купцем третьої гільдії, потрібно було внести 8 тисяч карбованців, другої – 20 тисяч, а першої – 50 тисяч. Привілеї в купців були надзвичайно широкими. Вони мали право їздити містом у каретах, запряжених парою чи четвіркою коней, володіти заміськими будинками та садами, засновувати фабрики, заводи, володіти ними, а також морськими та річковими суднами [27]. Маріупольські купці підтримували тісні торговельні зв'язки з Кримом: туди вони везли сирі й оброблені шкури, вироби маріупольських ремісників, особливо взуття, а до Надазов'я доставляли свіжі фрукти та різні сорти вин. Загалом варто зазначити, що численні документи підтверджують прихильне ставлення греків до алкогольних напоїв [28].

У Маріуполі щороку проводили чотири ярмарки, на яких реалізовували як місцеві, так і привізні товари. Ярмарок — це найдавніша форма спілкування між продавцем та покупцем. Ярмарки завжди були приурочені до церковних свят, що надавало їм урочистості та пишноти. Передсвяткові базари були безпосередньо пов'язані з обрядами й меню кожного конкретного свята. Так, на вербному базарі, або вербі, продавали вербні гілки, ікони, великодні крашанки, справжні або паперові квіти, повітряні кулі, іграшки.

Опис міста Маріуполя, складений у 1825 р., розповідає про те, що в місті «торги бувають у недільні та святкові дні, ярмарків — два: квітня 23-го, у день Святого великомученика Георгія, та жовтня 1-го, у день Покрови Пресвятої Богородиці. На них приїжджають з різних найближчих міст, селищ та інших місць купці, містяни, поселяни <...>, виробляють торг <...> простими бакалійними та іншими товарами <...>, приганяють різного роду худобу, привозять для будівництва з Бахмутського та інших повітів сосновий

---

[27] *Панченко А. С.* Формирование купеческих гильдий в Российской империи // Вопросы законности. Харьков, 2013. С. 230–237.

[28] *Арабаджи С. С.* Споживання алкогольних напоїв в повсякденному житті греків маріупольського повіту: джерелознавчий аспект // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія, 2021. Вип. 30. С. 7–9.

і дубовий ліс та шерсть, ярий і озимий хліб, і всі <...> їстівні продукти, які в цьому місті здійснюють за подібними цінами. Купці та міщани, які живуть у місті Маріуполі, <...> крім тих вищезгаданих товарів, роблять на значні суми торг солоною червоною і різною рибою та пшеницею "Арнауткою" — вона з Маріуполя вирушає на іноземних морських суднах за кордон до різних місць...» [29]

Уже перші маріупольці почали зводити будинки й будувати фабрики, де виготовляли все, що душа бажала: цеглу, черепицю, саф'ян, шкури тощо [30]. Але основні фінансові надходження були пов'язані з рибальством та обробленням риби на великій кількості рибних заводів [31]. Маріупольці не лише були вправними рибалками, а й уміли виготовляти на заводах справжні делікатеси.

Торговельні можливості маріупольських греків зросли після створення у 1799 р. митного посту та в 1808 р. портового управління. Згідно з результатами шостої ревізії (1811 р.), яку проводили наспіх і яка враховувала тільки чоловіків, більшість греків Маріуполя належала до різних ремісничих цехів. І лише незначну частку маріупольців становили купці, які торгували хлібом, худобою і рибою. Наші предки говорили, що навесні і влітку пристань в місті розквітала від різноманіття риби, яку відправляли далеко на захід, аж до самої Польщі. А ще маріупольські греки здійснювали маленькі експедиції з тютюном, який вирощували тут, у Маріуполі, а продавали в Ростові-на-Дону [32]. Маріупольські

---

[29] Описание города Мариуполя. Мариуполь, 1825; Саенко Р. Из истории основания г. Мариуполя. Мариуполь, 1997. 15 с.

[30] Статистические сведения о Екатеринославской губернии за 1864 год. Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1865. С. 73; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1867 год. Екатеринослав: Типография Губернского правления, 1866. С. 142.

[31] Камерально-экономическое описание селений мариупольских греков. Часть 3. 1820 г. // Российский государственный исторический архив. Ф. 379 (Департамент государственного имущества Министерства финансов). Д. 193.

[32] Статистические материалы по Екатеринославской губернии. 1823 г. // Российский государственный военно-исторический архив. Ф. ВУА. Д. 18735. Л. 4; Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. Екатеринослав: Губ. типография, 1892. С. 7; Отчет Мариупольской земской управы за 1900 год очередной сессии земского собрания 1901 года. Мариуполь: Тип А. А. Франтова, 1901. С. 57–61; [*Без автора*]. Состояние табаководства в Екатеринославской губернии // Екатеринославские губернские ведомости. 1872. № 17. С. 114–115; Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год. Екатеринослав, 1889. С. 211.

купці загалом були справжніми морськими мандрівниками, які привозили до міста не лише товари, а й дивовижні історії про море та далекі країни.

* * *

До скасування в 1861 р. кріпацтва в Російській імперії було проведено десять ревізій (як називали підрахунки населення). Але ці ревізії не охоплювали всієї країни, тому не дають точної картини.

Так, у 1820 р. Маріуполь простягався вздовж річки Кальміус на 3 версти та в степ на 1 версту. У місті було 606 дворів, 3 церкви й 1 собор. Мешкало на той час у Маріуполі 1490 чоловіків та 964 жінок, виокремимо ще 25 священників. А вже до 1823 року кількість містян зросла до 3354 осіб, до яких входили й військовослужбовці.

Краєвид Маріуполя з боку пристані. 1901 р.
ЦДКФФА України. № 2-77418

Маріуполь. Пристань. Листівка. Поч. XX ст.
Маріупольський краєзнавчий музей

Щодо будівель, то на той час у місті було 518 житлових будинків, 1 двокласне училище, а також багато крамниць, ковалень та млинів.

У «Межевій книзі міста Маріуполя» описано всі його будинки та церкви станом вже на 1826 р., а також згадано пристань поблизу гирла річки, куди прибувають кораблі з-за кордону[33]. Також у ній зафіксовано, що кількість містян вже становила 2998 осіб. Однак зменшення населення ніяк не вплинуло на бурхливе життя Маріуполя початку XIX ст. Ніщо не могло загасити енергії чудового грецького міста.

У 1840 р., згідно із записами Маріупольського грецького суду у звіті про життя в місті, кількість містян не значно, але зросла: у ньому вже мешкало 1987 чоловіків та 1672 жінки. Також у звіті зафіксовано, що в місті з'явилися нові місця, де

[33] Межевая книга Екатеринославской губернии Александровского уезда города Мариуполя. Мариуполь, 1877. 19 с.

можна було навчатися і працювати, — 2 училища, 8 заводів і навіть макаронна фабрика. А вже у 1958 р. населення міста зросло до 5289 осіб, а кількість заводів досягла 18, зокрема стало більше рибних.

Маріуполь поволі розростався і в 1859 р. був на сьомому місці в Катеринославській губернії за кількістю жителів, які належали до різних конфесій. Релігійне розмаїття Маріуполя — окрема тема. Серед маріупольців були православні, католики, протестанти, юдеї та магометани.

Перший та єдиний загальний перепис населення Російської імперії відбувся у 1897 р. У ньому зафіксовано різні відомості про людей: де вони народилися, якою мовою говорять, чим займаються тощо [34]. Місто тоді переживало період значних трансформацій, тож точність статистичних даних була обмеженою. А от записи про розвиток інфраструктури, промисловості та освіти, а також релігійну та етнічну різноманітність свідчать про активність та життєвий потенціал міста в цей період.

Харлампіївський собор. Маріупольський краєзнавчий музей

* * *

Базарна площа, як і раніше, була в центрі всіх подій. Її оточували адміністративні, релігійні та приватні будівлі. Уже в 1782 р. на ній була відкрита Харлампіївська церква, яка стала усипальницею митрополита Ігнатія. Через пів століття поряд із церквою почали зводити величний собор у візантійському стилі. Його будівництво завершили в 1845 р. Собор освятили так само на честь святителя Харлампія. Сюди ж перенесли зі старого собору багато предметів релігійного поклоніння,

[34] Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 13. Екатеринославская губерния / Изд. Центр. Стат. комитетом М-ва вн. дел / Под ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по Империи результатов разработки данных Первой переписи населения по родному языку, вероисповеданию, по группам занятий и т. д. / Под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905; Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : Населенные места Российской империи в 500 и более жителей с указанием всего наличного в них населения и числа жителей преобладающих вероисповеданий по данным первой Всеобщей переписи населения 1897 г. / Под ред. Н. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1905.

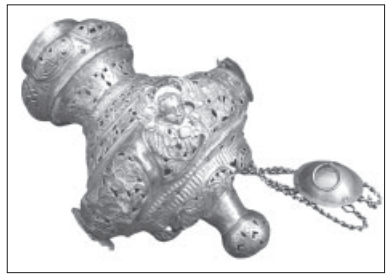

Кадило з Харлампіївського собору. Маріупольський краєзнавчий музей

Потир із Харлампіївського собору. Маріупольський краєзнавчий музей

зокрема привезених із Криму, тож він став сховищем головних святинь маріупольських греків. Це був білий хрестоподібний храм з одним куполом у формі напівсфери. Центральний і бічні входи були прикрашені трикутними фронтонами, кожен із яких підтримували чотири колони. Над центральним входом височіла одноярусна дзвіниця. Згодом на дзвіниці встановили годинник, циферблати якого були повернуті на чотири сторони. Куранти дзвінко відбивали чверть години, половину години та годину. Харлампіївський собор не тільки прикрашав місто, а й слугував своєрідним маяком для моряків: його дзвіницю було видно за кілька миль від маріупольського порту. Однак у середині 30-х років радянська влада вирішила, що ця культова споруда не має ні історичної, ні архітектурної цінності, а тому підлягає знесенню. Комуністична атеїстична ідеологія в дії. Храм підірвали. Лише його часовий механізм уважали потрібним новому ладу. Так, до будівлі міськвиконкому вирішили прилаштувати вежу, а на її вершині поставити годинник, знятий із дзвіниці собору. На вежу не було грошей, а механізм головного міського годинника зник невідомо куди...

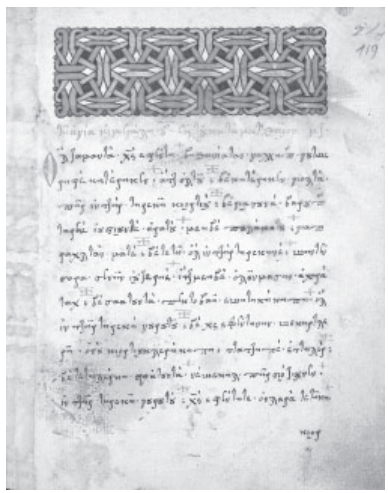

Євангельське читання на весь рік. XIX ст. Урумською мовою. ІР НБУВ. Ф. V(ОТІС). Спр. 3738. Арк. 119 (223)

Але повернімося в ті благодатні часи, коли Харлампіївський собор був величним. І то завдяки маріупольським купцям, на пожертви яких було оформлено внутрішнє оздоблення храму. Не лише купці, а й багаті містяни робили пожертвування на облаштування бічних іконостасів, ризи

Маріуполь. Базар. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

до ікон [35]. Новий собор став на багато десятиліть архітектурною домінантою площі та справжньою окрасою Маріуполя, тож площа отримала ще одну назву — Соборна. Поруч із величним Харлампіївським собором так само вирував базар. З усіх боків його оточували невисокі одно- та двоповерхові цегляні будинки. У них розташовувалися заїжджі двори, магазини й крамниці цеховиків: бляхарів, шевців, слюсарів, годинникарів, склярів.

Базарна площа була центром громадського та адміністративного життям міста, оскільки саме тут здійснювали ключові торговельні операції, відбувалися важливі громадські події, збиралися містяни для обговорення справ місцевого значення та вирішення адміністративних питань. Будучи місцем, де зустрічалися купці, ремісники, торговці та жителі міста, Базарна площа стала не лише місцем комерційної діяльності, а й центром культурного обміну та соціальної взаємодії, сприяючи формуванню й зміцненню громадського духу міста.

Маріуполь. Базар і річка Кальміус. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

[35] Мариуполь и его окрестности. С. 123–127.

* * *

У 1820 р. міська влада відкрила в Маріуполі повітове парафіяльне двокласне училище. Протягом кількох десятиліть воно було єдиним навчальним закладом у місті. Серед найвідоміших його учнів — славетний художник Архип Куїнджі. Він рано втратив батьків, бідував, тому йому доводилося багато працювати. Маріупольський період життя художника був пов'язаний із Базарною площею, адже він брав участь у будівництві Харлампіївського собору, а також вів облік цегли. Як згадують сучасники, Куїнджі малював скрізь — на землі, стінах, папері. Настав час — і він закохався у Віру Кечеджі-Шаповалову — дочку купця, але отримав відмову від її батька через своє безгрошів'я. Правда, кохання виявилося взаємним і окрилило митця. Після численних мандрівок він опинився в Санкт-Петербурзі й спеціально до виставки передвижників написав картину «Чумацький тракт у Маріуполі», де зобразив рідні місця. З чумаками він зустрічався на Базарній площі під час ярмарків, допомагаючи їм розвантажувати з возів сіль, рибу та інші товари. Подібно до чумаків він сумував за батьківщиною й прагнув до міста, де на нього протягом багатьох років чекала прекрасна гречанка Віра Кечеджі-Шаповалова. Вдалий продаж картини «Чумацький тракт у Маріуполі» відомому колекціонеру П. Третьякову поправив фінансове становище Куїнджі. Тож у 1875 р. він вирушив до Франції, де замовив весільний фрак, і повернувся до Маріуполя вже фінансово забезпеченим нареченим. Молоді повінчалися за грецьким обрядом у рідному місті. Потім було грецьке весілля з традиційними грецькими стравами. Найкращі продукти для святкового столу закуповували, звісно, на Базарній площі. Щастя молодят було безмежним. У піднесеному стані після весілля закоханий чоловік намалював свою віддану дружину Віру Кечеджі-Шаповалову. Але доля склалася так, що їхня родина, залишивши Маріуполь, більше не повернулася до рідного міста[36].

Щодо постаті самого Куїнджі, то її яскраво описав учасник товариства передвижників і автор спогадів Я. Мінченко: «Якщо здалека чувся голос: "Це що... це ж я вам кажу...", — то йшов Куїнджі. Коренаста, міцна фігура, вільна хода, груди вперед, голова Зевса Олімпійського: довге, трохи кучеряве волосся й пишна борода, орлиний ніс, упевненість і твердість у погляді. Багато

[36] *Мельникова Л.* Куинджи. Киев, 2010. 48 с.

національного, грецького. З'являвся, твердо сідав і простягав руку за папіросою, оскільки своїх папірос ніколи не мав, уважаючи тютюн зайвою примхою. Подякує кого папіросою — добре, покурить, а то й так обійдеться, особливої потреби в тютюні нього не було. "Це от я їм кажу, а вони цього не розуміють". Говорив, із зусиллям добираючи фрази, немов не зовсім володів російською мовою. З тону було видно, що для нього слово має значення: що скаже Архип Іванович, те й зробить. І це насправді так і було. Життя Куїнджі — це постійна боротьба за його задум, за виконання його цілей. І скрізь він виходив переможцем завдяки силі свого характеру та великій обдарованості. З бідного пастушка гусей у Маріуполі він став європейським художником, професором Академії мистецтв, нажив величезний статок і скрізь грав одну з головних ролей» [37].

І. Куїнджі. Калмиков Г. О. 1910 р.

* * *

У той самий час у Маріуполі на Базарній площі було зведено будівлю Маріупольського повітового земства [38]. Ця чудова споруда справедливо вважалася на той момент однією з найкрасивіших у місті. У правому крилі її першого поверху була книгарня земства, яка видавала поштові листівки з краєвидами Маріуполя. До речі, з кінця XIX ст. і до 1918 р. поштові листівки з видами Маріуполя друкували переважно приватні видавництва. Листівки виходили серіями по кілька десятків сюжетів, але тиражі їх були невеликими. Інформацію про випуск листівок публікували в місцевій пресі. Мало це приблизно такий вигляд: «Видано нову серію (40 штук) відкритих листів із місцевими видами. Книжково-паперовий магазин спадкоємців Приходька-Пихненка» [39].

Базарна площа була місцем, де насамперед зупинялися мандрівники, оскільки саме тут працювала й поштова станція.

[37] *Минченков Я. Д.* Воспоминания о передвижниках. Ленинград, 1965.

[38] Земство — орган місцевого самоврядування в центральних губерніях Російської імперії, уведений реформою 1864 р., який займався улаштуванням та підтримкою доріг, статистикою, страхуванням майна, благодійністю та лікувальними закладами, організацією земської пошти тощо.

[39] Мариупольская жизнь. Мариуполь, 1907.

Будівля повітового земства в Маріуполі. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Викладач духовної семінарії в Катеринославі Г. Тітов, який наприкінці XIX ст., подорожуючи губернією (до складу якої входив і Маріуполь), занотував до книги, яку пізніше назвали «Листи з Катеринослава» і яка стала одним із перших публіцистичних нарисів про Маріуполь, такий опис міста: «Будинки в Маріуполі збудовані здебільшого із земляної цегли та дикого каменю <...> Дахи черепичні. Перше, що вражає кожного, хто в'їжджає до Маріуполя, є п'ята стихія. Справді, в жодному місті я не бачив стільки бруду, як у Маріуполі, бруду клейкого, як смола, і нав'язливого, як тамтешня лихоманка...» [40] Але саме в той час розпочалися роботи з благоустрою міста. Зокрема, у 1845 р. була розчищена площа поряд із Харлампіївським собором. А в 1848 р. було затверджено проєкт із прокладання шосе і спуску до пристані уздовж південної сторони базару, яким доставляли товари з Кальміуського порту та біржі. У 1860 р. набережну та шосе вже ввели в експлуатацію.

Базарна площа Маріуполя увійшли в історію як символи перетину шляхів та розвитку. Враження Г. Тітова віддзеркалює не лише образ міста, а і його поступове перетворення: від «бруду, як смола» до набережної та шосе, які відкрили нові можливості для розвитку.

Маріупольські комерсанти

Торгівля для маріупольців стала основним заняттям. До торговельних операцій були залучені як купці, так і представники інших міських станів. Одні виробляли товари на продаж, другі займалися перевезенням вантажів та їх зберіганням, треті обслуговували торговців на заїжджих дворах, у харчевнях та шинках під час ярмарків. Багато хто займався скуповуванням різних сільськогосподарських продуктів у навколишніх селах, а потім перепродував їх на ярмарках.

---

[40] *Титов Г.* Мариупольские греки. Письмо VII. С. 136.

Хто був заможніший, той відвідував численні їстівні та питні крамнички, харчевні й корчми, що оточували Базарну площу. У них обговорювали останні новини та укладали угоди, які одразу й обмивали. Покупець чи продавець, який приїхав здалеку, міг розважитись у гральному домі. А під час багатоденних ярмарків відкривалися пересувні розважальні заклади. Розташовані неподалік готелі й нічліжки давали притулок приїжджим, хоча торговий люд здалеку уважав за краще прибудувати до своєї крамнички конторку і ночувати біля свого товару.

Базарна площа була одним із найбільших центрів оптової торгівлі в місті. Підтвердження цього ми знаходимо на сторінках найстарішого Маріупольського видання, присвяченого історії міста, — «Маріуполь та його околиці...»: «На Базарній площі відбувалася торгівля не лише харчовими припасами, тут також зупинялися підводи із зерновими продуктами, привезеними не лише з грецьких сіл Маріупольського округу...» [41] Та насамперед Маріупольський базар був місцем жвавої роздрібної торгівлі, де кожен покупець міг знайти потрібний товар. А чи міг він придбати бажане — це залежало від кмітливості учасників торгу. За запахами можна було знайти те, що цікавить. З одного боку, рибний дух буквально вдаряв у голову, але достатньо було пройти вздовж рядів, як починали манити зелень пряношами, молочні продукти смачновершковими пахощами, хліб свіжоспеченими смаколиками. Кожен вид продукції мав свою зону, тому покупці добре орієнтувалися, куди йти на закупи.

Торгівля добре наповнювала скарбницю, тому міська влада дбала про комфорт для продавців та покупців. На Базарній площі будували торговельні лавки з навісами. Спочатку вони були дерев'яними, згодом — кам'яними. З місцевих ЗМІ XIX – початку XX ст. нам відомо, що бакалійна торгівля була зосереджена в руках пів дюжини великих торговців. На базарі були й великі склади борошна, і м'ясні лавки.

Маріупольські купці були досить побожними, тому часто встановлювали ікони просто в рядах. Зважаючи на те, що площа була одночасно Базарною й Соборною, перед іконами вранці служили молебень.

---

[41] Мариуполь и его окрестности. С. 308.

Близькість до моря сприяла популярності риби. Рибні лавки розташовувалися трохи осторонь від центральної частини базару, на так званій Рибній площі. Найзнаменитішим маріупольським торговцем рибою наприкінці XIX ст. був Б. Акінітов. Тут же, на Рибній площі, він звів будинок та крамницю. У підсобних приміщеннях його двору стояли засолювальні ванни та сушильні навіси [42]. На Рибній площі продавали судаків (у Маріуполі цю рибу називали сулою), величезних лящів (вони ж — чебаки), в'ялену чехоню й шемаю (дивовижний смак якої неможливо описати словами), камбалу, бичків. А от червону рибу — білугу, осетрину та севрюгу — купувати лише в живому вигляді. Побутувала думка, що осетриною, яка «заснула», можна отруїтися, тому рибалки освоїли шлях швидкого доставлення свіжої риби. Від гавані, де швартувалися рибальські човни та баркаси, до базару вела дуже коротка бруківка. Тож варто було піднятися на пагорб і викласти тріпотливу рибу на прилавок, як покупці вже уважно оглядали її зябра, аби придбати найкращий продукт. Та все ж на першому місці з-поміж рибних товарів були азовська солона риба та ікра, які постачали до столиці. Європа теж із задоволенням ласувала морськими делікатесами з Маріуполя. Азовське море, незважаючи на його малі розміри й незначну глибину, було місцем популяції безлічі видів риб — від тюльки до осетрових. За всіх часів риба рятувала маріупольців від голоду. Азовське море завжди було найрибопродуктивнішим у світі [43].

Але не тільки рибою був багатий Маріуполь. Для містян були дивними деякі товари, що з'явилися завдяки іноземцям. Так, із 1874 р. на Рибній площі працювала макаронно-галетна фабрика, що належала італійцю А. Сангвінетті. Усередньому її обслуговувало 10 робітників. Кількість працівників змінювалася залежно від пори року, особливо з 1 березня до 1 листопада. «Відомості» за 1890 р. про макаронно-галетну фабрику Маріуполя повідомляли таке: «...робітники живуть в облаштованих при фабриці

---

[42] Весь Мариуполь и его уезд: Адрес-календарь. Мариуполь, 1910. Приложение (реклама); Приднепровье : Екатеринослав, 1914. С. 372; Мариупольская жизнь. 1917. 3 января.

[43] *Нестеренко М.* Из Азовского моря на экспорт выловили почти всю рыбу. URL: https://ubr.ua/market/agricultural-market/iz-azovskoho-morja-na-eksport-vylovili-pochti-vsju-rybu-3836297 (дата звернення: 15.05.2015).

приміщеннях, отримують щомісяця до 20 руб., працюють на день від 8-ї до 10-ї години, розміщено її в кам'яній будівлі, виробництво триває з 1 березня по 1 вересня, реалізується продукція в м. Маріуполі, його повіті та інших портових містах» [44]. Власник макаронно-галетної фабрики прожив у Маріуполі на Італійській вулиці понад 16 років. Але місцеві жителі довгий час не розуміли, навіщо купувати макарони, коли самим можна розкатати тісто, нарізати його на смужки і насушити локшини про запас. Фабрика Сангвінетті була першою макаронною фабрикою, відкритою в імперії, і збудував він її в Маріуполі тому, що саме в цьому регіоні вирощували велику кількість пшениці твердих сортів. Та й закупівельні ціни на зерно тут були удвічі нижчими, ніж в Одесі. Тому іноземні фірми намагалися зосередити у своїх руках увесь механізм посередницької діяльності, що викликало невдоволення з боку маріупольських торговців [45].

Спеціальні місця на базарі відводили й для продажу овочів та фруктів. Товари, які привозили із сіл, можна було продавати просто з возів, але теж у спеціально відведених місцях. При цьому розпрягати та годувати коней і волів під час перебування на базарі було категорично заборонено. Такі правила торгівлі встановлювала обов'язкова постанова «Про внутрішній розпорядок на базарах, розвізний та розносний торг у Маріуполі» від 12 травня 1901 р. Зокрема, в ній були такі пункти:

«1. Вози, брички сільських обивателів та інших осіб із привезеними ними в м. Маріуполь для продажу їстівними продуктами, сільськогосподарськими товарами та кустарними виробами можуть розміщуватися тільки на базарних площах за вказівкою базарного комісара в місцях, призначених міською думою.

2. Зупинятися на базарних площах та вулицях із порожніми возами, бричками, санями чи підводами не дозволяється.

3. Як розпрягання, так і годування коней та волів на вулицях і площах, безумовно, забороняється.

---

[44] *Пономарева И.* Мариуполь: История предприятий // Black Sea Project Port Cities. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/4-1-5-1/ (дата звернення: 23.04.2024); Ведомости промышленных предприятий Екатеринославской губернии. 1890 // Российский государственный исторический архив. Ф. 20. Оп. 12. Д. 51. Л. 7-7 об.

[45] *Волониц В.* Греческое купечество во внешней торговле Мариуполя XIX в. // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2015. № 12. С. 17– 24.

4. Їстівні припаси, що привозяться на базар (риба, раки, овочі, плоди, фрукти тощо), не можуть бути складені на голій землі, а повинні розміщуватися або в критих приміщеннях, або на столах, лотках і дерев'яних помостах. Продукти, що привозяться лише на час базару, можуть бути продані і з возів.

5. Купівля торговцями товарів (як оптом, так і вроздріб), що привозяться на базар для перепродажу, з 3-ї години ранку до 11-ї години дня (час, на який вивішується на базарі прапор) суворо забороняється» [46].

До речі, на Базарній площі Маріуполя були міські громадські ваги й набір гир — своєрідний стандарт заходів ваги. Згідно з рішенням управи ці ваги могли здавати в оренду — так міська влада ще й поповнювала міський бюджет [47].

Оскільки, як зазначали сучасники, на базарі ціни були дешевшими, ніж у міських магазинах, що розташовувалися неподалік Торгової вулиці, тут була дуже жвава торгівля й мануфактурою, взуттям, одягом, головними уборами, виробами із заліза, посудом, який найчастіше був представлений місцевими виробами з глини (глечики, миски тощо), привезеними з українських сіл, та міді, привезеними з Криму.

Базар був також центром етнокультурних контактів. Зауважимо, що маріупольські греки в перші роки свого життя на новому місці розраховували, що тут мешкатимуть лише греки. Такими були умови переміщення їх із Криму. Представникам інших етносів було заборонено поселятися в Маріуполі. Цю заборону зняли лише на початку XIX ст., адже місто стало дуже привабливим для життя. У ньому було багато роботи. Тож тут почали компактно поселятися іноземні купці та промисловці. Такий наплив чужинців дратував містян-греків. Громадський діяч і політик П. Каменський [48] у книзі «Історія одного дня» описує сцену, як

---

[46] Мариупольский хронограф : 1900–1904 гг. // Старый Мариуполь. URL: http:// old-mariupol.com.ua/mariupolskij-xronograf-1900-1904-gg/ (дата звернення: 18.01.2014).

[47] Межевая книга Екатеринославской губернии Александровского уезда города Мариуполя с выгонной землею и с поселившимися на оной разными хуторами 1825 и 1826 годов. Мариуполь, 1877. С. 17.

[48] Петро Валерійович Каменський обіймав посаду почесного мирового судді Маріупольського повіту з 1891 р., був гласним Маріупольського повітового й Катеринославського губернського земських зборів, а також маріупольським повітовим головою дворянства протягом 1899–1913 рр.

двоє греків обурюються, що через негреків тепер на базарі нічого купити не встигаєш, і переказують історію їхнього спільного знайомого, який вирішив купити курку, а при вході до базару раптом побачив росіянку, яка несла курку в кошику. Він так розлютився, що підійшов, вихопив у неї з кошика курку і кинув «конкурентці» 20 копійок зі словами: «За вами, чортами, нічого купити не встигнеш» [49].

Маріупольський базар був живим міським організмом, місцем, де щодня вирувало життя безлічі людей з їхніми характерами, долями, історіями. Старий маріупольський базар...

Ось одна з таких історій:

«Коли в Маріуполі ще не було професійних лікарів, на базарі біля паперті Харлампіївського собору сидів старий знахар. До нього зверталися в разі потреби по медичну допомогу.

Старий запитував:

— Де болить?

— Тут, — вказував страдженний на частину тіла, що докучала болем.

— Ріже чи коле?

— Коле.

Старий починав порпатися в мішку з пучками висушених трав, діставав один із них і пхав хворому:

— Бери. Зроби відвар та пий. Молись» [50].

Ще однією яскравою ілюстрацією до повсякденного життя базару може бути історія, записана краєзнавцем Сергієм Буровим:

«У дореволюційному Маріуполі було чимало досить великих магазинів, у яких торгували одягом: жіночим та чоловічим. Розташовувалися вони переважно на Катеринінській вулиці. У цих магазинах покупцями були заможні люди. Їхні костюми, пальта, сюртуки, хутряні дамські манто, сукні за останньою модою завозили з Москви, Петербурга, Варшави і Вільно. А за особливими замовленнями — і з Парижа (це для дуже багатих людей).

---

[49] Кілька фактів про Маріуполь, про які ви, можливо, не знали // 0629.com.ua. URL: https://www.0629.com.ua/news/2524793/kilka-faktiv-pro-mariupol-pro-aki-vi-mozlivo-ne-znali-stari-foto#google_vignette (дата звернення: 23.04.2024).

[50] *Буров С. Д.* Старый базар // Старый Мариуполь. URL: http://old-mariupol.com.ua/staryj-bazar/ (дата звернення: 18.01.2021).

Власники таких торговельних закладів дорожили своєю репутацією, а тому не підсовували своїм клієнтам товару сумнівної якості: поторочений міллю, зшитий гнилими нитками і, боронь Боже, з плямами та дірками, навіть якщо вони були й не на видноті. Звістка про скандал з такої нагоди, вчинений якоюсь дамою чи паном, миттєво рознеслася б усім Маріуполем — містечко було невелике. А це, природно, загрожувало неминучим відпливом покупців до конкурентів, що було рівносильно катастрофі.

Але, крім великих і, зауважимо, дорогих магазинів, були невеликі крамнички, де можна було купити простіший і дешевший одяг. Розташовувалися вони на базарі. Їхніми відвідувачами та покупцями були робітники і торговий люд, селяни з довколишніх сіл та хуторів.

Товар для цих крамничок шили місцеві шевці з низькопробного матеріалу. У полюванні за баришами господарі для пошиву часом купували мануфактуру з браком. Обманути покупця було вже практично нормою. Траплялося, що навіть на готовому одязі була в самому недоречному місці дірка. Скажімо, на комірі або десь на лікті. Тоді підприємливий крамар пришивав ґудзик так, щоб він приховував дефект.

Згодом, уже під час торгівлі, можна було спостерігати такий епізод:

— А що це за ґудзик? — запитував здивований потенційний власник пальто або, можливо, жилета.

— Цей? Ось діти-негідники. Подумайте тільки! Уже встигли пришити ґудзик. Ну, нічого, — залякуючим тоном говорив продавець, — додому, у село, повернетеся — відріжете зайвий ґудзик, на запас буде.

Селянин із далекого села заспокоювався, витягував зі сховку гроші, щойно зароблені за привезену пшеницю або живність, розраховувався, а йому урочисто вручали ретельно запаковану річ. Її власника супроводжував до самих дверей продавець. Він був сама люб'язність.

Для такої афери підходили й місцеві мешканці. Під час примірювання покупця, одягненого в новий одяг, продавці обертали туди-сюди перед дзеркалом, вихваляючи, як чудово сидить вбрання. Непомітно до кишені штанів або жилета підсовували монету царської чеканки, наприклад золоту "п'ятірку". Коли здивований

від такої уваги до його особи покупець доходив до потрібного стану, йому пропонували засунути руки до кишень:

— Ви спробуйте, які глибокі кишені, запевняю вас, з них нічого не випаде, а полотно яке міцне — витримає десять років і не порветься, туди тисячу рублів золотом засипте — і кишені витримають, нехай Бог, щоб з вами таке сталося раніше.

Наївна людина досліджувала кишеню за кишенею і раптом... нащупувала монету.

— І скільки коштує ваш товар?

Тут ціна зламувалася більш ніж приємно. Покупець, сходячи холодним потом, починав рахувати в умі — і виходило, що навіть за таких витрат, з урахуванням золотого костюм обходився майже задарма.

— Беру.

Поки покупець роздягався і розраховувався, йому заговарювали зуби. Врешті вручалась покупка, завернута в міцний папір. Звичайно ж, монета під час пакування забиралася спритними пальцями продавця. Лише вдома виявлялася хитрість. Але кому скаржитися? "П'ятірка" все-таки належала, що не говори, крамареві» [51].

Продавці мали різний статус і статки. Хтось торгував сам, хтось наймав місцевих мешканців, які приваблювали покупця. Іноді аргументів бракувало, і незгодного перехожого тягли до крамниці силою. Найвинахідливіші торговці наймали за копійку хлопчаків, які метушлилися на базарі й демонстрували зразки товару, щоб залучити клієнтів. Вони ж повідомляли продавцеві про цінову ситуацію як у його ряду, так і на всьому базарі, дізнаючись, що відбувається в конкурентів і які на що ціни.

Не всі торговці мали власну крамничку або навіть лавку. На базарі працювало багато таких, хто займався ручною торгівлею, носячи свої товари між рядів. Так, з лотків продавали сухарі, булочки, пиріжки, фрукти.

Покупці на базарі були з усіх верств суспільства. Однак переважно сюди ходила небагата публіка, яка шукала дешевший товар. Та на базар приходили й кухарі з найкращих ресторанів і трактирів, багатих будинків, а бувало, й самі господарі, які не довіряли кухарям і вибирали найкращі продукти для святкового обіду.

---

[51] *Буров С. Д.* Старый базар // Старый Мариуполь. URL: http://old-mariupol.com.ua/staryj-bazar/ (дата звернення: 18.01.2021).

На базар також ходили купчихи та кухарки з будинків середнього достатку. Торговці цінували клієнтів, які приносили успіх: якщо на початку дня траплявся клієнт із легкою рукою — уся торгівля йшла як по маслу. Тому йому охоче поступалися й віддавали товар за пів ціни. Торговці легко відрізняли заможних покупців від бідняків. Як на будь-якому базарі, на маріупольському постійно перебували активні особи: бідняки, які просили милостині й розмінювали купюри на дріб'язок, сліпці, які наспівували духовні вірші, жінки-молитовниці з іконами та злодії різних мастей. Щоб забезпечити порядок і відлякати сумнівну публіку, на ринку час від часу з'являвся поліцейський.

Процес купівлі-продажу нагадував відточений роками обряд. Як серед покупців, так і серед продавців існували особливі прийоми, щоб увести в оману протилежну сторону або, навпаки, не дати себе ошукати. Наприклад, під час купівлі глиняного посуду застосовували таку методику: щоб визначити якість виробу, потрібно було торкнутися до нього паличкою і прислухатися до дзвону. Так само купували яйця: стукаючи одне об одне, досвідчені покупці без помилки визначали несвіже. Купуючи сукно, просили відрізати шматочок, підпалювали і нюхали: чи пахне вовною? Справжнє сукно пахне.

Застосовуючи певну хитрість, на базарі можна було безкоштовно поїсти. Деякі «покупці» з'являлися в ікорному ряду зі своєю булкою й подавали її продавцеві, просячи намазати ікрою. Пробували кілька сортів, стверджуючи, що ікра гіркувата або солонувата, і виходили нічого не придбавши. Однак у продавців удосконалених прийомів було набагато більше. Подібно до професійних злодіїв, вони користувалися особливою мовою, незрозумілою стороннім. Так, бувало, що торговець пишався тим, що разом зі свіжою рибою зміг продати й залежалу, несвіжу. Обмірювання, обважування й інше ошуканство в торгівлі були нормою, виявом розуму й винахідливості: «На те й судак у морі, щоб бичок не дрімав». Режим роботи базару регламентувався так, що зранку селяни могли вільно торгувати без посередників. Це було невигідно торговцям, у чиїх крамницях той самий товар продавали за вищими цінами. Напередодні увечері вони виїжджали до міських воріт і скуповували продукти в селян, які прямували на базар, щоб потім спокійно продавати їх за своїми цінами. Були й інші

способи. Торговці могли домовлятися між собою збити ціни, щоб селянин, уважаючи їх для себе занадто низькими, марно просидів увесь день із товаром і врешті піддався тим самим торговцям за їхніми цінами.

Клуби, театри й бібліотеки — спільні захоплення маріупольців

Переселення греків із Криму до Надазов'я та заснування Маріуполя відіграли величезну роль у формуванні унікальної етнокультурної мозаїки цієї мальовничої місцевості. Одним із найпрекрасніших місць для духовного вдосконалення та культурних розваг був клуб «Маріупольське об'єднання», заснований у 1845 р. Тут, серед розмов, книжок, танців та розважальних ігор, кожен міг знайти своє місце у світі мистецтва й благодаті [52].

Розмаїття театральних постановок оживило Маріуполь у 1847 р. Їх організовував провінційний актор В. Виноградов (згодом — артист Петербурзького імператорського Олександрівського театру). На зорі того новаторського часу купець Лагофетов віддав свою комору на вулиці Торговій під глядацький зал. Ця кмітлива ідея не тільки відкрила нову сторінку в культурному житті міста, а й засвітила підприємницький вогник у місцевих купців. Невгамовний дух творчості не залишив осторонь й інших маріупольських підприємців, серед яких вирізнявся Н. Попов. Він перетворив свою комору на «храм музи Мельпомени», де на сцені грали провінційні зірки. Цей театр став не просто місцем розваг, а серцем культурного життя міста. З роками театральне життя лише розквітало, а гастрольні вистави приносили нові емоції та враження. Кожний вечір у театрі був схожий на магічну подорож до світу мистецтва та краси, де зустрічалися мрії й реальність. Маріуполь тремтів від емоцій та радісних вражень, які несли афіші з оголошенням про прибуття нових драматичних труп, театральних та циркових колективів. Вистави відбувалися в літній та зимовий сезони. Рекламу про них розповсюджували на рукописних афішах, що висіли на вулицях. Театр був прибутковим, адже

[52] Мариуполь и его окрестности. С. 201–202.

квитки коштували до 300 рублів. У театрі грали тогочасні зірки у виставах за класичними й сучасними п'єсами [53].

У 1868 р. міські вулиці оживляли гастролі двох драматичних труп: Пілоні та Міодушевського. Це був справжній феєричний перформанс для глядачів Маріуполя. Але, як то буває в житті, зимові театральні вистави не могли тривати вічно. Після від'їзду театральних колективів місцевий мешканець В. Айналов, у коморі якого на Катеринінській вулиці виступала трупа Міодушевського, вирішив зруйнувати театр, який діяв у його приміщенні, і побудувати торгові лавки [54].

У 1878 р. місцевий підприємець В. Кечеджі-Шаповалов вирішив створити власну театральну трупу, яка 8 листопада відкрила свій перший сезон з виставою «Ревізор» у спеціально збудованому театрі на 800 місць. Цей театр швидко став одним із найпопулярніших місць Маріуполя. Та це ще не все. До Маріуполя, щоб показати свої вистави, почало приїздити все більше і більше талановитих драматичних і циркових артистів. Містяни могли побачити виступи справжніх зірок і навіть відвідати вистави в цирку братів Яковенків. А коли на сцені цирку зазвучала опера «Тоска» Дж. Пуччіні — це стало справжньою культурною подією для всього міста [55].

Маріуполь був наповнений різноманітними мистецькими заходами та цікавими подіями. Були спроби відкрити музичні курси, але, на жаль, через брак коштів цей план не вдався. Та місто пишалося музичною школою Л. Каневського, де навчали грі на роялі, скрипці та співу. Заняття в ній проводили за програмами консерваторій Санкт-Петербурга та Мюнхена. У літній час міський симфонічний оркестр часто влаштовував концерти в парках, а готель «Континенталь» приваблював музичними вечорами. Сам власник готелю часто запрошував музикантів, щоб забезпечити музичний супровід обідів і вечер шановних гостей. У 1908 р. в залі «Континенталю» виступав італійський квінтет.

---

[53] *Пономарева И.* История театров // Black Sea Project Port Cities. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/3-1-2-1/ (дата звернення: 24.04.2024).

[54] *Демідко О.* Зародження та становлення театрального мистецтва в Маріуполі протягом XIX ст. // Грант. 2018. № 3. Т. 21. С. 72.

[55] Весь Мариуполь и его уезд: Адрес-календарь. Мариуполь, 1910. Приложение (реклама).

Не можна не згадати про книжкові клуби та бібліотеки[56]. У 1904 р. рішенням міської ради було відкрито громадську бібліотеку, яка розташовувалася в будинку грецького купця. Для неї було придбано понад 2700 книг, а каталог склав спеціально запрошений бібліограф.

Маріуполь завжди був містом, повним цікавинок для всіх, хто любив мистецтво та читання.

Багаті торговці, середні та дрібні підприємці, а також міщани з незначними доходами мали свої захоплення. Найпопулярнішою розвагою були клуби. Засновували їх комерсанти, а діяли вони на зразок дворянських зібрань. Першим клубом у Маріуполі стало Маріупольське громадське зібрання, відкрите у 1845 р. Воно мало статут, затверджений 21 вересня 1873 р., у першому параграфі якого було зазначено, що метою клубу є об'єднання місцевих жителів та розваги у вигляді розмов, читання книг і газет, танців та дозволених ігор і що він має печатку. Членами клубу могли бути всі охочі. У 1873 р. річний внесок для його членів становив 25 рублів, а наприкінці 90-х — 20 рублів. Вхід для гостей коштував 50 копійок. Клубом керувала дирекція з трьох осіб, обрана серед членів клубу. У 80–90-х роках XIX ст. директорами були місцеві підприємці А. Іванов, І. Деспот і А. Аморетті. Під клуб орендували за 1000 рублів на рік будинок купця І. Найдьонова на вулиці Катеринінській. Працював клуб за таким режимом: з 09:00 до 24:00. Але якщо хтось залишався після півночі, то мусив заплатити штраф: за першу годину — 25 копійок, за другу — 50, а за третю — цілий рубль. Тут працював і буфет, і платний більярд, тож завжди було чим зайнятися. А з 1 січня до Великого посту щотижня тут влаштовували танцювальні вечори. Так, у клубі не було часу на нудьгу. Клуб процвітав у перші роки свого існування, коли його членами були великі підприємці. Тут завжди було весело. До речі, навіть керівництво клубу обирали самі члени клубу[57].

Але особливість Маріупольського громадського зібрання полягала в тому, що його було створено для греків. Грецька громада міста тривалий час була досить замкненою. Як пише згадуваний вже нами мандрівник Г. Тітов, який відвідав місто в 1848 р.,

---

[56] [*Без автора. Без названия.*] // Мариупольская жизнь. Мариуполь, 1910. 18 декабря.

[57] Мариуполь и его окрестности. С. 281.

«європейська цивілізація швидко стала ширитися містом. Найяскравішим доказом цього є клуб, відкритий для маріупольської громади, де можна знайти <...> газети й журнали, а також чудові книги, де можна грати в преферанс, а іноді й потанцювати під музику. Тепер усі, особливо молоде покоління, одягаються зі смаком і вихваляються багатством свого вбрання» [58].

Маріупольські клуби були багато в чому схожі: у них не було надлишкових коштів, але були невеличкі бібліотеки. Вони займали найбільші приміщення в місті, де проводили громадські обіди та інші збори, наприклад новорічні бали. Оголошення про них розміщували на сторінках газети «Маріупольське життя». Наприклад: «Маскарадний бал. 26 грудня в Комерційному зібранні відбудеться маскарадний бал. Гості запрошуються лише за особистими або письмовими рекомендаціями членів зібрання. Оплата за вхід на маскарадний бал для чоловіків — 1 рубль 10 копійок, для жінок — 50 копійок. Вхід для членів зібрання та їхніх родин — безкоштовний» [59].

Як бачимо, у XIX ст. багато маріупольців мало одне спільне захоплення — веселощі. А найпопулярнішою формою розваг були клуби, або, як їх ще називали, зібрання. Вони були своєрідними казковими місцями, де можна було читати книги, грати в ігри, танцювати й навіть влаштовувати маскарадні бали [60].

Етнокультурна мозаїка

Після поділів Речі Посполитої у євреїв, які мешкали на південному сході України, стало модним переїжджати. Згідно з російським законодавством вони були обмежені в правах майже як іноземці: їм дозволялося лише тимчасове перебування поза місцем постійного проживання [61]. Вони говорили мовою ідиш, а також

---

[58] *Титов Г.* Мариупольские греки. Письмо VII. С. 138.

[59] Мариуполь и его окрестности. С. 281–284; [Без автора]. Бал-маскарад // Мариупольская жизнь. Мариуполь, 1914. 25 декабря. С. 1.

[60] *Новикова С.* Мариуполь : История клубов // Black Sea Project Port Cities. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/3-1-2-3/ (дата звернення: 24.04.2024).

[61] *Левин Е. Б.* Сборник ограничительных законов и постановлений о евреях по 1-е июля 1902 г. Санкт-Петербург: Изд. неофициальное, 1902. С. 1, 149, 151.

використовували так звану *рабинську мову* — мішанку давньогрецької й халдейської. Катеринославська губернія належала до смуги осілості, де було дозволено жити неортодоксам. Південний схід України став своєрідним пристанищем для євреїв, де три губернії та Бессарабія надали їм притулок для спокійного життя. У Маріуполі вони почали оселятися ще з 1820 р., а в 1847 місцеве єврейське товариство налічувало 111 осіб. До 1859 р. їх кількість значно зросла, що дещо дратувало маріупольських греків. Тож вони звернулися до Міністерства внутрішніх справ і отримали роз'янення. Зважаючи на чинні документи, грекам довелося змиритися з тим, що в місті оселятимуться представники інших етносів. Що ж до євреїв, то вони перебували під опікою грецького самоврядування і не загрожували економічним інтересам греків. Швидко адаптувавшись у Маріуполі, євреї займалися ремеслом і торгівлею, відтак відігравали вагому роль в економічному житті міста. До речі, у великих хлібних конторах, що займалися зовнішньою торгівлею, працювали переважно євреї[62].

У 1864 р. єврейський майстер А. Фрейман з власної ініціативи звів першу в Маріуполі синагогу, яка, на жаль, не була розкішною через бідність єврейської громади і займала лише 15 сажнів (68 кв. м). Але завдяки єврейським переселенцям до Маріуполя Біту, Самойловичу, Огузу, Фалькевичу, Куприцю, Копелевичу та Гольденбергу її вдалося оздобити. До цього часу в Маріуполі вже було сформовано міську єврейську громаду, що налічувала 378 осіб (198 чоловіків і 180 жінок). За переписом 1897 р., з-поміж населення Катеринославської губернії 26,6 % становили євреї. Більшість із них мешкала в містах, зокрема в Маріуполі 5083 особи, що становило 16,1 % всього населення міста. А в 1912 р. їх налічувалося вже 8660 осіб[63]. З аналізу джерел можна побачити, що в місті на початку XX ст. більшість лікарів, аптекарів, медсестер, фотографів, ювелірів, годинникових майстрів, перукарів, портників, швейцарів, дрібних торговців, ростовщиків була євреями.

---

[62] *Скальковский А.* Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. Одесса, 1850. С. 308; Отчет Мариупольской земской управы за 1887 год очередной сессии земского собрания 1888 г. Мариуполь, 1888. С. 24.

[63] Еврейская энциклопедия / Под общ. ред. д-ра Кацельсона и барона Д. Г. Гинзбурга. Санкт-Петербург, 1911. Т. X. С. 62–72.

Вони володіли млинами, мильними та багатьма черепичними заводами, фабриками шору, кондитерськими фабриками, заводами сільськогосподарської техніки, друкарнями та іншими підприємствами.

Варто зауважити, що створення сім'ї, народження дітей та відхід із життя супроводжувалися культовими обрядами, які мали б проходити в синагозі. Проте євреї не хотіли витрачати великих коштів на будівництво. Тож зовні і всередині її оформлення вирізнялися скромністю. Синагогу побудували з каменю, усередині було все необхідне для дотримання культу: ківот для зберігання сувоїв Тори, а також лави та амвон для читання. Щосуботи євреї збиралися на богослужіння. Прикметно, що жінки молилися в окремій частині споруди. З часом місця стало недостатньо, і староста Духовного управління синагоги А. Хмельницький посприяв перебудові. На зовнішньому рівні було піднято стіни й зведено купол. З Катеринослава було замовлено алтар з ківотом. Для жінок було збудовано галерею і зроблено новий амвон. Нова будівля синагоги довжиною 12 сажнів і шириною 10 сажнів отримала назву головної. У дворі було розташовано мікву — лазню, яку використовували з релігійною метою [64].

У другій половині XIX ст. в Маріуполі, так само, як і загалом у Катеринославській губернії, євреїв ставало все більше. Вони не лише вміло торгували, а й виконували ремонтні роботи, що приносило їм хороший заробіток. Тож у 1882 р. за ініціативою І. Авербаха було зведено ще одну синагогу — на вулиці Георгіївській. Земля тут належала місцевому грекові купцю А. Чабаненку, отже, єврейській громаді довелося її викупити. У зведенні синагоги брали участь найзаможніші представники єврейства: Бельський, Поляк, Сахаров. Однак найбільше долучився до побудови цієї прекрасної синагоги староста Духовного правління А. Хмельницький.

Нове синагогальне приміщення було двоповерховим [65]. На першому поверсі традиційно була міква, а на другому діяла талмуд-тора, де навчали ідишу та російської мови, а також

---

[64] *Петрашевский А. Ф.* Мариупольская еврейская община. Синагога // Мариуполь и его окрестности. С 153.

[65] *Мазур П.* Талмуд-тора // Старый Мариуполь. URL: http://old–mariupol.com.ua/talmud–tora/ (дата звернення: 02.06.2014).

елементарної математики. У перший рік існування цієї школи в ній навчалося 20 учнів, а до кінця XIX ст. — уже 80. За навчання стягували щорічну плату у розмірі від 5 до 10 рублів з кожного учня. Решта коштів надходила від благодійників та коробкового збору[66]. Учням із бідних сімей надавали безкоштовно одяг та взуття.

Маріуполь. Синагога. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

У 1888 р. в Маріуполі підприємець І. Волосов відкрив уже приватну єврейську школу для хлопчиків, у 1889-му його дружина відкрила таку саму школу для дівчат[67]. А 21 листопада 1898 р. було відкрито суботню жіночу школу, яка діяла в місцевій талмуд-торі Фінансувалася ця жіноча школа за рахунок добровільних пожертв та надходжень від благодійних заходів. З-поміж благодійників були як міські мешканці (А. Авербах, Е. Голдрін, Сахарови, Трегубови та ін.), так і Азовський банк. На засіданні міської думи 18 січня 1890 року «Голова повідомив зборам, що з нагоди закінчення строку оренди коробкового збору з євреїв міста торги на передавання цього збору на наступні чотири роки призначені на квітень. До затвердження цих торгів тимчасове керівництво коробковим збором має бути покладено на обраних міською думою членів місцевого єврейського товариства, вибір яких голова запропонував зборам почати вже зараз, визначивши також кількість осіб, які будуть відповідальними за управління збором. Збори одностайно ухвалили: для управління коробковим збором з євреїв Маріуполя у майбутньому до затвердження торгів на передавання цього збору

---

[66] *Коробковий збір*, або *тзедака*, — у єврейській спільноті традиційний спосіб збору благодійних пожертв на допомогу тим, хто потребує, або на підтримку різних благодійних проєктів. Зазвичай здійснювався через збір коштів у спеціально відведені коробки або скриньки в синагозі або на заходах спільноти. Ця практика має глибоке історичне коріння та є важливою частиною соціальної допомоги й солідарності в єврейській культурі.

[67] *Пономарева И.* Мариуполь: Еврейская община // Black Sea Project Port Cities. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/3-2-1-2/ (дата звернення: 24.04.2024).

в оренду обрати трьох осіб. При цьому також одностайно обрані: Я. Г. Поляк, У. П. Залкін, Л. С. Мелетинський» [68].

Справжнім джерелом відомостей про соціальне та духовне життя єврейської громади Маріуполя була газета «Маріупольське життя». Кожний її номер був наповнений цікавими новинами та цінними відомостями про єврейську культуру та традиції. У ній давали рекламні оголошення, як-от «Єврейські громадські ванни відновлено, чистота зразкова. Щодня з 9 до 11 вечора. Вулиця Харлампіївська, напроти Хоральної синагоги». Для євреїв було дуже важливо перед відвідуванням синагоги побувати в лазні [69]. Іноді газета сповіщала про вибори равина або представників від євреїв до міської управи. Особливістю таких виборів було те, що всі без винятку могли висловити свою думку [70]. Усі ці життєві деталі створювали неповторну атмосферу Маріуполя, яка надихала на великі справи та здійснення мрій.

У 1902 р. в Маріуполі було відкрито єврейську лікарню та поліклініку. Незаможних євреїв обслуговували безкоштовно, а забезпечені платили за курс лікування 0,5–1 рубль за день лікування. На початку XX ст. в місті також активно діяло Товариство допомоги бідним євреям. Спочатку його очолював М. Трегубов, а з 1916 р. — О. Гуревич. Членами правління були Я. Сапальський, А. Гурович, І. Горелов та Г. Рисс [71].

Отже, як бачимо, євреї виявилися справжніми майстрами адаптації та успіху в Маріуполі. Вони не лише активно вливалися в економічне життя міста, а й вирізнялися активною благодійною діяльністю. Відкриття лікарні та активна участь у благодійних організаціях свідчать про те, що вони були не лише успішними підприємцями, а й турботливими членами спільноти.

---

[68] Протоколы заседаний Мариупольской Городской думы с приложениями. За 1890 год. Мариуполь: Типо-литография А. А. Франтова, 1892. С. 7–8.

[69] Весь Мариуполь и его уезд: Адрес-календарь. Объявления // Мариупольская жизнь: Общественная, политическая и литературная газета. Мариуполь, 1913. 4 декабря.

[70] [*Без автора*]. Выборы раввина // Мариупольская жизнь. 1912. 29 (16) марта; [Без автора]. К выборам раввина // Там же. 1914. 20 (07) февраля.

[71] Екатеринославской адрес-календарь. 1916 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1916. С. 373.

* * *

У Маріуполі, як не дивно, мешкало багато торговців-італійців. Вони прибули до міста в XIX ст. Особливо активними були з 20-х років, коли відкривали в Маріуполі свої фірми та магазини. З-поміж найвідоміших — Аморетті, де Россі, Чуллі та ін. І всі вони мали успіх. До прикладу, фірма Б. Понцио в 1832 р. мала обіг понад 3 мільйони рублів. А ще в місті почали працювати контори загадкових італізованих слав'ян з Адриатики, більшість із яких була підданими Австрійської імперії. Їх називали італійцями, але вони мали суто слов'янські прізвища, як-от Видович, Деспот, Попович тощо. Вони починали свій бізнес з малого — працювали капітанами на кораблях іноземних компаній і непогано заробляли. Але їм цього було мало. Вони мріяли про щось більше, тож вирішили відкрити власні фірми в Маріуполі. Ці люди були дуже наполегливими мрійниками. Вони відчували поклик серця до підприємницької справи і швидко розвивали свій бізнес. У їхніх конторах працювали родичі та друзі, з якими вони разом втілювали в життя власні мрії. Часом вони кидали свою справу в надії відкрити нову фірму, допомагали іншим родинам у розвитку бізнесу. На зерновому ринку Маріуполя навіть склали легенду про історію успіху п'яти торгових домів — Деспота, Видовича, Галеано, братів Мембелі та братів Поповичів [72].

Вклад італійців у розвиток Маріуполя дуже вагомий. Так, широкими просторами Азовського моря ходили невеличкі вітрильники, які перевозили вантаж від одного узбережжя до іншого. Перший такий карабель, як ми говорили вище, був збудований ще у 1824 р. майстром на ім'я Кавалотті. Відтоді щороку італійська спільнота в Маріуполі зростала, а місто ставало багатшим і розкішнішим. Однак Кримська війна виснажила італійських купців. Встояло лише декілька фірм, тож більшість італійців змушена була закритися й повернутися додому. А ті, хто вирішив залишитися, з часом став невід'ємною частиною маріупольського життя, злившись із місцевим населенням [73].

---

[72] Σβετλάνα Νοβικόβα. Η οικονομική ανάπτυξη της Μαριούπολης τον 19ο αιώνα // Οι Ελληνες της Αζοφικής 18ος – αρχές 20 ογ αιώνα, επιμέλεια Ευρυδίκα Σιφναίου – Τζελίνα Χαρλαύτη. Αθήνα, 2015. Σ. 391–414.

[73] *Скальковский К.* Русский торговый флот и срочное пароходство на Черном и Азовском морях. Санкт-Петербург: Типография А. С. Суворина, 1887. С. 61, 134–135.

Працювало в Маріуполі й іспанське консульство, яким керував на початку 1900-х років віцеконсул Й. Видович. До речі, в Маріуполі мешкав і австрійський консул П. Боначич, який був насправді з Чорногорії. Італійські інтереси в місті до 1917 р. представляв Е. ді Поллоне, відомий маріупольський купець та член біржового комітету. Його будинок на вулиці Харлампіївській став місцем розташування королівського консульського агентства. До Першої світової війни Поллоне також очолював австро-угорське консульство. Разом з іншим великим підприємцем Ф. Зворно він був співвласником пароплавної компанії, яка мала 14 пароплавів та зробила великий внесок у розвиток Маріупольського порту[74].

Зі зростанням італійської спільноти в місті виникла потреба в будівництві католицького храму. Вирішили зібрати потрібну суму поступово, для чого всі італійські фірми добровільно обклали себе податком з кожного продажу пшениці. Найактивнішу участь у цьому брали тодішній італійський консул у Маріуполі Джербулліні та один із братів Мембелі — Степан, якого вважають головним організатором зведення храму. На будівництво споруди пожертву у 10 тисяч франків зробив також італійський уряд[75].

Інші італійці Маріуполя також внесли свій вклад у розвиток міста. Так, 18 жовтня 1860 р. було освячено кам'яну маріупольську римо-католицька церкву Пречистої Діви Марії. Вона мала три алтарі: головний — на честь Вознесіння Пресвятої Богородиці, правий — на честь Спасителя, лівий — на честь Скорботної Божої Матері. Цей храм увійшов до складу Катеринославського деканату Тираспольської єпархії. Для оздоблення церкви було привезено предметів аж на 2159 рублів. З документів відомо, що в Маріуполі діяв цей костел, і в 1912 р. його настоятелем був отець Й. Савінський. Цей храм вирізнявся розкішшю прикрас і вдячними вірянами[76].

---

[74] Весь Мариуполь и его уез: Адрес-календарь. С. 135–136; Русский торговый флот: Список судов к 1 января 1915 г. Петроград, 1915. С. XXII.

[75] Мариуполь и его окрестности. С. 326.

[76] Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1912. С. 114; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. Екатеринослав: Типография Я. Чаусского, 1864. С. 242; Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1875 год. Екатеринослав: Типография губернского правления, 1875. С. 53; *Петрашевский А. Ф.* Католическая община. Католическая церковь // Мариуполь и его окрестности. С. 146.

Отже, Маріуполь був домівкою для багатьох італійців, які прибули сюди з метою відкрити свою справу й реалізувати свої мрії. Вони починали з незначного, але завдяки своїй наполегливості та мрійливості швидко розвивали свої бізнеси: створювали контори, магазини та торгові доми, які стали невід'ємною частиною міського життя. Італійці внесли великий вклад у розвиток міста, особливо в морську торгівлю та будівництво порту [77]. Навіть за важких часів італійці не залишали своїх мрій та продовжували працювати над своїми проєктами. Багато хто з них став невід'ємною частиною місцевого товариства, беручи участь у розвитку міста та зведенні величних храмів.

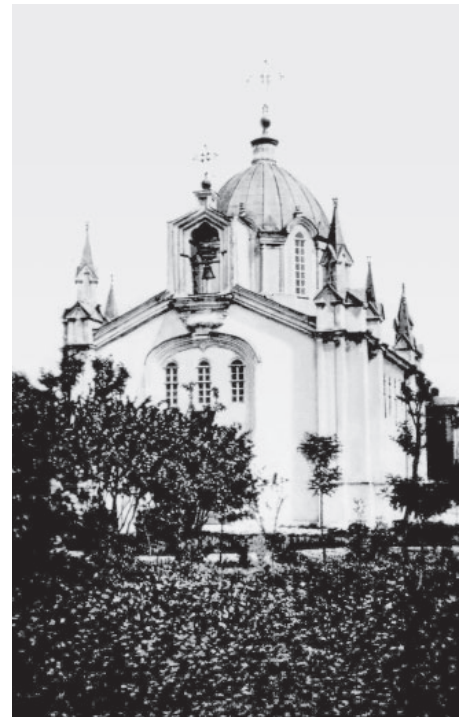

Римсько-католицька церква. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Таємниці кам'яних храмів

Історія маріупольських церков оповита таємницями й загадками. Багато подій залишається поза межами нашого знання та розуміння того, що відбувається. Хто ж саме спорудив ці святині? Чому саме на цьому місці? Що там відбувалося в минулому, що залишило відбиток на них? Кожна церква несе в собі секрети минулого, які викликають цікавість та спонукають до роздумів. Загадкові й сховані від очей події, як ланцюжок, сплітають історію святилищ, роблячи кожен камінь у їх стінах свідком минулого. Та чи зможемо ми колись розгадати всі ці таємниці, усвідомити весь обсяг давніх історій, захованих за кам'яними стінами храмів?

Деякі краєзнавці висловлюють гіпотезу, що приблизно у 1500 р. в нашому краї, у Надазов'ї, з'явилися козаки. Вони були сміливими та відважними захисниками. Будували фортеці, аби захищати шлях

[77] *Бацак Н.* Грецьке та італійське купецтво у портах Північного Причорномор'я: комерційна діяльність, мореплавство (перша третина XIX ст.) // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. : зб. наук. ст. Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2012. С. 11–12.

до Криму. Тоді річка Кальміус була багатою на рибу, а ліси — на дичину, що приваблювало сюди козаків. У 1611 р. по обидва береги Кальміусу розташувалося Військо Запорозьке Низове, створивши важливий пункт оборони. Тут було багато риболовних зимівників, у яких запорожці вели господарство, коли не було воєнних дій: тримали худобу, вирощували хліб і займалися ремеслами. Були тут і менші хутори, навіть прості землянки — вони належали бідним козакам.

Запорожці ж звели на цих теренах у 1754 р. й першу православну церкву — Свято-Микільську[78]. А прибулі сюди в 1778–1780 рр. греки, які привнесли в тутешнє життя не лише свої звичаї, а й секрети будівництва, почали зводити власні церкви. Що зберігалося в їхніх святинях? Про це довідаємося із загадкових історій, захованих за їхніми стінами...

Першою греки звели соборну церкву Святого Харлампія, яку освятив митрополит Ігнатій. Її прикрашала старовинна ікона Святого Георгія, яку вважали роботою візантійських майстрів[79]. У 1830–1837 рр. завдяки пожертвам вірян побудували нову соборну церкву, яка стала окрасою Катеринінської вулиці. Цей храм зведено у візантійському стилі. Він налічував три алтарі: Харлампію (основний), Георгію (правий) і Миколаю (лівий). Тут зберігалося багато цінностей: грецькі ікони, Євангеліє, срібні посудини, речі відомих митрополитів. Церква була невеликою, тож не могла вмістити всіх охочих послухати богослужіння. Тому коштом прихожан звели нову, більшу. Прикметно, що в 1847 р. в «Московських новинах» була опублікована стаття Х. Бока, де автор зазначав, що в Харлампіївській церкві Маріуполя служба ведеться грецькою мовою, а в інших церквах — російською[80].

Варто зауважити, що для греків — переселенців із Криму були збудовані церкви в різних частинах міста. Так, у 1780 р. митрополит Ігнатій заснував церкву Різдва Пресвятої Богородиці для греків із Карасубазару (нині — Білогірськ). Тут зберігалися рушник, чаша,

[78] *Тимошевский Г. И.* Православные храмы // Мариуполь и его окрестности. С. 115.

[79] Внутренний вид Греческого собора в г. Мариуполе. Гробница митрополита Игнатия // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. № 1402-Н; *Тимошевский Г. И.* Православные храмы. С. 123; *Текежи Д.* Описание Харлампиевского собора в г. Мариуполе // Екатеринославские епархиальные ведомости. Екатеринослав, 1875. № 11. С. 305–309.

[80] Бок Х. Месяц в Мариуполе // Московские ведомости. Москва, 1847. № 136.

кадило, два Євангелія грецькою й турецькою мовами, ікони Косьми та Дем'яна і Святої Параскеви[81]. Цікаво, що містяни вірили, що ці ікони давали зцілення, мали особливу силу та навіювали благодать, допомагали пережити негаразди. Кожен, хто вірив у святість цих ікон і звертався до них із молитвою, буцімто відчував Божу ласку і зцілювався.

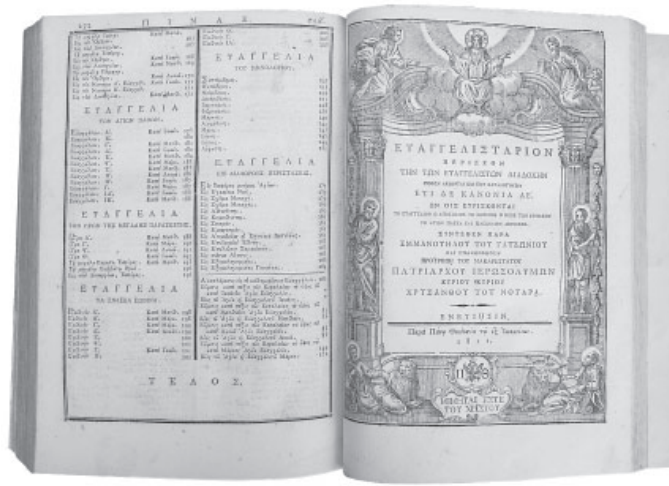

Євангеліє. 1811 р. Маріупольський краєзнавчий музей

У 1782 р. митрополит Ігнатій освятив ще одну церкву — Успіння Богородиці (Мар'янську)[82], окрасою якої була ікона Одигітрії (Путівниці) — Мати Божа з малим Ісусом на руках (XVI ст.). Греки привезли її з Бахчисараю[83]. Вони вірили, що, помолившись перед Одигітрією зі щирим серцем, отримають допомогу або зцілять від хвороби. Для них ікона була чудотворною. До церкви Успіння Богородиці приходила велика кількість вірян, особливо 15 серпня — у день

---

[81] Тимошевский Г. И. Православные храмы. С. 129.

[82] Улица Екатерининская. Мариуполь. 1901 г. Фото из коллекции Н. С. Тагрина // Фонди Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву. Фото. № 2-77410; Феодосий (Макаревский). Греческие церкви Мариупольского уезда XVIII века // Материалы по истории и культуре греков Украины: сб. Вып. 1 / Сост. и ред. С. А. Калоеров и Г. Н. Чердакли. Донецк: Кассиопея, 1998. С. 95; Внутренний вид Мариупольского кафедрального собора // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. № 1407-Н; Мариупольський кафедральный собор // Там само. № 1424-Н; Азовское море с его приморскими и портовыми городами, их жителями, промыслами и торговлею внутри и вне России / Сост. Н. Зуев. Санкт-Петербург, 1855. С. 74; Текежи Д. Описание Харлампиевского собора в г. Мариуполе. С. 305–306.

[83] Азовское море с его приморскими и портовыми городами. С. 74; Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. 3 / Сост. П. Семенов-Тян-Шанский. Санкт-Петербург, 1866. С. 180; Екатеринославской адрес-календарь. 1916 год. С. 355; *Серафимов С. А.* Крымские христиане (греки) на северных берегах Азовского моря // Материалы по истории и культуре греков. С. 77; Русский энциклопедический словарь / Гл. ред. проф. Санкт-Петербургского университета И. Н. Березин. Санкт-Петербург: Тип. т-ва «Общественная польза». Отдел III. Т. II. М–Н. 1874. С. 15.

Грецька плащаниця. 1760 р. Маріупольський краєзнавчий музей

Успіння Пресвятої Богородиці. Багато богомольців приїжджало до неї з Дону[84].

На найвищому місці Маріуполя в 1791 р. відкрилася Марія-Магдалинінська церква з дерев'яною дзвіницею. Тут зберігалися дивовижні скарби: ікона Івана Хрестителя, привезена з Криму (уважалася чудотворною), ікона Спасителя козацьких часів, різьблена плащаниця, Святе Письмо та чаша, також привезена з Криму. Але час невблаганнний: церква старіла, і в 1874 р. розібрали дерев'яну дзвіницю, а в 1891-му її взагалі закрили. Міська рада, ураховуючи духовні потреби містян, виділила кошти на будівництво нової Марія-Магдалинінської церкви, яка стала величним символом Маріуполя. Місцеві мешканці були надзвичайно релігійними, тож усіляко підтримували церкву. До прикладу, заможні маріупольці, зокрема греки, вважали за потрібне передавати частину своїх прибутків на духовний розвиток громади. Так, у 1848 р. коштом колегійного реєстратора Калері було зведено кам'яну церкву Усіх Святих з дерев'яними банями, а в 1892-му на пожертвування купця І. Ликаки та інших мешканців у ній було встановлено новий іконостас.

У другій половині XIX ст. в Маріуполі налічувалося 5 православних церков, які належали до Співтовариства православних церков першого округу Маріупольського повіту, який очолював протоієрей І. Леонтьєв[85]. Можна сказати, що молодий Маріуполь осявали своєю красою церкви. Були храми при заводі «Російський Провіданс» та поблизу Маріупольського порту. Церкви також були при гімназіях та училищах[86]. Вони слугували не лише сховищем дивовижних ікон і вартісних скарбів,

---

[84] Екатеринославской адрес-календарь. 1916 год. С. 355.

[85] Протоколы заседаний Мариупольской Городской думы с приложениями. 1890 год // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. С. 118; *Тимошевский Г. И.* Православные храмы. С. 120; Екатеринославской адрес-календарь. 1916 год. С. 355.

[86] Екатеринославской адрес-календарь. 1916 год. С. 355.

Карасіївська церква. Поч. XX ст.
Маріупольський краєзнавчий музей

Церква Святої Марії Магдалини. Поч. XX ст.
Маріупольський краєзнавчий музей

а й місцем збору вірян, де люди не тільки молилися, а й отримували підтримку.

Церкви відігравали надважливу роль у культурному та релігійному житті Маріуполя, що підтверджувала їх підтримка місцевими мешканцями та спонсорами. Проте згодом, з розвитком міста і зміною умов, деякі церкви потребували реконструкції чи заміни. І місцева громада та влада (що дуже показово) виділяли кошти на будівництво нових церков та реставрацію старих. Це свідчить про важливість релігійної сфери для суспільства в ту епоху. Водночас можна помітити, що розвиток міста і його індустріалізація не впливали на збереженням та розвиток релігійних об'єктів, які стали не лише місцем поклоніння, а й центрами соціального обміну, культурної спадщини та спільного життя громади. Тож розвиток церковного життя в Маріуполі протягом XIX ст. відображав динаміку міського розвитку, співпрацю між місцевими владою та громадою, а також утверджував важливість релігійних об'єктів для культурного й соціального функціонування спільноти.

Костянтино-Оленівська церква. Поч. XX ст.
Маріупольський краєзнавчий музей

Маріупольський феншуй

А тепер вирушаємо в подорож у минуле, де ми розкриємо таємниці традиційного життя маріупольських греків.

Чому саме тут, на берегах Азовського моря та Кальміусу, у 80-х роках XVIII ст. кримські греки-християни вирішили створити своє місто, а згодом ще аж 21 село? Усе просто: вони вибирали місця для своїх поселень з урахуванням природних особливостей і віддавали перевагу територіям поблизу водойм, які слугували не лише джерелом води для господарських потреб, а й символізували економічне та духовне злиття. А ще цікавий факт: багато традиційних обрядів греків відбувалися біля води, що згуртовувало спільноту та зберігало їхню культурну спадщину. Адже вода була символом життя й відродження. Тож вибір місця для поселення біля водойми був логічним рішенням.

Кожне місто має свою історію й традиції, і Маріуполь — не виняток. Відповідно до переказів і документів, його назва неодноразово змінювалася. Причиною тому були різні діалекти та варіанти вимови, а також вплив різних культур та народів, які заселяли цей регіон. До того ж місто зазнавало різних змін та трансформацій, які також відображалися в його назві. Серед численних варіацій назви Маріуполя можна зустріти Марямпол, Марянпол, Маріамполь, Маріанполь, Маріопул, Маріуполь, Марнупіль, Марнополье, Марнопілля, а також Шеєр. Кожна з цих назв відображала свою історію та контекст, пов'язаний із розвитком та життям міста. Таке різноманіття назв додає загадковості історії Маріуполя, розповідаючи про його багатогранність та мінливість протягом століть. Кожна назва приховує свою власну легенду та історію, яка розкривається лише в роздумах та дослідженнях. За кожним варіантом назви відкривається прихований пласт історії, який дає нам змогу краще зрозуміти та оцінити спадщину цього чудового міста.

Маріуполь стояв на підвищенні, неначе вартовий, який спостерігав за навколишніми розлогами. Поруч, у долинах між пагорбами, утворилися грецькі села, мов перлини, розкидані одне від одного [87].

---

[87] Карта, представляющая часть Азовской губернии Мариупольского уезда земли, которая определяется вышедшими из Крыма греками. 2 октября 1779 г. // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. Спр. 3354.

Прибувши до Надазов'я, греки спочатку будували свої оселі з доступних будівельних матеріалів. Вони використовували те, що було легко доступним, — глину, крейду, вапно та каміння. Навколо була сила-силенна цих матеріалів. Під самим містом зі сторони Кальміуса вибивали вапняковий камінь, з якого випалювали вапно, яке місцеві мешканці використовували для будівництва будинків, парканів, огорож, стаєнь тощо. Глину копали з гори з боку моря, а пісок брали з його берегів.

Історія грецьких поселень у цих місцях вимальовується зі старих проєктів. А плани Маріуполя та грецьких сіл, створені ще в 1782 р., як ми вже згадували, вражали своєю складністю та продуманістю. Кожен куточок міста та села був вимірений, у ньому були враховані найменші деталі, які, мов кольорові плями на полотні, створювали неповторний образ.

Плани Маріуполя та грецьких сіл зберігаються в Державному архіві Автономної Республіки Крим. Згідно із ними ці населені пункти мали квартальне планування [88]. Та й не дивно, бо на перших порах заселення на нових землях греки селилися кварталами. У кожному кварталі поселялися вихідці з окремих кримських населених пунктів. Греки не просто обирали сусідів, вони створювали спільноту, сплетену родинними зв'язками та дружбою. Сім'ї з різних куточків Криму об'єднувалися, щоб разом створити нову домівку. І кожен новий дім, кожна вулиця, кожен квартал свідчили про відданість, що об'єднала греків у цих мальовничих місцях.

Варто зауважити, що хоча забудова грецьких сіл мала свої особливості, однак найцікавіша вона все ж таки в Маріуполя. У 1811 р. за планом місто складалося з шести житлових кварталів: Маріуполь, Кефе, Гезеле, Карасівка, Мар'їне та Бахчисарай [89]. Як бачимо, ці назви відображають походження мешканців кожного кварталу. Так, наприклад, північна частина міста названа Карасівкою через поселення там вихідців із Карасубазара, а південна отримала назву Кефе, бо в ній оселилися переселенці з Кафи (нині — Феодосія). Згідно зі статистичними даними, у 1820 р. в Маріуполі вже було

---

[88] Попопы : Документы личного происхождения // Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 535. Оп. 1. Спр. 2557. Арк. 1–21.

[89] План Екатерининской губернии города Мариуполя // Полное собрание законов Российской империи: Собрание первое. Книга чертежей и рисунков (Планы городов). Санкт-Петербург, 1859. С. 104.

Вулиця Грецька. 2021 р. Фото І. Пономарьової

606 дворів, у 1855-му їх кількість зросла до 768[90]. А тепер давайте пригадаємо: коли ми останній раз прогулювалися вулицями Маріуполя, чи задумувалися ми про те, що кожна назва кварталу чи вулиці — це окрема книга, яка розповідає свою унікальну легенду? Містяни ж ще донедавна, до лютого 2022 року, могли відчути той специфічний колорит, який зберігся від давніх часів.

Які ж назви мали вулиці Маріуполя? До прикладу, на 1876 р. було офіційно зафіксовано такі: Італійська, Георгіївська, Катеринінська, Миколаївська, Митрополитна, Фонтанна, Євпаторійська, Кефайська, Готська, Карасівська, Бахчисарайська, Торгова, Харлампіївська, Грецька, Магдалинівська[91]. На останніх чотирьох було розташовано всі споруди культурно-суспільного призначення[92]. На перехресті головних вулиць Маріуполя стояли мальовничі храми (урумською мовою — сєратулахи) Успіння Божої Матері для переселенців із Бахчисараю, Різдва Богородиці — для переселенців із Карасубазара, а у Кефайському кварталі стояла церква Святих Феодорів Тирона й Стратилата, яка, на жаль, згоріла у 1785 р. Також у самому серці міста гордо возвеличувалися соборний храм Святого Харлампія та церква Марії Магдалини.

Ознайомитися з технологією побудови традиційного житла греків Надазов'я теж варто, адже на архітектуру їхніх будинків також впливали різні культури. За її транформацією стежило чимало дослідників[93]. Так, А. Аттарінов розповідає лише про два типи

---

[90] Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба : Екатеринославская губерния / сост. В. Павлович. Санкт-Петербург, 1862. С. 339.

[91] *Тимошевский Г. И.* Основание г. Мариуполя и некоторые данные к его истории // Мариуполь и его окрестности. С. 86.

[92] Карта к изысканиям и проекту Мариупольского порта: К изысканиям и проекту Мариупольского порта. Санкт-Петербург, 1883.

[93] *Лыганова Л. А.* Поселение, планировка усадьбы, типология архитектурных особенностей и интерьер греческого жилища в Приазовье (кон. XIX – нач. XX вв.) // Проблемы археологии и архитектуры. Т. 2. Донецк – Макеевка, 2001. С. 65–75.

будинків, що у 1874 р. були в Маріуполі: зведені цілком із цегли-сирцю та частково з цегли-мерцю і дикого каменю на кам'яних фундаментах[94]. Докладніші відомості за 1795 р. констатують, що в місті та навколишніх селах було 459 домоволодінь: 118 кам'яних, 121 із земляної цегли, 213 дерев'яних і 17 плетених[95]. Із чого можна висновувати, що спочатку греки Маріуполя будували переважно дерев'яні будинки, і лише з часом почали використовувати в будівництві інші доступні матеріали, адже державна колонізація забезпечувала їх насамперед будівельним деревом.

Маріупольський краєзнавчий музей. 2021 р.
Фото
І. Пономарьової

Загалом різноманітність у використанні будівельних технологій була характерною для грецьких поселень. Наприклад, у перші роки освоєння Надазов'я вони взагалі будували земляні нори та пічні будиночки. Їхні будинки ставали міцнішими та стійкішими лише із середини XIX ст.: зовнішні стіни до вікон почали зводити із каменю.

Приватні будинки маріупольців часто були симбіозом особистого комфорту та ділової вдачі власника. Наприклад, будинок Г. Псалті — громадського діяча кінця XIX – початку XX ст., агронома, представника відомої в місті родини власників фруктових садів — також сусідив із базаром. На першому поверсі його будинку працював оптово-роздрібний магазин аптекарських, парфумерних та фотографічних товарів. Тут покупцям пропонували натуральну мінеральну воду, солі для ванн, окуляри, зокрема, пенсне й лорнети, та хімікати для фотосправи. На другому поверсі будинку Псалті приймав подорожніх готель «Росія». До речі, він був не єдиним у місті. На Базарній площі здавали номери О. Комботекро у своєму готелі «Північний», А. Попов у «Комерційному»,

[94] *Анторинов А.* Домашний быт мариупольских греков // ИОЛЕАЭ. Т. XIII. Вып. 1. Труды этнографического отдела. Кн. 3. 1874. С. 44.
[95] *Тимошевский Г. И.* Основание г. Мариуполя и некоторые данные к его истории. С. 77.

а Ю. Меліков аж у двох: «Європейському» та «Петербург». Номери в готелях були на будь-яку кишеню та будь-який смак [96].

* * *

У другій половині XIX ст. в грецьких селах спостерігався розквіт і соціальне розшарування, що віддзеркалювалося першочергово на будинках. Заможніші греки почали облицьовувати зовнішні стіни цеглою, а то й зводити будинки з цього матеріалу.

Із середини XIX ст. в Надазов'ї з'явилися заводи, які виробляли цеглу. У Маріуполі в 1850 р. їх було вже аж чотири [97]. І то не дивно, бо ж заможні греки заздалегідь замовляли для своїх будинків цеглу. Найвищої якості її виробляли маріупольські цегляні заводи І. Горенштайна та Д. Хараджаєва [98].

Зауважимо, що етнічне житло маріупольських греків XIX ст. було чимось більшим, ніж просто будівля. Це була справжня «кухня», наповнена найцікавішими інноваціями, що створювали надзвичайний комфорт. Так, уже в 1874 р. в Маріуполі були будинки з опалювальною системою, що включала місце для вогнища, хлібну піч, а також уджах — маленьку піч у сінях. У закритій печі, яку називали соба (з турецьк. soba — грубка, піч), випікали п'ять-шість хлібин одночасно [99]. Соби робили за спеціальною технологією — з глини та піску. До речі, кожен квартал Маріуполя мав свого пічника, який володів майстерністю будування цих чудесних теплих куточків.

Грецька кухня як мистецтво

Заглиблюючись у витончену кулінарну спадщину Маріуполя, можна опинитися в чарівному світі грецької кухні. Поєднуючи елементи давніх традицій та сучасних кулінарних технік, грецька кухня Маріуполя — справжнє мистецтво. Секрети цієї кухні — не

[96] *Пономарева И.* Описание гостиниц // Black Sea Project Port Cities. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/2-1-4/ (дата звернення: 24.04.2024).

[97] Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т. XI. Ч. 4. Санкт-Петербург, 1850. С. 163.

[98] Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. Екатеринослав, 1914. С. 135.

[99] Записано авторкою у 2005 р. від А. Копчекчі (1926 р. н.).

лише в рецептурі, це справжній мікс смаків, який віддзеркалює культурні впливи різних епох та народів. Продукти й суперфуди у греків — народу, що знає та вміє жити довго й щасливо, — одна з таємниць їхніх довголіття та здоров'я. Так, саме греки посідають першу сходинку за тривалістю життя серед народів, що населяють Україну. І це не випадковість, а справжня мудрість щодо вибору продуктів та їх вживання. Греки вже давно знали: «Ти є те, що ти їси!» Тож їхня кухня — своєрідна аптека, де кожен продукт має свої цілющі властивості. Гіппократ, великий лікар і філософ, запевняв, що правильна їжа — це не просто насолода смаком, а справжній ключ до здоров'я й довголіття. І греки, розуміючи це, вміло вибирають продукти, що дарують їм життєву силу й енергію.

Отже, уявіть собі сонячний день у Маріуполі, де на кожному кроці відчувається дух грецької гостинності та кулінарної майстерності. Це місто не лише дихає історією, а й запрошує в захопливу кулінарну подорож у світ смаків та ароматів.

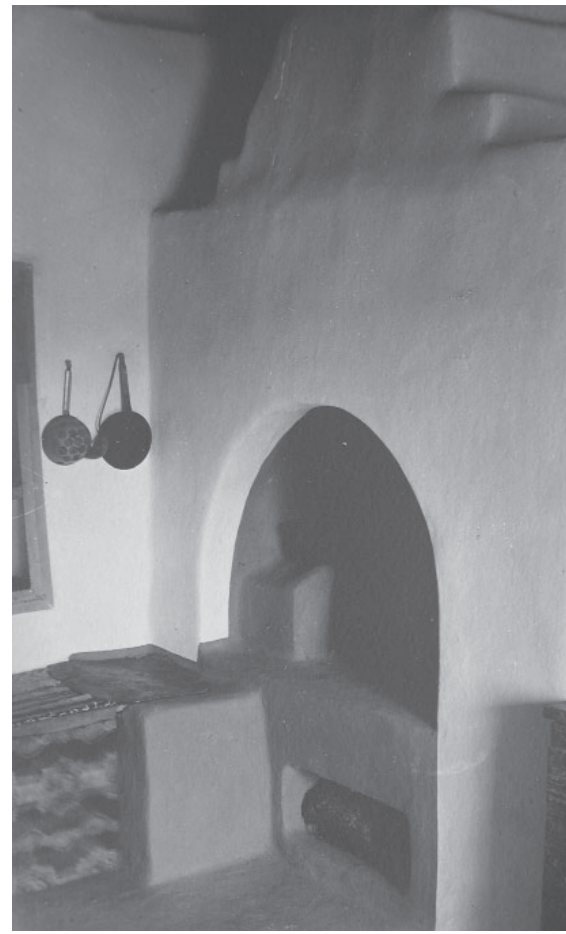

Типова грецька піч. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Наша перша зупинка — грецький ар'ян (або айран), який неймовірно втамовує спрагу. Цей кисломолочний напій, насичений вітамінами та мінералами, не просто додасть енергії на цілий день, а й принесе радість та усмішку кожному, хто сміливо його смакує.

А тепер дозвольте собі відпочити у вирі гастрономічних відкриттів найвишуканіших грецьких сирів: від кремового каймаку до смачнючого сиру. Ці шедеври просто тануть у роті, розповідаючи історії старовинних рецептів та традицій.

Грецька весільна страва флуто. 2005 р.
Фото І. Пономарьової

А якщо вам захочеться чогось легкого, що освіжає, не оминайте грецьких десертів. Зерде — це справжнє відкриття для мандрівників до світу смаків. Ця ніжна солодка рисова каша з ваніллю та родзинками принесе вам море позитивних емоцій та насолоди. Бо ж у грецькій кухні Маріуполя кожен ковток — це кулінарний квест, який не лише насичує, а й робить кожен день яскравішим та веселішим.

У неділю часто готували тушковану індичку або качку, фаршировану кашею із додаванням моркви та цибулі. Тушку птаха накривали тістом і ставили у піч. Недільною стравою також були і є чебуреки. У родинах навіть відбуваються змагання щодо поїдання цього смаколика. Переможці можуть з'їсти 40–50 штук, але разом із грецьким ар'яном. До речі, зазвичай у чебурек клали монету — на щастя.

А де ж готували грецьку смокоту? Мешканка Маріуполя А. Негрей дізналася від своєї бабусі, що печі були не лише джерелом тепла в холодні зими, а й місцем, де її предки готували смачні страви для всієї родини. Палили піч хмизом, травою, але найчастіше гноївкою. Так, вам не почулося, саме гноївкою, яку заготовляли, просушували і різали на квадратні або трикутні бруски. Просушений гнойовий кізяк був справжнім подарунком. Він не лише добре обігрівав житло, а й утворював сильний жар. Він освітлював хату теплим світлом, створюючи затишну атмосферу [100].

Грецькі чебуреки. 2022 р.
Фото Н. Терентьєвої

Незважаючи на свою скромність, грецькі будинки були втіленням затишку й комфорту. Білі стіни, які обмазували знизу глиною, карнизи, прикрашені різьбленням, додавали своєрідного шарму житлу, а вишивані вироби на стінах збагачували його колоритом та традиціями. Центральним місцем у грецькому будинку було низьке глинобитне або дерев'яне підвищення — софа (від тур. sofa — диван), яке було центром життя грецької сім'ї. З кримських часів на традиційному настилу вся родина спала,

[100] Записано авторкою у 2002 р. від А. Негрей (1905 р. н.).

снідала, вечеряла та виконувала хатню роботу [101]. Його також використовували для різних господарських потреб, навіть для зберігання гарбузів. У 1848 р. мандрівник Г. Тітов також звернув увагу на «преширокий настил» як етнічний елемент грецького житла. Він зауважував, що настил був високий, на ньому лежало декілька подушок, а поряд стояла велика скриня, наповнена різноманітними речами. Його слова підтверджують, що настил, який є найстійкішим елементом традиційної домівки греків Надазов'я, був, як і майже все в побуті маріупольських греків, запозичений із кримського життя і слугував їм понад 150 років:

Традиційне підвищення в грецькому будинку. 2004 р. Фото І. Пономарьової

«Увійдете в їхній будинок: з одного боку довгі підвищення, з другого — просторий майданчик, або, як вони кажуть, софа, вкрита вовнянками [...] Підвищення та майданчик покриті різнокольоровими подушками. Меблів немає. У багатьох будинках навіть немає столу. Замість нього роблять низькі та круглі лавочки, які греки ставлять під час обіду та вечері на майданчик, і відтак, знову зігнувши ноги, проводять свою трапезу...» [102]

У правому куті настилу-софи складали горою постіль — юк (від тюрк. yük — шафа для постілі), яку накривали чудовими вишиваними покривалами. Невід'ємною частиною настилу була скриня [103] — сандух (від тюрк. sandık — скриня). Її зазвичай робили з міцних порід дерева або навіть із металу. На настил також ставили колиску [104] — бєших (від тюрк. beşik — колиска) — дерев'яне ліжечко, яке можна було рухати вгору вниз, щоб гойдати дитину. Такі колиски були поширені в Азії, особливо в східній та центральній Анатолії та в регіоні Егейського моря.

Грецька колиска. Маріупольський краєзнавчий музей

[101] Ткаля-грекиня з с. Стила за прялкою на софі. 1930 р. // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. № 6865-Ф.

[102] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава.

[103] Внутрішній вигляд хати . 1932 р. // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. № 1374-Н.

[104] Родина селянки Хілі Г. Г. з колискою. 1930 р. // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. № 1367-Н.

Глек глиняний. Кін. XIX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Глек мідний. XIX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Посудина для води. XIX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Стіл-трапез. Родина Теленчі готує чебуреки. 2005 р.
Фото І. Пономарьової

Зміни до побуту маріупольців прийшли з національною політикою більшовиків: «...проти консерватизму й національно-побутових забобонів, які розповсюджували серед греків туберкульоз та інші хвороби. Розгорнути широку роз'яснювальну санітарно-просвітницьку роботу по знищенню грецької "софи" (родинного ліжка, яке є джерелом антисанітарії), за раціональне використання житлової площі в грецьких будинках» [105].

У пам'яті мешканців Маріуполя живе традиційний дерев'яний круглий низенький стіл на чотирьох ніжках, який називають софра (від тюрк. Sofra та араб. sufre – стіл, за яким їдять). Перші згадки про нього датовані 1848 р. [106] Традиційно під час обіду столик ставили на настил, і навколо нього сідала вся сім'я [107]. У теплу пору року столик виставляли на подвір'я. Проте нині цей колись

[105] ЦДАВО України. Ф. 413. Спр. 250. Арк. 33.
[106] *Титов Г.* Письма из Екатеринослава. С. 138.
[107] Греки. Обід на софі. 1928 р. // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. № 3546-Ф.

обов'язковий предмет традиційного інтер'єру греків Надазов'я використовують досить рідко. Аналогічні столи були поширені в багатьох народів Середземномор'я — як серед мусульманських, так і християнських. Їх використання мало достатньо широке поширення. Очевидно, його було запозичено малоазійськими народами від греків.

У традиційній грецькій домівці обов'язково була полиця з різноманітним посудом, який греки завезли ще з Криму. Це був поліхромний керамічний посуд, на якому домінували зелений, жовтий та коричневий кольори. Він увібрав у себе передусім елементи тюркської культури: мав цікаві форми, орнаменти і написи.

Тохма, тухмад'я та йорган, або Як грецькі ремісники створювали затишок

Серед численних ремесел, що вирізняли греків Маріуполя, найпоширенішим було домашнє прядіння й ткацтво. Навіть сьогодні в грецьких родинах можна знайти різноманітні полотна, візерункові тканини, покривала, скатертини й рушники, виготовлені за різними технологіями та оздоблені вишивкою. Особливо популярними були килими із зображенням великих троянд та іншими рослинними візерунками. Техніка ткацтва маріупольських греків вирізнялася високою майстерністю, адже кожна ткаля мала свої секрети. Ткані вироби з льону, конопель, бавовни та шерсті, а також килими були в усіх грецьких домівках. Кожна родина мала свою колекцію настінних коротеньких рушників і килимків, які називали тохма (від тюрк. dokuma — домоткане полотно). Вони мали 60–80 см удовжину, були виготовлені

Грецький традиційний ткацький станок. Кін XIX ст. Маріупольський краєзнавчий музей. Фото І. Пономарьової

Тохма.
Поч. XX ст.
Маріупольський
краєзнавчий
музей

Традиційний грецький головний убір перифтар. 2002 р.
Фото
О. Шумеєвої

з домотканого вовняного або лляного полотна, прикрашені способом дірчастого ткання із використанням геометричних орнаментів червоного, синього, білого, чорного кольорів [108].

Тухмад'я — довге та вузьке полотнище червоного або синього кольорів, яке прикрашало верхню частину стіни над настилом, також відігравало важливу роль в убранні грецького житла. Грецькі ткалі майстерно втілювали свої секрети у вишуканих виробах, які стали справжнім скарбом для нащадків, що допомагає зберегти історію.

[108] Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. № 316, 318, 438, 451, 468, 473 ТКО (Маріуполь).

Донині збереглися традиції виготовлення стьобаних ковдр із вовни — юрган (від тюрк. yorgan — ковдра) для ліжок, які були в кожній маріупольській грецькій хаті ще до 1940-х років. Нам вдалося зафіксувати, як мешканка Маріуполя А. Копчекчі виготовляла традиційну ковдру. На роботу в неї пішло 10 днів. Майстриня використовувала старовинні лекала й технологію. Зазвичай ковдру прошивали зверху атласом (синього чи червоного кольорів), а знизу — ситцем з рослинним орнаментом [109].

* * *

Як бачимо, життя маріупольських греків у XIX ст. було яскравим і насиченим. Збереження традицій, релігійність та активна участь у розвитку міста робили їхню спільноту невід'ємною частиною культурного пейзажу Маріуполя. Це є не лише віддзеркаленням минулого, а й натхненням для збереження та вшанування культурного різноманіття в сучасному світі. Загалом можна сказати, що життя маріупольських греків у XIX ст. нагадувало давні олімпійські ігри: напружені та водночас результативні, адже вони утворювали своєрідний коктейль з економічного розмаїття, культурної спадщини та невтомної енергії. І хоча часом їхнє життя смакувало, як грецька кава, гірко, але насичено ароматами традицій і прогресу. Тож маріупольські греки безперестанку творили історію, що додавало кольорів до палітри міського життя.

[109] Записано авторкою у 2005 р. від А. Копчекчі.

Розділ 2

МЕНТАЛЬНІСТЬ МАРІУПОЛЯ НА ЗЛАМІ СТОЛІТЬ

Маріуполь, як і більшість міст України, має свою унікальну історію. Протягом 1860–1917 рр. місто пережило імперську добу, що суттєво вплинуло на його розвиток і самобутність. Цей період визначався не лише політичними та економічними змінами, а й культурними та соціальними перетвореннями, які залишили свій слід з-поміж іншого в суспільному житті Маріуполя.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Маріуполь переживав значні ментальні зміни, зумовлені його міжетнічним середовищем та імперським впливом. У той час у місті панувала неймовірна культурна різноманітність, яка створювала унікальний мультикультурний досвід для його мешканців. А технічний бум, який ширився світом, не омишувши й Надазов'я, спричинив залучення інвестицій, розвиток промисловості та розширення торгівлі. Однак цей процес супроводжували конфлікти й напруга між різними етнічними групами. Так, Маріуполь був містом, де відбувалася взаємна культурна адаптація та взаємодія, що водночас викликало певну асиміляцію менших етнічних груп.

А що ж греки — засновники міста? У першій половині XIX ст. Маріуполь був справжнім калейдоскопом культурних та економічних впливів, і головну роль у ньому все ще відігравали греки. Вони не тільки розвивали садівництво та вівчарство, а й засновували заводи та фабрики, що були надважливими в міському господарстві. Однак, як і раніше, їхнім хлібом насущним були риболовля, торгівля та ремесла, тож маріупольські греки вміло крутилися на міському ринку. І навіть коли місто почало відчувати дихання російської культури, грецькі впливи залишалися яскравими, неначе акварель у вихорі модернізації. Та Маріуполь все ж перетворювався з грецького «урумівського» селища на місто, де «жили на європейську ногу».

Громада чи міська дума — хто головніший?

Реформи в Маріуполі розпочалися в середині XIX ст. Це був складний етап у становленні та розвитку його як міста. Однак були й позитивні сторони. Так, однією з найважливіших змін було затвердження в 1856 р. міського уставу, який врегульовував адміністративні та економічні питання. Відтоді активно розвивалася міська інфраструктура (водопостачання, освітлення вулиць), а також сформувалося міське самоврядування. А це сприяло розвитку міста та покращенню якості життя містян загалом. Однак існували й негативні сторони, як-от упровадження бюрократії, що гальмувало процеси розвитку та призводило до невдоволення серед населення.

В атмосфері Маріуполя, сповненого жвавої ділової активності, розгорталися події, які, з одного боку, обіцяли прогрес та сучасність, а з другого — викликали суперечки та невдоволення. Буржуазні реформи 60-х років, які призвели до ліквідації в 1864 р. Маріупольського грецького суду та створення загальногромадянських органів управління, викликали хвилю обурення серед частини місцевого населення. Так, ліквідація Маріупольського грецького суду хоча й проголошувалася як крок до більшої рівності перед законом, однак фактично лише збільшила відчуженість і невпевненість членів місцевої спільноти. Більшість мешканців, звиклих до традиційних форм управління, відчула, що її інтереси не було належним чином враховано. Так, створення нових загальногромадських органів управління було спрямоване на посилення громадського контролю й участі в управлінні містом громади, але водночас зіткнулося з труднощами й неприйняттям з боку тих, хто відчував, що втратив свої привілеї та вплив. Отже, буржуазні реформи 60-х років у Маріуполі хоча й мали амбіційні цілі створення сучасного та ефективного управління, все ж супроводжувалися конфліктами та розколом у суспільстві й залишили глибокий слід в історії міста, нагадуючи про складність і протиріччя процесів суспільного розвитку.

А хто ж вирішував усі нагальні питання після ліквідації Маріупольського грецького суду? Робила це Маріупольська міська

дума, до складу якої входили переважно греки. У 1870 р., після впрвадження міської реформи по всій Російській імперії згідно з Городовим положенням з метою контролювати органи самоврядування, міським думам було дозволено формувати спеціальні комісії, які створювали на короткий період для розв'язання особливо важливих одноразових завдань щодо покращення благоустрою міста. Такі спеціальні комісії діяли і в Маріуполі. Маріупольська міська дума дбала про здоров'я та освіту малозабезпечених дітей, а також щороку призначала стипендії для студентів — вихідців із Маріуполя, які отримували освіту в навчальних закладах Москви, Санкт-Петербурга та Харкова. Загалом міська дума мала широкий спектр повноважень і можливостей для покращення життя й діяльності міста та містян [110].

Першим міським головою Маріуполя і всього Маріупольського округу був Леонтій Калері, син грека Ф. Калері, який разом зі своєю родиною оселився спочатку в Таганрозі, а згодом перебрався до Маріуполя [111]. Л. Калері отримав такі привілеї, яким могли позаздрити й мешканці Грецького архіпелагу. Він був не просто титулярним радником, він був із грецьких дворян. Маєток Калері нагадував рай. У ньому було два будинки, два магазини й хутір із фруктовим садом. Окрім цього, Л. Калері володів шовковичною плантацією з десятками тисяч дерев, каботажним судном та дев'ятьма рибними заводами [112]. Це ж багатство на всі часи!

Та Л. Калері славився не лише як мудрий голова, а й як меценат. До прикладу, він сприяв створенню в Маріуполі школи і з власного гаманця подарував 500 рублів на відкриття цього закладу! Він же був почесним попечителем та доглядачем школи. А ще Л. Калері щороку робив щедрі пожертви, показуючи свою любов до громади та міста. Його доброта не знала меж. Досягнення Л. Калері були настільки значними, що в 1808 р. його призначили колегійним секретарем. Урешті-решт його службу відзначили подяками від

---

[110] *Пономарева И.* Мариуполь. Городские думы // Black Sea Project Port Cities. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/1-4/ (дата звернення: 14.04.2024).

[111] *Аджавенко Н.* Возникновение, формирование и жизнедеятельность колонии (общины) греков-эммигрантов в Мариуполе в конце XVIII – начале XX века // Мариуполь: история и перспективы. Мариуполь, 2002. С. 34.

[112] *Пономарева И.* Мариуполь. Городские головы // Black Sea Project Port Cities. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/1-3-4/ (дата звернення: 14.04.2024).

Маріупольська Олександрівська чоловіча гімназія. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Імператорського харківського університету, попечителя Одеського навчального округу та міністра народної освіти і вручили відзнаку за 15 років бездоганної служби [113].

Яскравим керівником міста був також Антон Чебаненко, купець 2-ї гільдії [114]. Його внесок у розвиток міста неймовірний, особливо в освіту. Так, А. Чебаненко був попечителем Маріупольської Олександрівської чоловічої гімназії, у відкритті якої брав активну участь. Як почесний блюститель він щороку вкладав у школу по 100 рублів. Його дружина М. Чебаненко була почесною попечительницею Маріупольської Маріїнської жіночої гімназії, яка розташовувалася просто в їхньому домі. Навчання в жіночій гімназії було платним — 3000 рублів на рік. На якийсь час ця сума зменшувалася до 1500 рублів, а потім знову піднімалася до 2000 рублів. Для учнів гімназії існувала стипендія родини Чабаненків, заснована їхньою дочкою С. Хараджаєвою [115]. А в 1911 р. в чоловічій гімназії було засновано стипендію імені колишнього піклувальника А. Чебаненка [116].

Чоловіча гімназія. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Видатний громадський діяч Іван Попов керував Маріуполем протягом 1896–1917 рр. Народився він у 1851 р. в Маріуполі також у родині грецького купця. Здобув вищу освіту на юридичному факультеті Імператорського харківського університету з дип-

[113] *Петрашевский А. Ф.* Мариупольская Мариинская женская гимназия // Мариуполь и его окрестности. С. 173.
[114] Там само. С. 172.
[115] Там само. С. 249.
[116] Смета доходов за 1910 год и расходов г. Мариуполя на 1911 г. (с приложениями). Мариуполь: Электро-типография братьев Гольдрин, 1911. С. 96.

ломом кандидата права. Спочатку І. Попов працював на цивільній державній службі в судовому відомстві. Зокрема, протягом 1875–1880 рр. в Одеському, Харківському та Астраханському окружних судах, де обіймав посаду судового слідчого, тобто проводив попереднє розслідування в кримінальних справах.

І. Попов був одружений із Єлизаветою Хараджаєвою, дочкою найбагатшого купця Маріуполя Олександра Хараджаєва. У 1879 р. Попова було обрано окружним суддею Маріупольського судово-мирного округу, а в 1884-му під час місцевих виборів — головою Маріупольської міської думи. У грудні 1893 р. Маріупольська міська дума обрала його міським головою, і 29 грудня 1893 р. газета «Катеринославські губернські вісті» повідомила, що міським головою Маріуполя вперше переважною більшістю голосів обрано людину з університетською освітою [117]. Це була вже четверта виборна посада, яку обійняв І. Попов у Маріуполі. Уже 8 січня 1894 р., як це вимагало законодавство, губернатор затвердив його головою міського громадського управління [118].

Міський голова Маріуполя Іван Попов. Маріупольський краєзнавчий музей

У 1893 р. маєток І. Попова був одним із найбільших у місті і входив до топ, як би сказали нині, — до 50 найдорожчих. Згідно з рішенням Маріупольської міської думи від 9 квітня 1907 р., на утримання міського голови виділяли щороку 4800 рублів.

Чим же відзначився І. Попов як міський голова? Приділяв багато уваги благоустрою міста, освіті та охороні здоров'я. Тож не дивно, що за його каденції населення міста зросло в 1,6 раза, а доходи місцевого бюджету — у 2,7 раза. Під час керівництва містом І. Попова зросли будівлі чоловічої Олександрівської гімназії та інших навчальних закладів, а також міської лікарні. Саме в цей час запрацювала міська електростанція, завдяки якій у місті прокидалися світлові точки, що осявали вулиці та домівки своїми теплими вогниками. І. Попов активно долучився також до продажу міських

[117] *Коробка В.* Організація міського самоврядування в Маріуполі за законом 1892 року // Мариуполь: история и перспективы. Мариуполь, 2002. С. 32.

[118] *Його ж.* Иван Попов — неординарная личность и талантливый мэр. URL: http://www.martime.com.ua/news/266/4760/ (дата звернення: 29.06.2014).

земель Маріупольському гірничо-металургійному товариству для будівництва металургійного заводу [119], що наголошує на важливості цього підприємства для економічного розвитку міста. Отже, кожен камінчик, покладений під чутливим наглядом І. Попова, став частиною мозаїки розвитку міста, вкладеним у його майбутнє.

Мовчазні свідки історії

Архітектор Віктор Нільсен. Маріупольський краєзнавчий музей

Велике і чарівне місто Маріуполь завдяки своїм талановитим синам і дочкам, які надихали його на розвиток, стало справжнім шедевром.

Так, на початку XX ст. блискавично засяяла архітектурна геніальність Віктора Нільсена (1871–1949), чиї творіння стали окрасою міста на століття. Він народився в Данії в сім'ї пастора лютеранської церкви. Посаду архітектора-інженера Маріуполя обіймав протягом двадцяти років (1901–1920). До того ж В. Нільсен був членом міської управи й керував багатьма напрямими міського будівництва. Під його керівництвом були реалізовані десятки проєктів, і не лише з будівництва, а й з реконструкції архітектурних об'єктів. Відтак найпривабливіші архітектурні споруди Маріуполя були введені в експлуатацію на початку XX ст.

Маріуполь, до речі, має свою власну зірку — водонапірну вежу висотою 33 метри. План цієї споруди створив... (ви вже, звичайно ж, здогадалися) архітектурний геній В. Нільсен. Може видатися дивним, але проєкт цієї вежі затвердив прем'єр-міністр П. Столипін. На радість місту вона почала працювати 3 липня 1910 р. Прекрасна вежа була зведена на найвищому місці в Маріуполі з червоної та білої цегли

[119] Доклад и протокол заседания Мариупольской городской думы и переписка с ней и инспектором народных училищ Одесского учебного округа Екатеринославской губернии о предоставлении зданий или отводе участков городской земли для учительской семинарии / Мариупольская городская управа, г. Мариуполь Мариупольского уезда Екатеринославской губернии // Державний архів Донецької області. Ф. 113. Оп. 1. Д. 76. Л. 12.

й мала вигляд восьмикутника з чотирма рівнями. У ній В. Нільсен поєднав різні стилі: готику, бароко й ренесанс. Маріупольська водонапірна вежа донині величаво возвеличується, мовчки насміхаючись над часом [120].

Вежа Нільсена — не просто архітектурна споруда, вона — свідок історії міста: від великих подій до повсякденних моментів. Від своєї появи вона, відбиваючи сонячні промені, спостерігала повсякденне життя міста, його рутину. Так, вона бачила, як люди виходили на роботу, як гралися на вулиці діти і як вечірнє сонце заходило за горизонт, фарбуючи небо в найкрасивіші відтінки. Вона завжди була тихим спостерігачем за життям міста, що ніколи не спить. А в 1990-ті роки водонапірна вежа засвідчила появу нових кіосків-«батискафів», які стали невід'ємною частиною «маріупольського Арбату». Декілька разів тут намагалися облаштувати музейний простір — планували створити музей містобудування та архітектури, проте час скасував ці плани.

Вежа В. Нільсена. 2014 р. Фото І. Пономарьової

Протягом своєї тривалої історії водонапірна вежа в Маріуполі була свідком кількох періодів бойових дій, лишаючись символом витривалості та стійкості. Як під час Другої світової війни вона стояла перед ворогом непохитно, так і навесні 2022 р. зустрічала воєнні виклики. Разом із цією величною вежею вижив і «малий Нільсен» — одна із шести скульптур, присвячених архітектору, встановлених вздовж історичного маршруту міста. Запрошення в подорож Маріуполем було особливим і супроводжувалося шістьма символами — шістьма чудовими міні-скульптурами архітектора В. Нільсена. Цей захопливий маршрут розпочинався від жвавого залізничного вокзалу, де мандрівники відчували пульс міста, його рухливість та енергію. Продовжувався він вулицями, наповненими рухом та гомоном, і перетворювався на подорож у минуле завдяки скульптурам, що були своєрідними вказівниками на маршруті і втілювали витонченість

[120] Башня // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. 1884 р.

та вишуканість архітектурного мистецтва. Шлях прокладався через вулиці та вузькі провулки, де в повітрі лунали звуки міста, а в серці кожного пішохода залишалися враження від унікальних творів мистецтва, що відображали різноманітність та красу Маріуполя. Кожна скульптура розповідала свою історію про те, як створювалося місто, про своє призначення та про те, як вона стала невід'ємною частиною його архітектурної спадщини. Величний маршрут закінчувався в історичному центрі Маріуполя, де пішоходи могли поринути в атмосферу старовинної архітектури та відчути дух минулих епох. Ця подорож була не лише способом відкрити для себе красу міста, а й зануренням у його історію та культуру, яка переплiталася з кожним відлунням архітектурних шедеврів [121].

У Маріуполі є ще одна вежа. Вона доповнює архутектуру будинку родини самого В. Нільсена на Малій Садовій, зведеного на початку XX ст. в стилі модерн. Її прикрашають псевдоаттик й античні маскарони. Родина архітектора мешкала в цьому будинку до 1917 р., коли його реквізували більшовики [122].

Обидві споруди, відомі своєю красою та історичним значенням, додають унікального шарму архітектурному обличчю Маріуполя й пам'ятають події, що пережили протягом сторіччя.

З-поміж вишуканих архітектурних перлин Маріуполя, втілених майстерністю В. Нільсена, була чарівна церква Святого Костянтина та Пречистої Олени. Проте в 1930 р. стрімким молотом революційного руйнування радянська влада знищила цей храм, що викликало нестерпну тугу в душі самого архітектора.

А тепер уявіть, як у центрі старого Маріуполя наприкінці XIX ст. вимальовувався майбутній образ міської гімназії — неперевершеного храму знань. Маріупольська міська дума доклала багато зусиль, щоб втілити її в життя. Цей проєкт потребував значних коштів, але місцева влада не злякалася виклику й сміливо взялася за справу. І що ж? Отримала 50 тисяч рублів від Харківського земельного банку та ще 50 тисяч — безвідсоткової позики від Міністерства народної освіти на десять років.

---

[121] *Стрижова О.* Туристический Мариуполь: какими мини-скульптурами украсят город после карантина? // Радіо Свобода. 01 травня 2020 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/turystychnyj-mariupol/30586024.html (дата звернення: 02.05.2020).

[122] *Буров С.* Мариуполь. Былое. Мариуполь: ЗАО «Газета «Приазовский рабочий», 2003. С. 105.

Олександрівська гімназія. 2014 р. Фото І. Пономарьової

Місце для нової гімназії вибрали в самому серці міста — на Олександрівській площі. Земельну ділянку під неї частково викупили в містян-підприємців, а частково виділи з міської землі. Автором проєкту будівлі гімназії був авторитетний академік архітектури з Одеси М. Толвинський. Після багатьох дебатів у 1895 р. проєкт було нарешті затверджено. Спочатку міська управа планувала витратити на будівництво 110 тис. рублів, але громадськість вимагала зменшити бюджет. Тож М. Толвинський змушений був погодитися на зменшення витрат, але обіцяв, що гімназія буде справжнім шедевром архітектури в стилі італійського ренесансу. Наприкінці 1898 р. будівництво майже завершилося, а вже 18 жовтня 1899 р. гімназію освятили. Вона стала символом освіти та прогресу Маріуполя, місцем, де народжувалися та здійснювалися великі мрії [123]. До початку російської агресії у 2022 р. ця велична будівля була корпусом Маріупольського коледжу Приазовського державного технічного університету — справжнім символом міської архітектури.

* * *

Надзвичайно змінилося обличчя міста після прийняття в 1898 р. розпорядження «Про облаштування тротуарів власників будинків у м. Маріуполь» [124]. Але тротуари наприкінці XIX ст. з'явилися в багатьох містах імперії. Це було пов'язано з активним розвитком самих міст і зростанням у них населення. А це своєю чергою привело до збільшення кількості транспорту та потреби в безпечній та зручній інфраструктурі для пішоходів. Поступово влада зрозуміла важливість облаштування тротуарів для забезпечення безпеки людей та поліпшення умов пересування.

[123] *Буров С.* Мариуполь. Былое. С. 54–55.

[124] Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской Думы за 1898 год (с приложениями). Мариуполь: Типо-литография Франтова, 1899. С. 25 // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею.

Маріупольський морський порт. Листівка. Поч. XX ст.

Тож для освітлення вулиць у 1875 р. було встановлено перші 100 гасових ліхтарів.Такі інженерні рішення сприяли покращенню громадського простору та зручності життя мешканців міст.

У другій половині XIX ст., коли місто почало розвиватися динамічніше, його розділили на кілька зон: житлову, торговельну, промислову, дачну та для риболовних промислів [125]. А в 1876 р. у вулиць з'явилися назви. Іноземні купці швидко оцінили стратегічне значення Маріуполя й почали в ньому облаштовуватися: зводити будинки та релігійні споруди.

У 1880-х роках продовжувалися пошуки місця для будівництва Маріупольського морського порту, для чого було підготовлено план Маріупольського рейду з проєктом порту для вишукань та проєкту Маріупольського порту з накресленням чіткого бачення міста. Так, на карті було позначено чотири храми (собор

[125] Межевая книга Екатеринославской губернии Александровского уезда города Мариуполя с выгонною землей и с поселившимися на оной разными хуторами. Мариуполь: Типография А. А. Франтова, 1877. 19 с.

Вулиця Катеринославська. 1901 р. Фото з колекції Н. Тагріна. ЦДКФФА. № 2-77410ї

Святого Харлампія, Маріїнська, Карасівська та Італійська церкви), криниця й сім вулиць старого міста. Також на ній було накреслено Донецьку кам'яновугільну залізницю, якою перевозили вугілля з Донбасу до Маріупольського порту для відправлення його в усі порти Чорного та Азовського морів.

Розпочали будівництво порту в 5 верстах від міста і в 5 верстах від залізничного вокзалу в 1886 р. [126]

Порт, а згодом і металургійні підприємства розширили територію міста. З'явилася нова зона — робітнича. А от землі вздовж західного узбережжя віддали під дачі багатим містянам.

* * *

Водночас розквітав центр міста. У другій половині XIX ст. в Маріуполі на високому пагорбі вздовж вулиці Малої Садової, де росли фруктові дерева, на площі у 13,5 гектара було закладено

[126] *Лисовский М. Л.* Мариупольский порт // Материалы для описания русских портов и история их сооружения. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 1888. Вып. V. Приложение.

Маріуполь. Міський сад. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

чудовий міський сад. Це місце відоме своєю красою та затишком. Тут весело проводили час діти. У 1889 р. відомий маріупольський садівник Георгій Псалті його перепланував, додавши чарівний фонтан (адже в місті вже був водогін!) та рослин. Одних лише дерев 17 порід: від величезних дубів до затишних каштанів, диво-дерево японську сафору, яка ще й досі тут росте. А декоративних кущів 11 видів висаджено так багато, що можна було загубитися серед них, як у лабіринті. З-поміж них були жовта акація, барбарис, гліцинія тощо. Цей сад — гордість та улюблене місце відпочинку містян.

У 1911 р. маріупольський міський сад був оцінений аж у 13 300 рублів, а його фонтан та декорації, що надавали особливого шарму та веселощів [127], — ще дорожче. Ця величезна як на той час сума свідчить, наскільки міський сад є цінним та важливим для міста.

---

[127] Смета доходов за 1910 год и расходов г. Мариуполя на 1911 г. (с приложениями). Мариуполь: Электро-типогр. Бр. Гольдрин, 1911. С. 157.

Відділення Державного банку. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

* * *

У 1910 р. Маріуполь був не просто містом, а справжнім культурним і технологічним центром. Адже в ньому вже були телефон, електричне освітлення і навіть курсував трамвай. А розмаїття будівель та споруд перетворили вулиці на мистецькі полотна, де кожна лінія — це окрема історія успіху та розвитку. Отже, Маріуполь — місто, яке не просто росло й розвивалося, а розквітало, надихаючи своїх мешканців на великі звершення та досягнення.

На початку XX ст. в центральній частині Маріуполя почали зводити дво- та триповерхові будівлі, забудовувати порожнечі. Найпрестижнішими вважали вулиці Катеринінську, Торгову, Італійську, Харлампіївську та Георгіївську. Тут було розташовано адміністративні та громадські будівлі, навчальні заклади й банки, мешкали іноземні консули, а також найбагатші та найвідоміші представники громади Маріуполя [128]. В адрес-календарі

[128] *Пономарева И.* Мариуполь. Планы города // The Black Sea Research Rroject. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/2-1-1/ (дата звернення: 14.04.2024).

План м. Маріуполя. Весь Маріуполь і його повіт. Адрес-календар. 1910 р. Вкладка.

«Весь Маріуполь і його повіт. 1910 р.» подано розгорнутий план міста із зображенням вулиць, площ, вокзалу та Катерининської залізниці. На карті також позначено три поліцейські дільниці та три судові дільниці. Тож на кінець XIX ст. місто вже чітко встановило свої кордони на довгі роки [129].

Вулиці Маріуполя — це свідки історії міста, які переживали разом із ним численні зміни. Так, однією з перших та найважливіших у місті є вулиця, яка не раз змінювала свою назву водночас зі зміною політичної системи. Це вулиця Велика, вона ж із

[129] Весь Мариуполь и его уезд на 1910 г.

1876 р. Катеринінська, вона ж із 1917 р. проспект Республіки, вона ж із 1960 р. проспект Леніна, вона ж із 2016 р. проспект Миру. Після окупації російськими військами міста у 2022 р. адміністрація, що працює на окупантів, знову перейменувала вулицю на честь Леніна. Наприкінці XIX – на початку XX ст. вона мала назву Катеринінська. Це було серце міста. Тут поселялися заїжджі торговці, працювали підприємства, банки, магазини, зводили особняки найбагатші містяни. Її архітектура суттєво відрізнялася від інших вулиць міста. Коли в 1871 р. вулиці Маріуполя почали вимощувати бруківкою, Катеринінську виклали гранітом коштом міста [130].

З 1875 р. вона, як і інші вулиці міста, освітлювалася гасовими ліхтарями, а з появою 1906 р. приватної і 1908 р. міської електростанцій — електричним світлом. Тоді ж вуличне електричне освітлення з'явилося в усьому Маріуполі. Спочатку це були дугові ліхтарі, закріплені на пофарбованих зазвичай у сірий колір дерев'яних стовпах, згодом — плафони з лампами розжарювання.

Головна вулиця Маріуполя багато чого побачила протягом свого існування. На ній завжди щось відбувалося, вона завжди була наповнена людьми й гамором.

Міський сад. 2012 р.
Фото О. Суглак

Пам'ятним для історії Маріуполя є також місце на перехресті вулиць Грецької та Катеринінської. Наприкінці XIX ст. тут було зведено капличку, яку зруйнували в 1932 р. в «рамках атеїстичної роботи» радянських органів влади, які стверджували, що вона «перешкоджала руху працівників». Насправді ж ця архітектурна споруда дуже прикрашала головну вулицю міста.

Більшість будинків на Катеринінській належала купцям. Лише наприкінці XIX ст. тут почали з'являтися державні установи. До прикладу, Державна банківська контора, яка до 2022 р. чудово збереглася і в ній працювала філія українського «Укрсоцбанку». Це найстаріша банківська будівля у Надазов'ї та на південному

[130] Мариуполь и его окрестности. С. 80–101.

Вулиця Катеринінська. Храм Марії Магдалини та каплиця. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

сході України. Саме через Державну банківську контору Маріуполя відбувалося фінансове забезпечення будівництва маріупольських металургійних заводів «Нікополь» та «Провіданс», зведення міських приватних і державних будівель. Також це відділення забезпечувало надходження платежів на будівництво житлового фонду, промислових та соціальних об'єктів міста в 1950–1980-ті роки. З 2019 р. тут діяла Центральна міська публічна бібліотека імені Короленка, але з початком російської окупації у 2022 р. її практично знищено.

Неподалік від колишньої Державної банківської контори стоїть не менш цікава історична споруда — будинок адвоката Юр'єва, відомий маріупольцям як Будинок взуття. Спочатку ця будівля була двоповерховою. Третій поверх збудували вже за радянських часів. Свого часу в ній працював один із перших кінотеатрів. Однак із приходом радянського режиму тут розмістилася служба НКВС. А коли восени 1941 р. місто захопили гітлерівці, тут розмістили гестапо. За мирних часів до 2022 р. тут працювала креативна кав'ярня «Ізба-читальня». Нині будівля повністю знищена російськими військами й не підлягає відновленню.

На центральній вулиці завжди було багато розважальних закладів. Так, у 1845 р. тут відкрили клуб Маріупольського громадського зібрання, як зазначено в статуті, «для зближення осіб місцевої громади і розваг розмовами, читанням книг та періодичних видань, танцями й дозволеними іграми». Учасником клубу міг стати будь-хто незалежно від соціального статусу, хто сплатив вступний внесок 50 копійок. Однак тільки заможні містяни могли дозволити собі такий вид дозвілля.

Будівля Державного банку у Маріуполі. Поч. XX ст. Центральний державний кіно-фотофоно-архів України імені Г. С. Пшеничного. Ф. 2.77437

І перший маріупольський театр теж саме тут народився. Для маріупольців театри завжди були невід'ємною частиною життя. Так, початок професійному мистецтву в Маріуполі поклав містянин В. Шаповалов, який закрив свій торговельний бізнес

Зимовий театр. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Будинок купця Трегубова. 2021 р. Фото І. Станіславського

і в 1878 р. заснував у місті першу професійну трупу, а в 1886-му відкрив спеціальну театральну споруду — Концертний зал. Перший театральний сезон відкрила постановка п'єси М. Гоголя «Ревізор». Першим кінотеатром у Маріуполі був «Ілюзіон» (нині — «Перемога»). Згодом з'явилися «XX століття», «Колізей», «Ампір». Усі вони були сконцентровані на невеликому відрізку все тієї самої старої Катеринінської вулиці. Також відомо, що фільми показували і в готелі «Континенталь». До 2022 р. зберігся лише найстаріший кінотеатр «Перемога».

У центральній частині міста привертає увагу велике міське обійстя, яке належало відомому купцеві Абраму Трегубову. В особняку з вежею мешкав сам господар, а в меншому за розміром будинку — прислуга. А. Трегубову належало кілька маріупольських підприємств, а також ціла низка цікавих ділянок міської нерухомості. Після більшовицького перевороту 1917 р. все його майно реквізували, а в особняку почали засідати працівники повітового ВЧК. Купця та його сім'ю, найімовірніше, репресували. Після Другої світової війни обидва будинки перейшли у власність Міністерства охорони здоров'я і довго слугували містянам як міська поліклініка та станція переливання крові. На перетині XX і XXI ст. уся територія обійстя стала власністю підприємства «Азовінтекс». Протягом понад десяти років ця компанія відновлювала особняк. Виконані роботи вдало підкреслили красу будівель та вписали їх у цілісний ансамбль. Особняк купця А. Трегубова біля драматичного театру у 2022 р. зруйнували окупанти. Ця будівля була однією з прикрас міста, маріупольці любили тут проводити фотосесії. Сьогодні її можна фотографувати лише для засвідчення чергового злочину росіян [131].

[131] У Маріуполі загарбники зруйнували історичний особняк купця Трегубова біля драматичного театру // Укрінформ. 12.09.2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-regions/3569982-u-mariupoli-zagarbniki-zrujnuvali-istoricnij-osobnak-kupca-tregubova-bila-dramteatru.html (дата звернення: 13.02.2023).

Дім Томазо — готель «Континенталь». Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Однією з найяскравіших і найцікавіших архітектурно-історичних пам'яток Маріуполя є готель «Континенталь». Ця триповерхова вишукана кам'яна споруда завжди привертала увагу всіх, хто йшов проспектом. На початку минулого століття вона належала купецькій родині італійського походження Томазо. Ні ім'я архітектора, ні дата зведення будівлі не відомі. Імовірно, головний триповерховий корпус для готелю на 30 номерів було зведено між 1895–1898 рр., а концертний зал — ресторан, де відбувалися музичні вечори за участю відомих артистів, оскільки це приміщення вирізнялося унікальною акустикою, почав працювати з нового 1911 р. Готель «Континенталь» протягом усього свого існування був найрозкішнішим місцем Маріуполя, де проводила вільний час місцева еліта.

Для його будівництва використовували матеріали місцевого виробництва: червону формовочну цеглу заводу Д. Хараджаєва та сходи й чавунні стійки прольотів маріупольського заводу В. Сойфера. Будівля освітлювалася за допомогою приватної електростанції, що працювала на гасових двигунах. Прикметно: про відкриття 11 грудня 1898 р. приватної електростанції є рішення в протоколах Маріупольської міської думи за 1899 р.

Палац молоді (Колишній готель «Континенталь»). 2014 р. Фото І. Пономарьової

Протягом усієї історії готелю «Континенталь» у ньому розміщувалися найрізноманітніші організації: від електротипографії до ресторану. Він був центром культурного життя міста. А от у радянський період будівлю використовували суто практично. Так, у 1920 р. до особняка Томазо заселився штаб начальника морських сил Чорного і Азовського морів, а в залі ресторану відкрили одну з перших радянських їдалень. У 1930-х роках, коли почалося будівництво заводу «Азовсталь», будівлю передали в розпорядження цього підприємства, і з 1933 р. тут працював Клуб металургів, який згодом отримав назву Палац культури «Азовсталь» [132].

Що таке палац культури в Радянському Союзі? Це центр культурно-масової та просвітницької роботи, який забезпечував відпочинок та культурне життя населенню міста. У ньому працювали гуртки для дітей та дорослих: театральні, хорові, танцювальні, крою та шиття, плетіння тощо. Усі заняття в гуртках проводили двічі-тричі на тиждень безкоштовно. Тому багато містян відвідувало їх із задоволенням. До російського вторгнення у 2022 р. Палац культури «Азовсталь» збирав креативних людей та творчу молодь і був справжнім культурним центром міста. У ньому функціонували молодіжний театр «Театроманія», театр «Terra incognita», ляльковий театр, балетна школа та багато інших культурних центрів [133].

Дім Гампера, розташований на вулиці Земській, — одна з найстаріших споруд міста. Початком його будівництва можна вважати 1897 р., а завершенням — 1903-й або 1907-й, про що свідчив напис

[132] *Станіславський І.* Архітектурний атлас дореволюційного Маріуполя // LB.ua. 4 січня 2019 р. URL: https://lb.ua/culture/2019/01/04/415883_arhitekturniy_atlas.html (дата звернення: 14.04.2024).

[133] *Щокань А.* Місто, яке знищили окупанти: який вигляд мають головні туристичні принади Маріуполя // Gazeta.ua. 21 червня 2022 р. URL: https://gazeta.ua/articles/culture/_misto-yake-znischili-okupanti-yakij-viglyad-mayut-golovni-turistichni-prinadi-mariupolya/1095724 (дата звернення: 12.04.2023).

на декоративній гратці, яка, на жаль, не збереглася до наших днів. Дім споруджений у неоготичному стилі. Завершенням будівництва займався батько терапевта Маріупольської земської лікарні та депутат Маріупольської міської ради С. Гампера. На честь відомого маріупольця названо узвіз, що веде до його дому, — Гамперівський, який містяни називали раніше Лікарським. Після громадянської війни і встановлення радянської влади дім Гампера націоналізували та передали місту для розміщення в ньому комунальних квартир, а в період приватизації він перейшов до приватних рук його мешканців, що призвело до поступової втрати будинком своєї колишньої краси, порушення його архітектурної єдності (додалися балкони, у дворі звели господарські будівлі). А під час російських бомбардувань у 2022 р. дім значно постраждав [134].

* * *

Торгова вулиця — одна з найстаріших вулиць Маріуполя — отримала свою назву ще в 1876 р., а в радянський період була перейменована й до 1991 р. носила назву Третього Інтернаціоналу (міжнародної організації комуністичних партій). Однак нова назва прижилася лише на папері. Більшості міських жителів вона була незрозумілою і неприємною, тому її продовжували називати по-старому — Торговою. З часу заснування міста на цій вулиці було сконцентровано велику кількість різноманітних торговельних закладів: магазинів, невеличких крамниць, у яких мешканці різних верств могли придбати все потрібне.

Вулиця Торгова. До 1917 р. ЦДКФФА. № 2-77408

На Торговій вулиці є будівля, яку містяни називали «ковбаснею». Цей будинок зведений ще за імперських часів чехом

[134] *Гема М.* У Маріуполі окупанти зруйнували унікальну пам'ятку архітектури — будинок Гампера // 24 канал. 13 квітня 2022 р. URL: https://24tv.ua/mariupoli-okupanti-zruynuvali-unikalnu-pamyatku-arhitekturi-budinok_n1948818 (дата звернення: 12.04.2023).

В. Карасеком, який потрапив до Маріуполя за невідомих обставин. Містяни пам'ятають, що тут продавали надзвичайно смачні мисливські сосиски, ковбаси різних сортів, відбивні та багато копченини.

На Торговій також мешкав славетний А. Куїнджі — у хатині свого старшого брата, де жив після смерті батьків [135].

* * *

Італійська вулиця в Маріуполі — одна з найстаріших. Італійські купці помітно впливали на життя міста. Це було пов'язано з розвитком зернової торгівлі після побудови в Маріуполі порту. У першій половині XIX ст. торговельні організації домів Мембелі, Джербуліні, Сангвінетті отримували досить високі прибутки, тому їх представники часто бували в Маріуполі. Тож не дивно, що в місті з'явилася ціла вулиця міцних італійських будинків.

На перетині вулиць Торгової та Італійської навесні 1854 р. було розпочато будівництво католицького храму коштом італійців та на пожертву в 10 тис. франків своїм співвітчизникам короля Віктора Еммануїла. У будівництві храму брав участь молодий А. Куїнджі. Оскільки кошти на зведення храму пожертвували містяни-італійці, то в народі його називали італійським. Освятили храм 18 жовтня 1860 р. Однак донині він не зберігся: його було зруйновано в 1930-х роках. Нині на місці католицького храму стоїть житловий будинок.

На Італійській вулиці до 1937 р. працювала редакція грецької газети «Колехтивістис». Тут же мешкали її співробітники: відомий поет Георгій Костоправ, педагог та талановитий літератор Амфіктіон Димітріу. Звідси розпочинали свій шлях у літературі поет та перекладач Антон Шапурма й патріарх літератури маріупольських греків Леонтій Кир'яков, який є засновником, упорядником та співавтором грецького літературно-художнього альманаху «Пірнешу астру» («Ранкова зірка»), у якому публікували кращі твори українських греків-літераторів.

Цікава доля ще однієї будівлі на Італійській вулиці, де на початку XX ст. відкрили єпархіальну жіночу школу — середню жіночу

[135] Для постройки какого храма юный Архип принимал кирпичи // Старый Мариуполь. URL: http://old-mariupol.com.ua/dlya-postrojki-kakogo-xrama-yunyj-arxip-prinimal-kirpichi/ (дата звернення: 18.01.2021).

навчальну установу, створену переважно для дочок священників. Її утримували церковним коштом, тож доньки священників навчалися безкоштовно, а дівчата з інших прошарків суспільства — за оплату. Навчальний курс становив шість класів і був близький до курсу жіночих гімназій. Приміщення єпархіальної школи використовували так: на двох нижніх поверхах були навчальні класи, кабінет директора, кабінет учителів, на третьому — дортуари (спальні учениць-іноземок). Уроки проводили вчителі початкових класів церковно-приходських шкіл. До необов'язкових предметів, які викладали за додаткову оплату в позакласний час, належали іноземні мови, музика та малювання. Єпархіальні школи, зокрема маріупольську, було ліквідовано після приходу до влади більшовиків. Натомість у її приміщенні було організовано дитячий будинок, бо після закінчення громадянської війни в Маріуполі з'явилося багато безпритульних дітей. А в 1930-ті роки тут розмістили штаб 238-го Маріупольського територіального стрілецького полку. Під

Маріупольське єпархіальне жіноче училище. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

час окупації Маріуполя в 1941 р. гітлерівці організували в колишній єпархіальній школі гетто. За свідченням очевидців, сюди привели кілька тисяч містян-євреїв включно з літніми жінками та дітьми, які провели тут останні години перед стратою. У 1943 р., відступаючи, нацисти будівлю спалили. Однак їм самим, але вже як військовополоненим, довелося її й відновлювати. 1 вересня 1951 р. в цій будівлі розпочав свою роботу Маріупольський металургійний інститут. Згодом цей виш отримав статус Приазовського державного політехнічного університету.

* * *

На вулиці Георгіївській, яку ще називають вулицею музеїв, розташовувалася релігійна споруда — маріупольська хоральна синагога, яку раніше вважали головним культурним місцем старої частини міста. Зведено її в 1864 р. за ініціативою Абрама Фреймана [136]. Архітектурний стиль цієї будівлі — неокласика. Про це свідчить піднятий над землею перший поверх, високі арки, фасадні та між'ярусні карнизи, декоративний трикутний фронтон із тумбами. Уже в 1880-ті роки будівля синагоги вміщувала просторий молитовний зал, приміщення для зберігання священних свитків Тори. А наприкінці 1880-х на будівлі з'явився купол, що було прикметною особливістю синагоги. Тут також відкрили галерею для жінок та естраду для читання.

Подвір'я нової маріупольської синагоги було настільки великим, що постало питання про зведення на ньому головного міського молитовного будинку. Її залишки — єдиний зразок культової архітектури дорадянського Маріуполя. У 30-ті роки XX ст., у розпал антирелігійної кампанії, більшовики знищили всі православні храми й католицький костел, а синагогу з невідомих причин пощадили й відкрили в ній гімназію, яка існувала до початку Другої світової війни. Під час німецької окупації в 1941–1943 рр. тут розмістили госпіталь і пункт збору робочої сили для відправлення до Німеччини. Гастарбайтерами стало майже 60 тисяч маріупольців. На щастя, будівля практично не постраждала під час активних бойових дій і після звільнення міста її використовували

[136] *Rymshan V.* Памятка культуры: мариупольская синагога // Mariupol future. 19.03.2021. URL: https://mariupol-future.com.ua/ru/pamyatka-kultury-mariupolskaya-sinagoga (дата обращения: 24.04.2021).

як гімнастичний зал, лікарню, медичне училище й морську школу. А наприкінці 1980-х років для розкішної будівлі колишньої синагоги знайшли більш високу роль: у ній вирішили розмістити експонати художньої колекції краєзнавчого музею. Однак узимку зістаріла будівля не витримала сильного снігопаду — обвалився дах, що поставило крапку в історії споруди. Будівля перетворилася на руїни [137]. Сьогодні скелет синагоги є лише оригінальним тлом для фотосесій.

Окрасою Георгіївської вулиці був і особняк засновника й власника маріупольської реальної гімназії Василя Гіацинтова, зведений у стилі модерн. Інтер'єр будинку відповідав високому статусу господарів: мозаїчні паркети, ліпні прикраси, різьблені дубові двері, вікна з мідними віконницями. По периметру території особняка була кована решітчаста огорожа, прикрашена кованими головами змій, а на задньому дворі ріс великий сад. Радянська влада націоналізувала майно Гіацинтова, що призвело до поступового занепаду особняка, а в 1943 р. будинок, як і багато інших, був підпалений відступаючими з міста гітлерівцями. Після відновлення і до 1990-х років Міністерство охорони здоров'я використовувало приміщення унікального особняка як аптечний склад. Але наприкінці XX ст. громадські діячі міста вдихнули в історичну будівлю нове життя — і особняк Гіацинтова після тривалого процесу відновлення та пошуку інвесторів став Художнім музеєм імені Архипа Куїнджі.

* * *

Грецька вулиця. Вона носить свою історичну назву з 28 вересня 1878 р. Її частина на південь від нинішнього проспекту Миру до встановлення радянської влади називалася Марії-Магдалинівською. 24 травня 1929 р. Маріупольська міськрада затвердила рішення про перейменування Грецької на вулицю Карла Маркса, і з такою назвою вона проіснувала до грудня 1991 р. [138] Звичайно, Карл Маркс не має безпосереднього стосунку до міста, просто за радянських часів було прийнято, що в кожному населеному пункті

[137] *Шовчко В.* Маріупольська синагога // Пам'ятки юа. URL: https://zabytki.in.ua/uk/2802/mariupolska-sinagoga (дата звернення: 14.04.2024).

[138] Грецька вулиця (Маріуполь) // Вікіпедія. URL: https://www.uk.wikipedia.org/wiki/Вулиця_Грецька_(Маріуполь) (дата звернення: 06.07.2022).

тоді молодої держави має бути увічнений основоположник наукового комунізму.

Назва вулиці здавна пов'язана з тим, що тут мешкала більшість населення грецької національності. На Грецькій стояли охайні будиночки маріупольських греків уздовж вимощеної вулиці, що створювало гарний пейзаж у центральній частині міста. Саме місце пролягання Грецької вулиці було непримітним та спокійним, місцеві торгівці не поспішали відкривати тут своїх крамниць, оскільки вона була далеко від Базарної площі — головного адміністративного й торговельного центру Маріуполя.

Після російського вторгнення 2022 р. від Грецької вулиці майже нічого не залишилося, тому далі зазначатимемо номери будинків, щоб можна було орієнтуватися по карті довоєнного міста, про яку будівлю йдеться.

Отже, почнімо з будівель, які не збереглися до наших днів.

Маріуполь завжди був містом, у якому освіта мала велике значення. Доказом цьому є найстаріша в місті школа-колегіум № 1 на Грецькій, 44, відкрита колись як Маріїнська жіноча гімназія. Її будівля була тоді одним з архітектурних акцентів та складовою частиною традиційного історичного середовища центру міста, а історія — тісно пов'язана з життям Феоктиста Хартахая (1836–1880), видатного маріупольця, історика та етнографа, який 24 грудня 1874 р. уклав з міською управою договір про відкриття жіночої гімназії [139]. А з 1876 р. маріупольська жіноча гімназія розташовувалася в орендованому будинку купця Палеолога на вулиці Катеринінській. Фінансування цього навчального закладу передбачалося частково з місцевого бюджету (одноразова виплата — 3300 рублів і стільки ж щороку від міста), а частково за рахунок оплати з учениць у розмірі 50 рублів. Ф. Хартахай залучив до справи вчительку столичної Петрівської гімназії Олександру Генглез, яка й стала офіційною представницею гімназії для дівчаток у Маріуполі [140].

---

[139] *Михайлова Д. В.* Ф. Хартахай — организатор мужской и женской Мариупольских гимназий во второй половине XIX в. // Педагогика. 2014. № 2. С. 102–106.

[140] Феоктист Хартахай був змушений залучити до справи вчительку столичної Петрівської гімназії Олександру Олександрівну Генглез, бо російський закон забороняв чоловікам відкривати жіночі навчальні заклади. Тому О. Генглез взяла на себе офіційні турботи з відкриття гімназії для дівчаток.

Зведення будівлі для гімназії ропочалося на початку 90-х років XIX ст., а новий навчальний 1894 р. дівчатка зустрічали вже у двоповерховій будівлі на Грецькій. Цей жіночий заклад пропрацював до початку 20-х років, коли радянська влада зупинила навчально-виховний процес, оголосивши всі напрацювання попередників поза законом. Незабаром, у 1921 р., будівлю пристосували під Єдину трудову зразкову школу № 1 для дівчат та хлопців, де вивчали українську мову. На короткий термін під час Другої світової війни колишня Маріїнська гімназія стала евакуаційним шпиталем для радянських поранених № 1051. На початку вересня 1943-го будівля Єдиної трудової зразкової школи № 1 стала жертвою частин Третього Рейху, що, відступаючи, підпалили з вогнеметів увесь центр міста, залишивши від будинків здебільшого лише кістяки стін [141]. Оновлена в найкоротші строки будівля Маріїнської гімназії стала в 1951 р. загальною школою № 1. Отримавши у 2005 р. статус Маріупольського навчально-виховно комплексу «Колегіум-школа № 1», продовжувала «сіяти зерна розумного, доброго, вічного» в серцях молодого покоління. І так тривало до лютого 2022 р. Історія повторилася — нині будівля знову є практично знищеною, але цього разу вже російськими загарбниками.

Маріїнська жіноча гімназія. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Ще одним не менш цікавим історичним місцем була будівля на Грецькій, 13. Вона особлива тим, що в перші роки після Другої світової війни в ній розміщувалася Міська бібліотека імені В. Г. Короленка. Щоб стати її читачем у той час, треба було здати до її фонду дві-три книги. І маріупольці несли сюди томики відомих авторів, що дивом збереглися в напівспаленому місті, підручники та словники, що видавали для солдатів і матросів у воєнний час. Так народними силами комплектували книжковий фонд. Коли звільнилося помешкання на першому поверсі п'ятиповерхівки

[141] Греческая улица // Старый Мариуполь. URL: http://old-mariupol.com.ua/grecheskaya-ulica/ (дата звернення: 06.07.2022).

біля скверу, туди перебазували Міську бібліотеку ім. В. Г. Короленка, а на її місці відкрили невелику книгарню [142].

Поруч із бібліотекою в будівлі з вигадливим фасадом на Грецькій, 11 був тоді ж розгорнутий приймач-розподільник для дітей, яких військове лихоліття розлучило з рідними. Безпритульних дітей підбирали на вокзалах, дехто приходив до Маріуполя з довколишніх сіл та селищ. У приймачі їх позбавляли від комах, купали, годували, якщо потрібно, лікували, а далі розподіляли по дитячих будинках. Між іншим, у цьому ж будинку така установа була організована ще під час громадянської війни. Відомо, що обидві будівлі зараз пошкоджені [143].

На вулиці Грецькій, 63 працювала Федерація грецьких товариств України (ФГТУ) — одна з найважливіших організацій, що сприяла розвитку грецької спільноти України. Кінець 80 – початок 90-х років прийнято пов'язувати з піднесенням у національному русі і, зокрема, у становленні та активізації грецького руху в Надазов'ї. Тож грецький рух тоді був на підйомі, у містах та селах виникали нові грецькі товариства й об'єднання.

ФГТУ було створено на організаційному з'їзді, який пройшов у Маріуполі 8–9 квітня 1995 р. в будівлі майбутнього Маріупольського державного університету. Завдяки демократичним перетворенням і конструктивній державній національній політиці права й інтереси греків гідно представляли 95 грецьких товариств у 21 області України. Головою ФГТУ до 2024 р. була Олександра Проценко-Пічаджі [144].

Отже, ФГТУ стала оплотом історичної, культурної, духовної єдності греків України, мостом дружби і співпраці з етнічною Батьківщиною та греками різних країн світу. Не можна не зауважити, що ФГТУ зробила вагомий внесок у зміцнення співробітництва між українським та грецьким народами. Вона організовує зустрічі з міжнародними делегаціями Греції та Кіпру, проводить конференції, форуми, фестивалі грецької культури, круглі столи. ФГТУ,

[142] Спогади Т. Чупахіної (1930 р. н.), мешканки Маріуполя // Особистий архів авторки.

[143] *Fedorovskyi Y.* Ще одні історичні двері змогли пережити військові дії у Маріуполі! 11 липня 2022 р. URL: https://www.facebook.com/groups/maieznachennia/permalink/610355363942283/?fs=e&s=cl (дата звернення: 12.07.2022).

[144] *Помазан В.* Костянтин Балабанов: «ФГТУ стала оплотом історичної, культурної, духовної єдності греків України» // Елліни України. 2020. Березень. С. 4.

Федерація грецьких товариств України. 2020 р. Фото І. Пономарьової

окрім вивчення українськими греками новогрецької мови, приділяє велику увагу збереженню та вивченню румейської та урумської мов, якими спілкувалися діди та прадіди. Сьогодні носіями цих мов є мешканці 48 сіл у Донецькій області. Для збереження історичної спадщини надазовських греків для нащадків ФГТУ видає словники, твори місцевих грецьких письменників та поетів. За безпосереднього сприяння Греції ФГТУ реалізовує освітні, гуманітарні, духовні, соціальні та медичні програми. За роки існування ФГТУ майже 10 000 дітей, 1000 пенсіонерів і 900 молодих людей відвідали Грецію та відпочили в її оздоровчих центрах [145]. Станом на сьогодні достеменно відомо, що ФГТУ втратило власні культурні реліквії, що зберігалися в Маріупольському краєзнавчому музеї, Культурному центрі «Меотида» Маріупольського товариства греків і будівлю Грецького медичного центру «Гіппократи».

Культурний центр ФГТУ також частково зруйнований. Усі будівлі пограбовано, документи, архіви, раритети, книги тощо втрачено. ФГТУ припинила свою діяльність на тимчасово окупованих територіях [146].

Більшість місць проживання греків у Донецькій області наразі окупована та зруйнована, тож грецька спільнота потребує допомоги. Багато активістів ФГТУ, які роками займалися розвитком етнічної культурної спадщини греків України, змогли евакуюватися до населених пунктів, підконтрольних Україні, а після деокупації Маріуполя ФГТУ планує продовжити свою діяльність у рідному місті. Зараз ФГТУ очолює амбітний Степан Махсма, який за цих

[145] Прес-служба Федерації грецьких товариств України. URL: https://uagreeks.com/about (дата звернення: 03.07.2022).

[146] *Проценко-Пічаджі О.* Федерація грецьких товариств України. 8 липня 2022 р. URL: https://www.facebook.com/1702521863344983/posts/3098373957093093/?sfnsn=mo (дата звернення: 09.07.2022).

Олександра Проценко та Степан Махсма — голови Федерації грецьких товариств України. 2021 р. Фото з особистого архіву С. Махсми

складних часів знаходить нові форми щодо розвитку грецького руху.

Говорячи про ФГТУ, неможливо не згадати про будівлю за даресою вулиця Грецька, 65. Це Грецький медичний центр «Гіппократи». Його заснувала у 2004 р. Всесвітня рада греків зарубіжжя [147]. У минулому Маріуполь міг похвалитися вражаючим архітектурним ансамблем медичного центру, який стояв масивно й міцно, нагадуючи про часи величі та процвітання міста. Фасад закладу прикрашали витончені орнаменти та символічний логотип, що виражав дух єдності та сили місцевого населення. Почуття зворушення та традиційної уваги до деталей відчував кожен, хто переступав поріг цього закладу. Особливе враження справляли фігури міфічних небесних покровителів лікарів, що прикрашали вхід до медичного центру. Вони, здавалося, стежили за кожним, хто потрапляв сюди, нагадуючи про значення медичної науки та професійної допомоги. Центр був медичною оазою. Висококваліфіковані лікарі та сучасне обладнання робили його одним із найпрестижніших медичних закладів міста. Сьогодні лише пам'ять залишається про той час, коли медичний центр «Гіппократи» був одним із символів міста. Проте історія не завжди красномовна — на жаль, його будівля була зруйнувана, коли російська армія увійшла до Маріуполя. Нинішній стан будівлі є нагадуванням про те, що війна залишає свої сліди не лише на життях людей, а й в історії міст. Та згадка про Грецький медичний центр «Ніппократи» живе в серцях тих, хто колись віднайшов у ньому допомогу.

Якщо звернемо увагу на будівлю на Грецькій, 29, повернемося до теми освіти в Маріуполі. Адже тут розміщався 4-й корпус Приазовського державного технічного університету (ПДТУ). На початку XX ст. її було зведено для маріупольської митниці, а зго-

[147] *ProstoDoctor.* URL: http://www.prostodoctor.com.ua/spravochniki/meditsinskie_uchrezhdeniya/id/472991 (дата звернення: 09.07.2022).

дом вона стала свідком значних перетворень. У 30-х роках тут розмістилася школа № 6, а під час Другої світової війни будівлю спалили, проте згодом відновили, додавши ще один поверх. У 2022 р. будівля зазнала руйнувань від російських військ.

Корпус Приазовського державного технічного університету. 2016 р. Фото І. Пономарьової

Будинки на Грецькій, 12 і 19, належали Миколі Кертме, відомому за тих часів торговцеві. У будинку № 19 він особисто не мешкав, а здавав його в оренду консулу Великої Британії в Маріуполі Вальтону доти, доки той не збудував собі особняк на вулиці Георгіївській неподалік чоловічої гімназії. Наразі відомо, що будинок на Грецькій, 19, зазнав руйнувань.

Згідно з даними, які ми отримали з адрес-календаря на 1910 р., Кертме належали також будинок на Великій Садовій, три будинки на Малій Садовій, три — на Марії-Магдалининській. А ще по одному будинку на Катерининській та Таганрозькій вулицях і торговельне приміщення на Базарній площі. Усю цю нерухомість він здавав в оренду. Сам же гласний Маріупольської міської думи пан Кертме жив у будинку, сучасна адреса якого — вулиця Грецька, 12. У 60–70-ті роки цей особняк красувався яскравою білизною своїх стін. За новітніх часів він мав не дуже добрий вигляд [148]: обшарпані стіни, крім однієї, зверненої на вулицю Пушкіна, та частини фасаду, цегла, що лущиться на арці воріт. Станом на 2022 р. від архітектури будинку майже нічого не залишилося: пряме влучання снаряду зруйнувало його частину.

На вулиці Грецькій серед старих будинків не можна оминути двопід'їзну будівлю за адресою Грецька, 40/42. Вона височіє над іншими одноповерховими старими будинками вулиці, але це й не дивно, адже була зведена вже за радянських часів. Найстарший мешканець цього будинку Аркадій Івановича (82 роки) згадує:

[148] Вулиця Марії-Магдалинівська // I.24.com.ua. 2015. URL: https://i24.com.ua/topics/tema-1/ulica-marii-magdalinovskaya-foto (дата звернення: 07.12.2015).

«Дім в експлуатацію був зданий десь у 1956 р. Поряд з будинком був дитячий садок та фіздиспансер. За царських часів вулиця Грецька являла собою звичайну міщанську вулицю грецьких переселенців, пізніше — Пролетарська. Єдина гарна будівля, яка була за тих часів збудована, — на розі з вулицею Георгіївською, у бурний 1917 р. там засідав революційний комітет. Пізніше брали штурмом» [149]. Наразі достеменно відомо, що будинок спалили і в нього немає даху. Про сучасні події, що відбувалися в цьому місці, дізнаємося зі слів мешканця будинку Сергія (55 років): «Перші влучання російських снарядів були у дитячий садок, Грецька, 45, він першим був знищений вщент, та у сусідні будинки, які теж залишились без даху. Потім через декілька днів було десь 40 влучень у наш двір, загорівся другий під'їзд та не було даху. Іншого разу будинок знову загорівся через влучення снаряду, та згорів майже весь, і перший під'їзд також. Ховалися у бомбосховищі першого під'їзду, їжу готували на вогнищі між першим і другим поверхом під'їзду, було дуже страшно» [150].

Вулиця Грецька була однією з найстаріших вулиць з моменту заснування Маріуполя. Протягом понад 150 років вона існувала й функціонувала, аж до 2022 р. Та всупереч усім негараздам, бурхливому й суперечливому часу, революціям, війнам вулиця Грецька зберігатиме свою неповторну історію, а отже, житиме в пам'яті містян.

* * *

Як бачимо, вулиці старого Маріуполя були центрами соціального, економічного та культурного життя. Так, перекази про Торгову й Італійську вулиці свідчать про багату історію встановлення торговельних відносин між Надазов'ям, іншими регіонами імперії та далекими країнами, а також про культурний вплив італійської спільноти на життя Маріуполя. Вулиці були свідками перетворень у пейзажі, відображаючи економічний та соціокультурний розвиток міста. Історія храмів показала складні аспекти релігійної та культурної спадщини Маріуполя, віддзеркаливши трагічні події

[149] Записано Є. Піскун у 2022 р. від Аркадія І. (1940 р. н.), мешканця будинку на вулиці Грецькій, 40/42 // Особистий архів авторки.
[150] Записано Є. Піскун у 2022 р. від Сергія. С. (1967 р. н.), мешканця будинку на вулиці Грецькій, 40/42 // Особистий архів авторки.

минулого та унаочнивши зусилля громади в збереженні цінних історичних пам'яток. Перекази про особняки багатих мешканців міста нагадують нам про значення архітектурної спадщини та ролі видатних особистостей у формуванні історії міста, бо ці особняки, протягом століть, були свідками подій, що відбувалися в Маріуполі. Усі вулиці, будинки та споруди, що вціліли або які ще можна відбудувати, становлять важливу частину культурної спадщини, яка потребує уваги та збереження. Вивчення їх історії допоможе нам краще зрозуміти, чим жило й живе місто, як воно розвивалося, а також відтворити картини життя та культурного середовища минулих епох.

Маріупольський морський порт — морських шляхів початок і морських шляхів кінець

Трішки статистики. У 1867 р. в Маріуполі мешкало 7644 жителі (3941 чоловік та 3703 жінки). За віросповіданням містяни поділялися на православних (3457 чоловіків та 3390 жінок), католиків (81 чоловік та 39 жінок), протестантів (17 чоловіків та 6 жінок), юдеїв (380 чоловіків та 277 жінок) і магометан (6 чоловіків). У 1890 р. населення міста вже становило 19 069 осіб (10 052 чоловіки та 9017 жінок). У місті налічувалося 5 церков православних, 1 римо-католицька та 1 єврейський молитовний дім. Наприкінці XIX ст. функціонувало 4 навчальні заклади (духовне училище, парафіяльне училище, приватний жіночий пансіон та жіноча школа), а також поштова станція, морська пристань, 11 фабрик та заводів, 1 ярмарок [151]. Маріуполь того часу був справжнім міксом — культурною мозаїкою. Хто б міг подумати, що містечко, таке скромне на початку свого існування, виросте до таких вражаючих розмірів.

З початком реформ у другій половині XIX ст. етнічна структура регіону та міста зокрема помітно змінилася за рахунок євреїв,

[151] Пономарьова І. С. Місто Маріуполь та грецька спільнота (кін. XVIII–XIX ст.) / І. С. Пономарьова // Гілея: Науковий вісник: зб. наук. пр. Спецвипуск. Київ, 2009. С. 34–39.

які після поділів Речі Посполитої 1773 та 1793 рр. отримали змогу оселятися на території України. І єврейська громада відіграла особливу роль у розвитку міста. Так, міграція викликала докорінні зміни в житті маріупольців: вона супроводжувалася частковим витісненням греків із кращих господарських територій. У результаті чисельність євреїв у Маріуполі протягом 1864–1881 рр. зросла вчетверо.

Грецькі та єврейські купці зробили Маріуполь одним із головних хлібних портів Причорномор'я. Зауважимо, що наприкінці XIX ст. 80 % всієї хлібної торгівлі в Російській імперії належала єврейським підприємцям. Грецькі купці середньої руки І. Каракуркчі, С. Куркчі, П. Шаповалов та ін. займалися промислом і продажем дорогих сортів риби (білуги, осетра, севрюги, стерляді), риб'ячого жиру та чорної ікри. Вони збували цю продукцію через Таганрог та Одесу в центральній частині Росії та середземноморських країнах.

Здавна на річці Кальміус існували пристань і порт, де будували та ремонтували кораблі. Першими в цій справі були запорозькі козаки, які будували безпалубні плоскодонні човни, що називали чайками [152]. А от перше каботажне судно було побудовано в гирлі Кальміусу в 1824 р. в місці, що відоме як Біржа. Це стало великою подією для Маріуполя. Збудував це судно італійський майстер Кавалотті. Воно вміщувало 9000 пудів товарів. Все місто прийшло подивитися, як судно спускали на воду та завантажували українською пшеницею «Арнауткою». Раніше місцеві судновласники замовляли судна в іншому місті, однак з 1835 р. стали будувати їх просто в Маріуполі.

Перший порт Маріуполя в гирлі Кальміусу мав серйозний недолік: через мілководдя не всі судна могли підійти безпосередньо до причалів порту. Ті з них, які мали осадку понад 2 метри, залишалися на рейді далеко від берега. Для завантаження та розвантаження, перевезення ґрунту тощо використовували шаланди — невеликі баржі, що давали змогу робити це безпосередньо на місці. Це фактично зменшувало головну перевагу тогочасного сучасного водного транспорту — швидкість перевезення та роз-

[152] Казацкая «Чайка»: история легендарных кораблей // Istorium. URL: https://istorium.net/kazaczkaya-chajka-istoriya-legendarnyh-korablej/ (дата звернення: 25.01./2021).

вантаження великих вантажів. Тож у 70-х роках розпочали роботи з поглиблення річкового дна, що дало змогу проходити Кальміус більшим кораблям. Фінансування цих робіт відбувалося за рахунок спеціального збору, який увели у 1848 р.: кожен товар, що проходив через Маріупольський порт, оподатковувався — стягувалася символічна плата в розмірі пів копійки. Але навіть такий невеликий податок у масштабах того часу забезпечував місту достатньо коштів для реалізації днопоглиблювальних робіт [153]. Але порт все ще не міг приймати великих суден. Відтак постало питання про будівництво великого глибоководного порту. Цьому протягом 1886–1889 рр. сприяла наявність залізничного сполучення. Як ми зазначили вище, грецькі й іноземні купці, які заснували низку торговельних фірм, утримували під своїм контролем весь експорт зернових. Тож Маріупольський порт став другим за обсягами вантажообігу після Одеси. У другій половині XIX ст. вивіз товарів із нього збільшився майже в чотири рази, а в 1913 р. він став одним із найбільших портів в імперії [154].

У Маріуполі було багато компаній, які допомагали місту співпрацювати з іншими містами, такими як Таганрог, Ростов-на-Дону, Одеса, Бердянськ, Миколаїв, а також із країнами навколо Чорного моря. Сюди постійно прибували кораблі з Європи. Більшість із них — під англійським прапором. Друге місце посідали грецькі, італійські, шведські, норвезькі, австро-угорські та російські кораблі. Збільшення вантажного руху допомагало знайти роботу місцевим жителям. Більшість робітників, що займалися завантаженням та вивантаженням товарів, переважно була «прийшлими» слов'янами і становила негрецьку частину населення міста [155].

На початку XX ст. основним вантажем для Маріупольського порту стала продукція металургійних комбінатів «Нікополь» і «Провіданс», власниками яких були, як ми вже згадували, німці та американці. Це був час великих змін та неймовірних досягнень, які відбувалися в місті. Порт Маріуполя наприкінці XIX ст.

---

[153] *Волониц В., Новикова С.* Мариуполь. Купцы // The Black Sea Research Rroject. URL: https://cities.blacksea.gr/ru/mariupol/4-1-1/ (дата обращения: 14.04.2024).

[154] Адрес-календарь Южного горного и торгово-промышленного района на 1908 год. Юзовка, 1908. С. 92.

[155] Канцелярия Таганрогского градоначальника, г. Таганрог, 1803–1919 гг. // Государственный архив Ростовской области. Ф. 579. Оп.1. Д. 276. Л. 1–20.

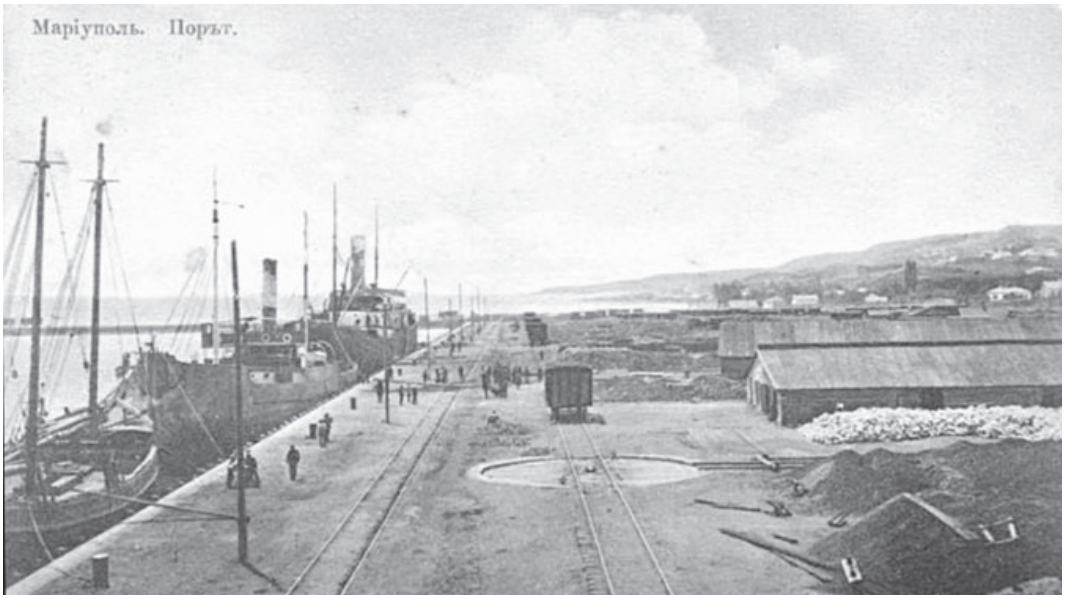

Маріуполь. Порт. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

відкрив місту двері до світових ринків, забезпечивши шлях для вивозу продукції, і зробив Маріуполь ключовим торговельним вузлом у Чорноморському регіоні.

А тепер маленька оповідь про те, без чого не може існувати порт.

Морське місто починається з маяків. Маріуполь — не виняток. У ньому були дивовижні світлові вежі. На вершинах перших маяків Маріуполя ставили величезну металеву чашу, у якій всю ніч палав вогонь, щоб кораблі знайшли шлях до безпечної пристані, уникаючи небезпечних рифів і мілководдя. А в середині XIX ст. місцеві маяки вже були справжніми гігантами. Мали понад 30 метрів у висоту. Тепер у них не просто запалювали вогонь, а використовували масляні лампи з рефлекторами.

Розвиток торговельного мореплавання в Азовському морі привів своєю чергою до розвитку портової інфраструктури та модернізації маяків.

Найяскравіші маяки стояли на Білосарайській косі. Перший із них був побудований у 1811 р. коштом таганрозьких купців.

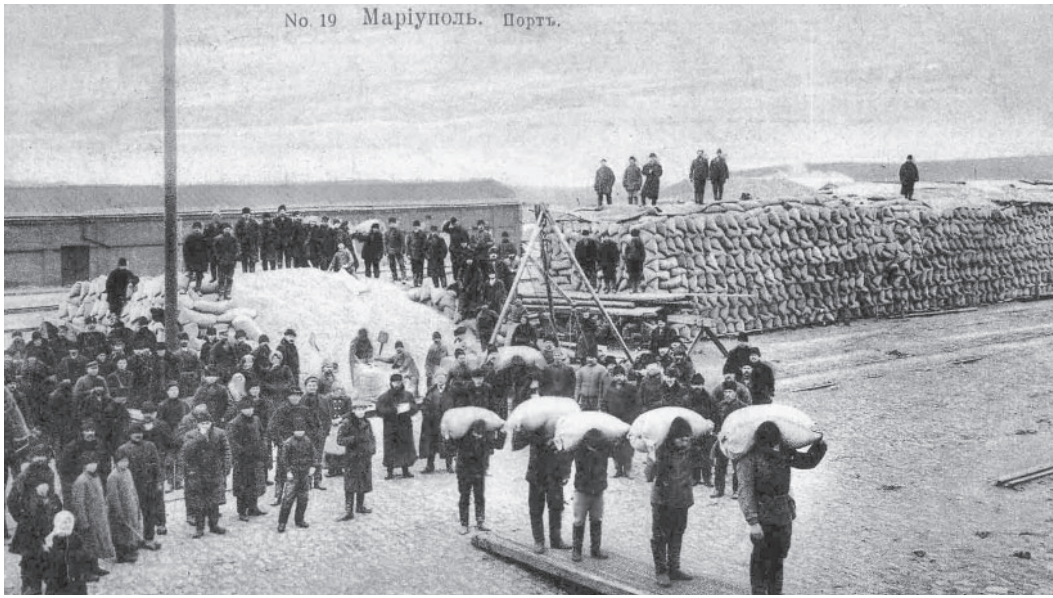

Маріуполь. Порт. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Новий маяк звели аж у 1835-му. Він був взірцем морської архітектури. Маяк стояв, як вартовий, на березі, величний та міцний, ніби вежа лицарського замку. Восьмикутна башта височіла на 72 фути, споглядаючи вічно рухливе море. Вона складалася з чотирьох міцних ярусів, сполучених сходами, які вели до скляної башти з ліхтарем. Чавунний ліхтар мав чотирнадцять ламп. Щоразу, коли наставала ніч, вартовий підіймався, щоб запалити світло, а зранку гасив його. Незважаючи на відносно невелику висоту, башту можна було чудово побачити з моря. Біле світло помічали з відстані 9–10 миль [156].

У прибудовах маяка жили матроси, службовий персонал, вартові та його охоронець, спокійно та впевнено несучи своє вартування. Подвір'я маяка було відокремлено високим кам'яним муром. Для надійного захисту маяк обладнали міцними захисними приміщеннями, готовими витримати будь-яке випробування. Залежно від важливості морських шляхів маяки обслуговували

[156] *Панков А.* Свет Белосарайского маяка горит уже 170 лет // Приазовский рабочий. 2005. № 137. С. 3.

Портовий маяк. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

військові моряки, якими керували досвідчені унтерофіцери або офіцери, що очолювали службу маяків.

А в 80-х роках просто біля маяка з'явилися невеличкий магазин, комори й навіть лазня для тих, хто хотів розслабитися після морських пригод, а башту та кам'яний мур навколо неї оновили та піддремонтували, тож маяк завжди був у відмінному стані.

У 1890 р. на маяку було вирішено впровадити справжню технологічну революцію: замість звичайних ламп поставили круті гасові апарати, які випромінювали яскраве світло. І, звісно, не забули про безпеку моряків. Рятівна станція з'явилася просто на подвір'ї маяка, а канадський паровий свисток став незамінним помічником у туманні дні та дні негоди, оголошуючи про наближення небезпеки трьома короткими сигналами щохвилини.

Світло маяка на Білосарайській косі було видно, коли не перешкоджав вітер, на 3,5 милі [157]. Але найцікавіше — маленька залізна табличка з написом французькою мовою, що нагадує про

[157] *Морозов Л. П.* Мариуполь на видовых открытках. Иллюстрированный каталог. Часть первая 1898–1917 гг. Мариуполь, 2005. С. 25.

відоме конструкторське бюро Ейфеля. Чи не за допомогою його геніальних ідей був оновлений наш маяк? Це таємниця, яка додає загадковості цій неймовірній історії. Сьогодні Білосарайський маяк — перлина Азовського узбережжя світить своєю красою як ніколи раніше.

У 1886 р. маріупольський інженер-винахідник М. Лісовський, який мріяв про удосконалення Маріупольського порту, запропонував побудувати надсучасні як на той час маяки, які б світили яскравим світлом. Його план портового будівництва потребував вкладень у 20 000 рублів для двох маяків. За задумом М. Лісовського ці маяки мали бути справжніми шедеврами із залізними вежами висотою в 17,5 фута і маленькими будиночками для охоронців [158]. Але найцікавішими мали бути ліхтарі, які світили б різними кольорами, створюючи справжнє свято на морі. Такі маяки допомагали б кораблям знаходити шлях навіть у найтемнішу та найтуманнішу ніч. І їх звели, а в 1891 р. вони почали працювати. Ліхтарі на маяках створювали справжню кольорову виставу: світили із західного боку білим світлом, зі східного — червоним.

Так технологічні досягнення XIX ст. привели до перетворення звичайних маяків на справжні технічні дива. Маяки Маріупольського порту з їхніми різнокольоровими ліхтарями вражали своєю красою та функціональністю. Це віддзеркалювало не лише технічний прогрес, а й важливість безпеки та збереження життя на морі.

Після відкриття нового порту виявилося, що кораблі треба до чогось швартувати. Тож встановили сім чавунних якорів за 50 сажнів від берега. Поряд із маяками на березі Азовського моря працювали верфі, де виконували ремонт суден та будували нові кораблі для Маріуполя. Початок цьому був покладений, як ми вже згадували, у 1824 р., коли було збудовано перше каботажне судно [159]. З роками кількість суден зросла, і тому в 1886 р. розпочалося будівництво нового порту, спроєктованого для більшого обсягу вантажів. Навіть після цього Маріупольський порт не міг впоратися з усіма вантажами, які надходили.

---

[158] *Лисовский М. Л.* Мариупольский порт // Материалы для описания русских портов и история их сооружения. Вып. V. Санкт-Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 1888. С. 42.

[159] Мариуполь и его окрестности. С. 332.

Коли Міністерство торгівлі та промисловості побачило, що Маріупольський порт потребує додаткових змін, взялося за справу із запалом, і в червні 1909 р. уряд дав зелене світло на роботи та виділив кредит у розмірі 858 300 рублів [160]. І ось у листопаді 1910 р. закінчили поглиблювати портове дно до 24 футів. Тож відтепер глибоководні судна могли заходити до порту, створюючи нові можливості для міста. Але це був лише початок. Міністерство торгівлі та промисловості мало плани на ще більші зміни. Вони готувалися розширити порт за рахунок нового басейну, глибинного каналу та потужної центральної електростанції. А ще — обладнання для механічного завантаження вугілля на судна. Ці зміни обіцяли зробити порт ще потужнішим і забезпечити нові можливості для розвитку та торгівлі [161]. У результаті Маріупольський порт пришвидшив розвиток вугільної промисловості, створивши можливість відправлення вугілля за кордон. Для цього винайшли механізм, який легко завантажував вугілля на кораблі. Такі винаходи, як парові котли та гідравлічні механізми, були створені, щоб пришвидшити й полегшити роботу [162]. Однак, як завжди, для досягнення мети потрібно пройти випробування. Початок Першої світової війни і події 1917 р. призупинили втілення цих планів.

Ми вже зауважили, що в 1889 р. сталася одна з найважливіших подій у розвитку міста — відкриття Маріупольського порту. Новітнє обладнання революціонізувало процес завантаження суден, роблячи його швидшим та ефективнішим. Однак зі зростанням обсягів вантажів перед портом поставали нові виклики.

---

[160] Протоколы заседания Мариупольского по торговым делам присутствия и технического совета. Сметы на ремонт плавучего маяка и постройку предостерегательных знаков для обозначения входного канала порта. Пояснительные записки к проектам установки береговых огней и плавучего буя. 1908–1911 // Государственный архив Донецкой области (Управление работ Мариупольского порта, г. Мариуполь, Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии). Ф. 117. Оп. 1. Д. 2. Л. 119.

[161] Сметы и расценочные ведомости на строительство свайной пристани и оградительного мола. Акты обследования состояния строительных работ. 1910–1912 // Государственный архив Донецкой области (Управление работ Мариупольского порта, г. Мариуполь, Мариупольского уезда, Екатеринославской губернии). Ф. 117. Оп. 1. Д. 4. Л. 65.

[162] *Спальвини Г.* Пояснительная записка к проекту развития и оборудования Мариупольского порта. Санкт- Петербург: Типография Министерства путей сообщения, 1911. С. 14–15.

Новий порт Маріуполя. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

Навіть попри всі вдосконалення механізми не могли впоратися з таким великим навантаженням. Тому потрібно було швидко розширити причальну лінію, додавши спеціальні дерев'яні пристані вздовж молів. Негайно почали працювати портові вантажники, які в 90-х роках об'єдналися в артіль. Це була перша офіційно затверджена професійна організація в місті, яка захищала інтереси робітників і забезпечувала їхню ефективність. Проте не все йшло гладкою ходою. Під час перших страйків періоду російської революції 1905–1907 рр. портові робітники виступали за підвищення зарплати та поліпшення умов праці. Не один раз їхні вимоги передбачали втручання влади [163].

Загалом історія Маріупольського порту — це історія невтомних зусиль та боротьби за краще майбутнє. Стрімко розвиваючись, він врешті став серцем міста. Можна сміливо сказати, що

[163] *Яруцкий Л.* Мариупольская старина: рассказы краеведа. Москва: Советский писатель, 1991 . С. 78.

в XIX ст. на березі Азовського моря розквітнув Маріупольський порт. Завдяки зусиллям інженера М. Лисовського він став ключовим торговельним вузлом. І незважаючи на випробування війнами та складне міжвоєння, порт продовжував розвиватися, готуючись до нових випробувань і звершень.

Найуспішніший бізнес металургійної столиці

З кінця XIX ст. й до російського вторгнення 2022 р. Маріуполь славився багатою промисловою історією і вважався «металургійною столицею» України, оскільки його основним галузевим напрямом стала металургійна промисловість. У місті було кілька великих металургійних комбінатів, які займалися виробництвом сталі, чавуну та іншої металургійної продукції [164].

Так, Маріуполь у багатьох асоціюється насамперед із промисловістю. А чи знаєте ви, що перший завод, а точніше обладнання і матеріали для його будівництва були завезені до нашого міста просто з Америки?

Наприкінці XIX ст. американські та бельгійські акціонери серйозно зацікавилися Маріуполем та будівництвом у ньому заводів. Місце було вибране не випадково: на той час вже працювали залізниця й порт, був вільний доступ до сировини. Американські бізнесмени брати Джуліан і Волтер Кеннеді звернулися до імперського уряду з проханням дозволити їм заснувати Нікопольсько-Маріупольське гірничо-металургійне товариство для розроблення руд у цьому регіоні та інших корисних копалин по всій імперії й отримали згоду. Місце розташування нового підприємства було вибране також не випадково: потрібно було, щоб викиди заводу не завдавали шкоди місту та його мешканцям. До початку будівництва будівельники розпалювали вогнища з урахуванням напрямку вітру, щоб максимально захистити населення від екологічних наслідків. Засновники заводу закупили в США

[164] Город — сталь. Что модернизируют на крупнейших металлургических предприятиях Украины // METINVEST. URL: https://metinvestholding.com/ru/media/news/2652 (дата звернення: 12.01.2014).

вже працюючий металургійний та трубний заводи й частинам перевозили їх морем до Маріуполя. Так, з американського міста Сіетл до Маріуполя на пароплавах привезли трубний завод. Було доставлено абсолютно все, від найдрібніших деталей. Американські бізнесмени настільки не довіряли європейським матеріалам, що переправили через океан навіть цеглу для перших доменних печей. Завдяки іноземним фахівцям завод швидко запустили в дію неподалік від залізничної станції в Сартані. Це і був «Нікополь».

Через рік після американців, дозвіл від царського уряду на будівництво заводу «Провіданс» отримали бельгійці. Його обладнання суттєво відрізнялося від обладнання «Нікополя». Якщо останній використовував американські технології та обладнання, то «Провіданс» працював за принципом європейської промисловості на обладнанні з Європи. Для будівництва обох заводів та реалізації робіт запрошували закордонних фахівців і використовували працю місцевих мешканців. Так наприкінці XIX ст. поруч, майже на одній площі, у Маріуполі з'явилися два металургійні заводи з власними залізорудними шахтами, кам'яновугільними копальнями та коксовими печами. Згодом завод американського походження «Нікополь» став основою для сучасного Маріупольського металургійного комбінату.

Варто віддати також належне сміливості акціонерів А. Ю. Ротштейна з Пруссії та Е. Д. Смітта із США, які розпочали монтаж заводів у Маріуполі, не одержавши дозволу від імперського уряду на будівництво. Згодом вони придбали ще й фабрику в Америці, віддавши за неї величезні кошти. У цьому випадку ризик виправдав надії авторів металургійної ідеї, і вони успішно розпочали впроваджувати свій проєкт [165].

Чому ж саме Маріуполь став металургійним центром? На це є низка причин: вигідне географічне розташування, будівництво й розвиток залізниць, гірничодобувна промисловість, яка постійно розвивається (керченська руда та донецьке вугілля). Так, для Маріуполя, без сумніву, було важливою подією будівництво торговельного порту, однак особливу роль у його розвитку відіграла авантюрна металургійна історія.

---

[165] *Руденко Е., Сарахман Е.* Гігант Приазов'я. Історія маріупольського меткомбінату від комунізму до капіталізму// Українська правда. 2019. 26 грудня. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2019/12/26/7235772/ (дата звернення: 29.12.2019).

Завод Нікополь. Броневий цех. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

У той час уряд імперської Росії сприяв імпорту іноземного капіталу. У другій половині XIX ст. Міська дума Маріуполя звернулася до успішного промисловця з Великої Британії Джона Юзу, який співпрацював з урядом Російської імперії з метою створення металургійної промисловості в цьому регіоні. Йому було виділено землю під металургійний завод, але будівництво так і не розпочалося. Просто Дж. Юзу було вигідніше сконцентрувати свій комерційний проєкт в одному місці з центром в місті Юзівка (нині — Донецьк). Тож у Маріуполі було запущено вже згадані нами заводи «Нікополь» та «Провіданс» лише в 1890-ті роки.

Зауважимо, що на вимогу міської думи під час будівництва промислового містечка враховували розу вітрів, отже, вже тоді дбали про екологію міста. Піклування про фахівців виявлялося в будівництві зручного житлового поселення. До речі, протягом понад ста років у цих будинках мирно жили маріупольці. Поет Олександр Блок, відвідавши Донбас, назвав його Новою Америкою через небачений динамізм розвитку, підприємливість менеджерів та змішання народів. А письменник Олександр Серафимович був

Маріуполь. Вокзал. Листівка. Поч. XX ст. Маріупольський краєзнавчий музей

глибоко здивований швидкістю збудування заводу: «У п'яти верстах від Маріуполя побудований величезний металургійний завод. Він зріс дивовижно швидко. Ще минулого літа там був голий степ; тепер же димлять високі димарі і червоніє цегляними спорудами ціле містечко» [166].

У 1899 р. «Нікополь» почав працювати на повну потужність, а на «Провідансі» вже функціонували дві доменні печі, дві мартенівські печі, три конвертери Томаса, сто двадцять шість коксових батарей, великосортний та рейковий прокатні стани, дві вагранки для чавунного лиття та коксовий цех, енергетичні та ремонтні цехи. На обох заводах працювало близько шести тисяч робітників. Домни «Нікополя» були суперсучасними за тодішніми мірками. Перша піч видала чавун 15 червня 1898 р. Тож у США продали Нікопольсько-Маріупольському гірничо-металургійному товариству не якийсь старий мотлох, а передове підприємство, яке випереджало за оснащенням аналогічні в Європі.

[166] Серафимович А. [В пяти верстах от Мариуполя] // Приазовский край. 1897. 13 мая.

Що можна висновувати з цього приводу? Саме тоді, коли світові металургійні ідеї були на піку популярності, виникли два неймовірні заводи, які змінили обличчя Маріуполя. Їх історія наскільки проста настільки ж і цікава. З американських пристаней Сіетла бізнесмени того часу доставили до Мариіуполя не просто труби й машини, а цілий завод, до останнього гвіздка. Розгорнувши свій план в далекому Маріуполі, вони перетворили голу степову землю на місце металургійних див. І маріупольці спостерігали за цими американськими пригодами з особливим захопленням. Ба більше, коли бізнесмени вибрали Маріуполь для своїх експериментів, самі маріупольці в міській думі вибрали найкраще місце для їхнього заводу.

Наприкінці XIX ст. в Маріуполі, окрім металургійних заводів, діяли заводи сільськогосподарського машинобудування, чавуноливарний, шість шкіряних, двадцять сім цегляно-черепичних, а також макаронна фабрика і паровий млин [167]. Тож Маріуполь перетворився на справжнє економічне диво, де кожен куток вибухав розмаїттям підприємницької активності. Під зорею цього металургійного міста процвітали різні бізнеси: від сільськогосподарського й машинобудівного до шкіряних майстерень.

Також в місті було організовано громадський банк, а згодом відкрилася філія Азовсько-Донського комерційного банку. За кілька років після цього створили Міський банк і Товариство взаємного кредиту та відкрили філію державного банку [168].

Маріуполь того часу був не просто містом, а істинним мотором економічного прогресу, який революціонізував події та життя містян, надаючи їм змогу мріяти й втілювати найсміливіші ідеї.

Солодкі радощі

У Маріуполі, як і в багатьох інших містах та містечках імперії, на початку XX ст. працювали кондитерські майстерні. Це були невеликі заклади, де власники особисто брали участь у виробництві солодощів.

---

[167] *Хмиров И.* Екатеринославская губерния. Екатеринослав, 1899. С. 63, 64.

[168] Мариуполь и его окрестности. С. 323; Энциклопедический словарь в издании Ф. А. Брокгауза. И. А. Ефрона. Т. 18. Кн. 36. Санкт-Петербург, 1896. С. 634.

Загалом солодка історія міста розпочалася з фабрики мешканця Маріуполя Ш. Ейдінова, яка до революційних подій 1917 р. випускала до 2,5 тонни кондитерських виробів щороку. Ця фабрика веде свій початок з однієї унікальної будівлі, яка вирізнялася своєю архітектурою. Її зведено в останньому десятилітті XIX ст. з комерційною метою. Спочатку тут розташувувалося міське Товариство взаємного кредиту, а згодом на першому поверсі відкрилася «Кондитерська пана Жозефа», яка виготовляла солодощі на будь-який смак: від пряників до пастили та мармеладу. Розкішні імпортні ласощі від Жозефа могли собі дозволити тільки заможні мешканці Маріуполя. Та після приходу до влади більшовиків доля власника фабрики поринула в туман, а саму фабрику було націоналізовано. Цікаво, що навіть нині можна знайти аукціони, де продають обгортки від солодощів цієї фабрики — пряників, ірисок, зефіру та печива [169].

До радянських часів у будівлі фабрики працювала «Більярдна Михайловського», а на другому її поверсі збирався «цвіт Маріуполя». Місце було настільки відомим і престижним, що провести час у ньому приходив Нестор Махно, коли прибував до Маріуполя восени 1919 р. За легендою, торт, випечений саме в кондитерській на першому поверсі фабрики Ш. Ейдінова, ледь не став останнім у його житті: до крему було додано щурячу отруту. Спроба не вдалася.

Про історію цієї будівлі від встановлення радянської влади і до закінчення Другої світової війни практично нічого не відомо. Знаємо тільки те, що перший поверх віддали під торгівлю, другий використовували як приміщення для різних організацій, а під час відступу гітлерівці будівлю підпалили. Післявоєнне відновлення практично не змінило її архітектурних деталей: центральний фасад залишився таким самим, яким був наприкінці XIX ст. Будівлю, як і раніше, було розділено: на першому поверсі розташовувався магазин з продажу фототоварів «Об'єктив», другий переходив від однієї організації до іншої. Після здобуття Україною незалежності будівля повернулася в приватну власність. І в XXI ст. історія «Кондитерської пана Жозефа» символічно продовжилася — у ній

[169] *Буров С.* О мариупольских конфетах — ко дню работников пищевой промышленности // mrpl.city. 19 жовтня 2019 р. URL: https://mrpl.city/blogs/view/o-mariupolskih-konfetahko-dnyu-rabotnikov-pishhevoj-promyshlennosti (дата звернення: 20.10.2019).

знову відкрилася кондитерська. А напередодні повномасштабного російського вторгнення ще й додалася кав'ярня «Mr. Bean & Bowler hat», яка тішила маріупольців смачними авторськими десертами та сніданками.

Справи алкогольні

У XIX ст. в Маріуполі, як і в усій Російській імперії, була введена монополія на алкоголь, який посідав важливе місце в житті містян. Особливо після запуску в роботу металургійних заводів «Нікополь» і «Провіданс», коли до міста хлинув потік мігрантів-робітників з російської глибинки. А вони були великими поціновувачами спиртних напоїв. Тоді Маріупольська міська дума не раз обговорювала питання про їх пияцтво. Адже до промислового буму в Маріуполі, у практично грецькому місті, таке явище, як пияцтво, не спостерігалося. Тому було ухвалено рішення про вжиття суворих заходів. Зокрема, продаж спиртних напоїв перейшов під контроль. Перша постанова про заборону виробництва та продажу всіх видів алкоголю вийшла в 1914 р. Її видав імператор Микола II, який вважав, що пияцтво є вадою, з якою треба боротися саме так. Однак ця постанова мала значні негативні наслідки.

Зауважимо, що традиція вживання алкоголю є важливим елементом повсякденного життя багатьох народів. До нас дійшло багато відомостей про традиції вживання спиртних напоїв греками. Так, ми знаємо, що, крім землеробства, вони займалися садівництвом і виноградарством. Державний контролер Росії Б. Кампенгаузен у своєму описі зазначав: «Жителі маріупольські, які мали обширні в Таврії сади, почали було заводити такі й на місці нового їх поселення. Але через клімат сади занепали. У 1798 р. посаджено ними до 100 000 виноградних лоз, вивезених із Криму та інших місць, які через жорстоку зиму в наступному 1799 р. майже всі були знищені, так що залишилося їх не більше 2000. Фруктових дерев також у них мало, переважно яблуні, вишні та сливи. <...> У 1811 р. маріупольцям належали шість садів, серед них лише один виноградний» [170].

[170] *Барон Кампенгаузен.* Топографическое и статистическое описание торгового города Мариуполя и принадлежащих к оному селений // Российский государственный

Варто сказати, що кримські сорти винограду погано приживалися в Надазов'ї через складні кліматичні умови, тому виробництво вина в Маріупольському окрузі до середини XIX ст. не перевищувало 2000 відер [171]. Лише з другої половини XIX ст. ситуація змінилася, оскільки стали вирощувати морозостійкі сорти винограду. Тож на початку XX ст. за площею, зайнятою виноградниками, Маріупольський повіт посідав перше місце в Катеринославській губернії. Але при цьому виноград, вирощений у сусідньому Бердянському повіті, за якістю цінувався набагато вище [172].

* * *

На вулиці, що підіймається від драматичного театру, стоїть будівля колишнього лікеро-горілчаного заводу, яка свого часу була архітектурною окрасою проспекту, а нині потребує реставрації. Одне з перших згадувань про лікеро-горілчаний завод, коли він ще був винним складом, є в описі подій 1917 р.: «...некеровані натовпи після повалення Тимчасового уряду почали руйнувати винні склади, що загрожувало серйозними заворушеннями. І тоді нова влада розпорядилася знищити запаси спиртних напоїв всюди. Деякі маріупольці, дізнавшись про "варварську", на їхню думку, акцію, прибули на місце виконання розпорядження, озброєні кухлями, каністрами та відрами. І всі ці засоби пішли в діло, коли почали виливати на землю великі казани з горілкою та спиртом» [173]. Історія цього складу тісно пов'язана з державною монополізацією алкогольних напоїв.

Будівлю майбутнього лікеро-горілчаного заводу побудували наприкінці XIX ст. А в 1902 р. за домовленістю служителя акцизних зборів із катеринославським губернатором у Маріуполі відкрили цей самий державний винний склад № 7, де розфасовували та продавали спиртні напої. Продукції на ньому не виробляли. Це підтверджують дані, зазначені в адрес-календарі «Весь

исторический архив (Собственная Его Императорского Величества канцелярия). Ф. 1409. Оп. 1. Д. 2442. Л. 24–24 об.

[171] *Калери Г. М.* Топографические и медико-статистические сведения о Мариупольском округе // Журнал Министерства внутренних дел. 1845. Ч.11. С.42.

[172] Обзор Екатеринославской губернии за 1891 год. Екатеринослав: Губ. типография, 1892. С. 7; Отчет Мариупольской земской управы за 1900 год очередной сессии земского собрания 1901 года. Мариуполь: Тип А. А. Франтова 1901. С. 57–61.

[173] *Проценко А. Д.* Улицами старого Мариуполя. Мариуполь, 2003. С. 27.

Маріуполь і його повіт. 1910 рік». Виробництво алкогольної продукції на території цього складу почалося наприкінці 20-х років [174]. Зауважимо, що в 1924 р. відбулося одержавлення всієї приватної власності — була введена радянська монополія на алкоголь, і в рамках цієї програми в Маріуполі відкрили лікерогорілчаний завод № 19 Центрспиртсоюзу. Прикметно, що це підприємство продовжувало свою діяльність і в період німецької окупації 1941–1943 рр., оскільки радянська влада не встигла евакуювати обладнання. Під час відступу гітлерівці спалили комплекс із вогнеметів. Після набуття Україною незалежності завод працював ще десятиріччя — поки, не витримавши конкуренції, не був закритий. Сьогодні від історичної будівлі практично нічого не залишилося.

До речі, в радянській країні регулярно проводили антиалкогольні кампанії, спрямовані на зменшення споживання алкоголю. Його продаж було заборонено в багатьох громадських місцях, і реклама спиртних напоїв була заборонена також, тож самогоноваріння стало дуже поширеним явищем. Однак уведення суворих заходів щодо боротьби з алкоголізмом не завжди приводило до бажаних результатів. Наприклад, у 1958 р. було заборонено продавати горілку в багатьох громадських місцях, що спровокувало збільшення того ж самогоноваріння. Однак навіть самогоноваріння було визнано злочином, за який передбачалося тюремне ув'язнення. Водночас більшість вважала, що занадто суворі заходи боротьби з алкоголізмом можуть призвести до серйозних соціальних наслідків.

Новинка цивілізації — трамвай

Чи знаєте ви історію, як у Маріуполі ледь не з'явився електричний трамвай? Місто Маріуполь завжди було відоме своєю непересічною енергією та бажанням розвиватися.

Усе розпочалося в 1889 р., коли Міська дума вирішила створити комісію з розвитку електричного освітлення, трамваю та водопостачання. Це був свого роду яскравий момент у житті міста,

[174] Статистичний бюлетень Маріупольщини № 1. Жовтень – грудень 1927 р. Маріуполь, 1927. С. 36–37.

коли місцеві керівники виступали на захист міського комфорту. Так, член комісії Н. Караманов виявився справжнім патріотом свого міста — він приніс на засідання думи докладні плани щодо прокладання трамвайних ліній. У них було розглянуто варіанти, як проїхати з центру до заводів, як швидше забезпечити містянам зручний транспорт, який возитиме їх до роботи та на відпочинок.

Але, як часто буває, не так сталося, як гадалося. Електричний трамвай так і не вдалося реалізувати. Проте ця історія має подовження — вона стала частиною легенди про те, як місто Маріуполь намагалося стати ще більш сучасним та комфортним для своїх мешканців. І хоча перший трамвай з'явився на вулицях Маріуполя лише в 1933 р., історія про те, як майже запустили трамвай, залишається яскравим прикладом енергії та натхнення, які завжди притаманні цьому унікальному місту на українському півдні [175].

«Жорстока несправедливість», або Як маріупольські дівчата отримували освіту

Справжніми зірками впровадження в Маріуполі змін стали євреї, які вели надзвичайно активну діяльність у місті [176]. Єврейська спільнота «цвіла й пахла» грошима. Адже саме завдяки євреям зростали ціни на зерно, що своює чергою піднімало рівень їхнього благополуччя. Разом із грецькими купцями воно зробили місто одним із головних південних портів Російської імперії.

Єврейська громада була найчисельнішою етнічною громадою Маріуполя наприкінці XIX — на початку XX ст. На цей час вже постала потреба в отриманні освіти серед малозабезпеченого єврейського населення. Основна частина маріупольських євреїв, які

[175] *Василенко А.* Первый трамвай в Мариуполе. URL: http://old–mariupol.com.ua/pervyj–tramvaj–v–mariupole–2/ (дата звернення: 12.02.2014).

[176] Об отклонении прошения мариупольских греков о новом Наделении их землей и отмене оброка за предоставленную им землю // Российский государственный исторический архив (Комитет министров). Ф. 1263 Оп. 1. Д. 467. Л. 587 об.

з урахуванням їхньої діяльності повинні були мати хоча б мінімальний освітній рівень, не відвідували навчальних закладів. І цьому були свої причини. Російські школи їх не приймали, а єврейських практично не було. У середовищі службовців, ремісників та прислуги зародилася ідея про відкриття початкового навчального закладу для молоді, зайнятої працею, на зразок недільних шкіл для православних. Створити для них недільні школи було неможливо, оскільки євреї мали вихідний у суботу, а в неділю працювали.

У результаті зусиллями вчительки однієї з недільних шкіл М. Салтикової 21 листопада 1898 р. в Маріуполі відкрили суботню жіночу школу. До речі, завдяки М. Салтиковій, яка подала заявку інспекторові народних шкіл про відкриття єврейської школи «для задоволення бажання вчитися», за два роки до цього жіноча суботня школа почала функціонувати в Харкові [177].

Через тиждень, 28 листопада 1898 р., також відкрили єврейську школу, як ми вже розповідали, у місцевій синагозі, збудованій за ініціативи Духовного правління та старости О. Хмельницького. Звітні документи цієї школи свідчать, що підхід до організації навчання в єврейському середовищі був досить серйозним. Багато хто бажав отримати освіту, але на відміну від інших етносів Маріуполя євреї не приймали безкоштовних послуг і просили встановити ціну за навчання. Після появи інформації про відкриття школи єврейські сім'ї привели своїх дочок, щоб записати їх на навчання. Але організатори не змогли прийняти всіх охочих. З 190 дівчат 50 було відмовлено, після чого батьки докоряли благодійникам через «жорстоку несправедливість». Однак причина була в нестачі приміщень та вчителів. Загалом у школі викладали 13 вчителів: 10 — загальні дисципліни та 3 ідиш. Зауважимо, що всі працівники та вчителі були євреями. Керувала школою С. Котнер, їй допомагали А. Закс, Р. Очаковська та А. Манусевич [178]. Слід зазначити, що в Російській імперії всім іншовірцям було заборонено викладати в російських школах.

Первинне тестування показало, що 70 % учениць були неписьменними, лише 10 дівчат уміли читати, писати й трохи рахувати, а половина практично не розуміла російської мови. Згідно з переписом 1897 р., грамотне населення Маріупольського повіту стано-

[177] Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1882 год. Мариуполь, 1882.
[178] Там само.

вило 28,1 %. Як бачимо, ситуація з освітою в єврейській громаді практично не відрізнялася від загальнорегіональної.

У звіті Маріупольської жіночої суботньої школи, що працювала при синагозі, було зазначено про крайню нерозвиненість учениць і їх неможливість відповісти навіть на найпростіші запитання: «...наприклад, скільки днів у місяці, як називається країна, у якій ми живемо, тощо». Тому 140 учениць було розділено на 10 груп за рівнем підготовленості: 6 — для неграмотних, 3 — для малограмотних, 1 — для грамотних. Серед учениць лише дві були заміжні, оскільки більшість дівчат ще не досягли шлюбного віку. Поза заняттями вони працювали модистками, служницями, кондитерницями, булочницями, папіросницями, шляхетними швеями, перукарками або займалися хатньою роботою. Віковий діапазон учениць становив від 11 до 22 років (11 років — 1 чениця, 13 років — 33, 14 років — 32, 15 років — 32, 16 років — 22, 17 років — 12, 18 років — 13, 19 років — 4, 20 років — 15, 22 роки — 1).

Згідно з цим самим звітом, з 28 листопада 1898 р. до 13 червня 1900-го в школі навчалося 165 учениць, з них залишили навчання 39 дівчат, а прибуло 25. Вибували учениці з різних причин: виходили заміж, виїжджали з міста, через неспроможність вчитися або упевненість в тому, що отримали достатньо знань. Щодо відвідування, то можемо зауважити, що підлітки вирізнялися більшим старанням, ніж старші, які пропускали заняття через велику зайнятість у майстернях, де працювали по 13–14 годин.

Неуспішний початок занять виявився у взаємному розчаруванні: учениці не отримували того, чого очікували, а вчительки відчували своє безсилля. «Довелося ще раз переконатися в справедливості неодноразово висловленої думки, що в шкільній справі, як і в будь-якій живій справі, особистий досвід коштує дорожче за будь-які загальні правила й теорії». Проте педагогічний колектив багато працював над встановленням довірливих відносин з ученицями, що привело до хороших результатів у навчанні [179].

Так, неграмотні дівчата завдяки звуковій методиці навчання швидко опанували читання (включно з вивченням віршів), чотири правила арифметики в межах 100 й отримали навички правопису. Їм давали також додаткові знання до прочитаного: про явища природи, фабрики й заводи, виготовлення скла, оброблення шкіри,

[179] Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1882 год. Мариуполь, 1882.

виробництво паперу, шовку, цукру, видобуток заліза, вугілля тощо. Про все це вони дізнавалися з книг шкільної бібліотеки. Слід зазначити, що отримані знання мали прикладний характер і були наближені до реалій життя. На заняттях з письма особливу увагу приділяли засвоєнню навички письмово висловлювати свої думки. Заняття з арифметики включали вивчення таблиці множення та розв'язання задач.

Грамотні дівчата в школі здобули навички швидко читати, усно та письмово висловлювати свої думки, отримали відомості з історії, географії та біології. Більшість знань здобували в бесідах. У разі поганої успішності або пропусків занять учительки проводили додаткові заняття з ученицями вдома. У школі також вивчали Закон Божий та ідиш, але через те, що уроки відбувалися в пізні години, далеко не всі могли залишатися на них. Тому в групах для неграмотних дівчат учениці навчилися лише читати й писати, а з Законом Божим та єврейською історією лише ознайомилися.

У суботній жіночій школі також відбувалися свята. Наприклад, 28 травня 1899 р. вчительки з ученицями вирушили на заміську дачу Є. Трегубової, де вони читали вірші, грали в ігри, спілкувалися, пригощалися чаєм зі смаколиками. Свято було веселим і цікавим, за що учениці подякували організаторам.

У звітах школи постійно наголошувалося на прагненні вчителів до гармонійних стосунків зі своїми підопічними, а успіхів в освіти досягали завдяки поєднанню розумної вимогливості та бажання допомагати як у навчанні, так і в життєвих ситуаціях [180].

Ця історія демонструє складну ситуацію з освітою в єврейській громаді Маріуполя наприкінці XIX — на початку XX ст. Вона свідчить про те, що потреба в освіті серед малозабезпеченого єврейського населення виникла через відсутність доступу до російських та єврейських навчальних закладів. І хоча зусиллями окремих осіб були засновані суботні школи для єврейської молоді, та все ж багато єврейських сімей було вимушено відмовитися від навчання своїх дітей через нестачу місць та вчителів. Тож, незважаючи на все зроблене для створення освітніх можливо-

[180] Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1882 год; Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1886 год. Мариуполь, 1887; Отчет Мариупольской уездной земской управы за 1888 год. Мариуполь, 1889.

стей для єврейської молоді, ця ініціатива зіткнулася зі значними викликами та обмеженнями, що підкреслювала необхідність системних змін у галузі освіти та боротьби з неграмотністю в цій громаді.

Маріупольські лікарні — для всіх і кожного, бо ж головне — здоров'я містян

Перша медична установа з'явилася в Маріуполі саме тоді, коли воєнні події накривали країну хвилями неспокою. Це відбулося в 1855 р. — під час Кримської війни. Тут, у військовому госпіталі та загодом у лазареті, лікували лише поранених військових. Але час ішов, і містом прокотилася ще одна новина — запрацювала земська лікарня. А 13 березня 1889 р. міська дума заснувала ще одну лікувальну установу. Її відкрили громадським коштом міста. Це був початок своєрідної нової епохи в лікуванні маріупольців. У звіті лікарняної ради про відкриття міської лікарні в Маріуполі було зазначено: «Витрати на утримання лікарні, спочатку розрахованої на 12 ліжок, було затверджено, змінивши лише суму заробітної плати головного лікаря з 800 рублів на 600 рублів, а фельдшера наразі мати лише одного... Потім розпочали вибори лікаря для керівництва лікарнею після її відкриття, причому лікарів обирали на закритому голосуванні кульками. Кандидатами на посаду були І. П. Ножников, І. І. Данилов, К. П. Калерії, але більшістю 22 голосів проти чотирьох був обраний лікар І. І. Данилов» [181].

Маріупольську міську лікарню відкрили в 1890 р. в будинку Данилових на розі вулиць Костянтинівської та Миколаївської. Лікарня була розрахована на 15 ліжок: 10 чоловічих та 5 жіночих. Організатором її відкриття виступив лікар І. Данилов.

[181] Протоколы заседаний Мариупольской Городской думы. За 1889 год с приложениями. Мариуполь: Типо-литография А. А. Франтова, 1891. С. 43 // Мариупольский краеведческий музей; Протоколы заседаний Мариупольской Городской думы с приложениями. За 1890 год. Мариуполь: Типо-литография А. А. Франтова, 1892. С. 30–31 // Там само. Руденко Н. История мариупольской медицины. Сетябрь. 2013. URL: http://old-mariupol.com.ua/istoriya-mariupolskoj-mediciny/ (дата обращения: 28.05.2014).

У 1894 р. родичі купця О. Хараджаєва повідомили, що він залишив 30 тис. рублів на будівництво міської лікарні. Тож оголосили конкурс на складання проєкту та зведення нової лікарняної будівлі. Переміг проєкт, розроблений архітектором С. Бером [182]. І вже в 1897 р. лікарня переїхала до нового приміщення (нині в ній розміщено відділення дитячої хірургії міської лікарні № 3). У 1897 р. в газеті «Приазовский край» Олександр Серафимович писав, що лікарня — «досить велика будівля, розділена на дві однакові половини: чоловічі та жіночі відділення. <...> Палати не особливо великі, але з високими стелями і дуже світлі. Кабінет лікаря невеликий і має недолік, однак усунутий: стіни не фарбовані. <...> Нижче, у підвалі, розташовані склади ліків, інвентарю, пральня, кухня. <...> Для розподілу води вгорі обладнаний бак, до якого ручним способом накачується привозна в бочках вода, яка розподіляється по трубах по всій будівлі, що забезпечує великі зручності» [183].

Роботу медичного персоналу оплачували з міського бюджету. Згідно з постановами Міської думи від 22 листопада 1896 р., 19 листопада 1899 р., 15 листопада 1900 р., 22 листопада 1908 р., «утримання міського лікаря — 2000 рублів, з яких: жалування — 1200 рублів, додаткове утримання — 600 рублів, на виїзди — 150 рублів» [184].

У 1910 р. до персоналу міської лікарні вже входило 23 особи: очільник лікарні А. Стоянов, охоронець, 4 фельдшери, сестра милосердя, провізор, помічник провізора, учениця аптекарської школи, доглядальниця, 12 палатних працівників, служник в аптеці, портьє, кухар, помічник кухаря, опалювач, посильний, двірник, нічний охоронець та 3 пральниці [185]. У 1916 р. лікарнею вже керував О. Утробін, а в хірургічному відділенні працював С. Семенов-Блуменфельд. А І. Данилов став міським санітарним лікарем.

Згідно з постановою міської думи від 26 листопада 1907 р., за надання медичної допомоги в міській лікарні було введено платежі

---

[182] *Заднепровский А.* Новые документы о развитии здравоохранения в Мариуполе // Нові сторінки історії Донбасу: статті. Кн. 7. Донецьк, 1999. С. 56–58.

[183] Серафимович А. [Без названия] // Приазовский край. 1897.

[184] Смета доходов за 1910 год и расходов г. Мариуполя на 1911 г. (с приложениями). Мариуполь: Электро-типография братьев Гольдрин, 1911. С. 104.

[185] Смета доходов за 1910 год и расходов г. Мариуполя на 1911 г. С. 155.

за день перебування на лікуванні: з повій по 1 рублю 25 копійок, з торговельно-промислових фірм за їхніх робітників по 1 рублю, з низів військових чиновників по 75 копійок, а з усіх інших по 50 копійок [186].

Загалом станом на 1910 р. у Маріуполі працювали такі медичні заклади: міська, земська, єврейська лікарні, міська амбулаторія, хірургічна та гінекологічна лікарні, фабрична лікарня, бактеріологічний кабінет.

Відповідно до даних міського санітарного лікаря Алакоза у Маріуполі в 1913 р. спостерігалися випадки інфекційних захворювань: тиф брюшного типу, дизентерія, коклюш, кір.

Щодня у першій половині проводила прийом на Карасевській площі міська амбулаторія [187].

У місті також діяли приватні лікарні. Єврейську лікарню, що працювала на вулиці Італійській у будинку Поповича, підтримувала єврейська благодійна організація.

Як бачимо, на початку XX ст. всі мешканці Маріуполя мали змогу отримати медичну допомогу, незалежно від суспільного прошарку й статків.

Народження оази на піску

Повсякденне життя будь-якого містянина пов'язане зі сприйняттям міста як великого мурашника, де всі зайняті своїми справами.

Маріуполь постав на узбережжі Азовського моря, а навколо нього були безкраї степи. Коли кримські греки прибули до Надазов'я, були дуже здивовані відсутністю дерев. Звиклим у Криму до зеленого довкілля, їм постійно доводилося витрачати багато зусиль, щоб прикрасити нове місто деревами, кущами й квітами.

---

[186] Екатеринославской адрес-календарь. 1916 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1916. С. 234; Смета доходов за 1910 год и расходов г. Мариуполя на 1911 г. С. 46.

[187] Инфекционные заболевания // Мариупольская жизнь: общественная, политическая и литературная газета. 31 июля 1913 г.; Весь Мариуполь и его уезд на 1910 г.: Адрес-календарь. Мариуполь. Типография С. А. Копкина, 1910; Екатеринославский адрес-календарь. 1916 год. С. 368, 369.

Тож, окрім житлових та адміністративних будівель, у Маріуполі з'явилися сади й парки.

Так, перший міський парк прийняв відвідувачів у 1863 р. Його саджали без певного плану. Містяни просто створювали квіткові клумби, висаджували рослини, хто де хотів.

Змінив Маріуполь свій зовнішній вигляд завдяки вже згадуваному нами Г. Псалті [188]. Його мрією було перетворити Маріуполь на місто-сад. Отримавши спеціальну освіту у Франції, він взявся за справу і перепланував міський парк за європейськими нормами. Знання садово-паркового мистецтва дали змогу Псалті перетворити міський парк на справжній сад і створити міський сквер. Він же був ініціатором посадження плантації фруктових та декоративних дерев. Під його керівництвом почалося озеленення всіх вулиць міста. Будучи депутатом Маріупольської міської ради, Псалті офіційно увів Обов'язкову постанову про висадження дерев і про їх охорону в Маріуполі. Цей документ зобов'язував мешканців «здійснювати своїм коштом висадження дерев на вулицях і площах» перед будівлями, які їм належали. У 1913 р. в Маріуполі було вже п'ять громадських садів [189].

Про море та пляжі треба розповідати докладніше, адже це візитівки приморського міста. Азовське море — перлина Маріуполя. Віддавна люди розуміли, що воно не лише живить, а й лікує. Та особливе задоволення море приносило місцевим мешканцям улітку, коли сухий спекотний вітер виснажував тіло. Тож зануритися в теплі морські води було бажанням більшості містян. Надзвичайну втіху приносив дрібний теплий пісок, на якому можна було полежати після морських ванн і якнайкраще засмагнути. Нерідко ця мотивація для оздоровлення закінчувалась опіками шкіри. Особливо часто це траплялося із заїжджими.

Найдавніші історії про маріупольські пляжі, які до нас дійшли, датуються кінцем XIX ст. У цей час О. Серафимович описував, як на узмор'ї дами, кінь, діти та кавалери купалися разом. Тож для купання було відведено спеціальні платні місця, загороджені дошками, — купальні, а Маріупольська міська дума розробила й затвердила документ Обов'язкові для мешканців м. Маріуполя

---

[188] Псалти Георгий Георгиевич // Старый Мариуполь. URL: http://old-mariupol.com.ua/zhizn-posvyashhennaya-mariupolyu/ (дата звернення: 12.06.2015).

[189] Вся Екатеринославская губерния: справочная книга. Екатеринослав, 1913.

Маріуполь. Олександрівський сквер. Фонтан. Листівка. Поч. XX ст.
Маріупольський краєзнавчий музей

рішення про заходи щодо відновлення порядку й безпеки під час купання людей та коней. На самому початку цього документа було зазначено дві заборони. Перша: коней купати в окремому місці, окремо від людей, які купаються. Друга: чоловікам та жінкам не можна купатися разом в одному місці.

Такою була загальна ситуація для Росії початку XX ст., бо існували певні соціальні норми та обмеження, що стосувалися громадської поведінки. На той час спосіб життя сформувався так, що громадський простір часто ділили на окремі частини для чоловіків і жінок. Існували певні культурні та релігійні уявлення про пристойність та моральність, які могли впливати на те, де і як чоловіки та жінки мали купатися. Це могло було пов'язано з ідеями «про скромність та чистоту», а також із різницею в соціальному статусі чоловіків і жінок.

Отже, для купання було виділено окремі місця — для коней і для людей. Як підомляють маріупольські старожили, щоб уникнути непорозумінь, завбачливо встановлювали спеціальні знаки, що обмежували територію: чорні стовпи — для купання коней, червоні — для жінок, білі — для чоловіків. Також нам відомо, що було дозволено купатися ще й на біржі, правда лише чоловікам. Біржею в Маріуполі називали майданчик поблизу гирла Кальміусу, де стояли склади й амбари.

Крім прямого призначення — купання, маріупольські пляжі згодом використовували для занять фізкультурою. Так, відомий маріупольський скульптор Іван Баранников у молоді роки був запеклим фотографом. Завдяки йому можна побачити застиглі фігури любителів акробатики 30-х років XX ст. Оскільки на пляжах не було так багато народу, молодь у перервах між запливами ставала в коло й грала у волейбол. Нерідко тут можна було побачити й запальних гравців, які схилилися над шаховою дошкою в оточенні диваків.

У тяжкі воєнні роки маріупольці також прагнули знайти хоча б мить на відпочинок улітку, щоб скупатися в морі. Є непрямі свідчення цього. Так, у 1918 р., коли місто було окуповане австрійськими військами, до міської думи звернулися представники Союзу колишніх офіцерів — учасників Першої світової війни. Вони просили дозволу очистити ділянку узбережжя й організувати там платний пляж, загороджений парканом, де за 15–20 копійок відпочивальники могли б купатися та приймати сонячні ванни. Ще одне свідчення — оголошення, опубліковане 23 липня 1943 р. в газеті, що виходила в окупованому вже нацистами Маріуполі. Його зміст доводить, що ділянка пляжу перед солдатським санаторієм, позначена написами, виділена для поранених та хворих німецьких солдатів. Цивільному населенню купатися тут було заборонено [190].

Зауважимо, що обмеження та правила на маріупольських пляжах у першій половині XX ст. відображали культурні, соціальні та релігійні уявлення, впливали на громадський простір та поведінку громадян.

---

[190] *Буров С.* Мариупольские пляжи // mrpl.city. 08 червня 2019 р. URL: https://mrpl.city/blogs/view/mariupolskie-plyazhi (дата звернення: 12.06.2019).

«Версаль», «Континенталь», «Європейський»...: готельний бізнес Маріуполя з музикою і без

На початку XX ст. маріупольські готелі скупчувалися в центральній частині міста: «Гранд-готель» — на розі вулиць Торгової та Миколаївської в будинку власників братів Адабашевих, «Петербург» — на вулиці Георгіївській у будинку власника купця Ф. Мелікова, «Континенталь» — на розі вулиць Катеринославської та Харлампіївської в будинку Є. Томазо, власником якого був дворянин Д. Калерій, «Росія» — на вулиці Катеринославській у власному будинку купця І. Псалті, «Комерційна» — на Базарній площі, «Європейська» — на Базарній площі у власному будинку Ю. Мелікова, «Москва» — на вулиці Бондарській та готель «Версаль» [191]. Більшість цих готелів мала буфети для продажу міцних напоїв. Тому заїжджі могли не лише знайти тут притулок, й забезпечити собі веселий час із алкоголем.

Маріуполь. Вид на готель «Петербург». Базар. Маріупольський краєзнавчий музей

Цікаво, що в 1908 р. міська дума прийняла постанову «Про заборону музики в трактирах, харчевнях, готелях, за винятком ресторанів, що розташовані окремо в готелях (на іншому поверсі), таких як ресторан готелю "Континенталь"». У 1911 р. І. Псалті своєю чергою подав до міської думи прохання «Про дозвіл на наявність музики в готелі "Росія" на вулиці Катеринославській». І його було задоволено. Хоча під час обговорення цього питання член думи І. Юр'єв принципово виступив проти музики в готелях, уважаючи, що «сприяючи розкладництву та безладдю, музика таким чином підтримує пияцтво,

[191] Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1903 год. С. 15, 198, 199. // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею.

проти якого ми повинні боротися» [192]. Спочатку музику дозволили лише в найкращих готелях: «...“Континеталь” — найкращий перший клас готелю, ресторан якого відвідують виключно інтелігентні та забезпечені люди, які не п’ють у готелях до втрати свідомості; в інших готелях <...> буває простий народ, який працює, що, захопившись музикою, віддається розпусному способу життя і часто через це залишає там останні гроші. Ми повинні відводити небагатий народ, який працює, від таких спокус» [193]. Член міської думи М. Шапошников висловився, що «музика часто виконується дамськими оркестрами, які мають на меті інші недоброчесні цілі <...> ми повинні бути проти дамських оркестрів у ресторанах, і якщо допускати, то лише оркестр і піаніно» [194]. Дума більшістю голосів висловилася, що «не має перешкод для утримання музичних оркестрів у ресторанах при готелях “Континенталь”, “Росія”, “Європейська” і “Версаль”, оскільки вони обкладені трактирним збором на користь міста» [195]. Так завдяки І. Псалті музика знову зазвучала у готелях. Тож, незважаючи на деякі протиріччя та дискусії, вони стали барвистішими та веселішими. Тепер інтелігентні та забезпечені гості могли насолоджуватися приємною атмосферою й чудовою музикою в ресторанах готелів «Континенталь», «Росія», «Європейський» та «Версаль».

У 1913 р. в Маріуполі було десять готелів. Але крім них, до прикладу на вулиці Георгіївській, були затишні мебльовані кімнати під назвою «Мебльовані кімнати Гродзинської». А мандрівників із невеликими фінансовими можливостями приймали заїжджі двори, яких у 1903 р. було понад десять.

Цікаві етнічні та соціальні портрети власників заїжджих дворів Маріуполя подано в історичних джерелах: німецька підданa Маргарита Іванівна Ламбой, італійський підданий Данило Сельверстович Трамбетто, грецький підданий Орфей Юрійович Комботекро, полтавський міщанин, маріупольська міщанка, мангушський селянин, московська селянка,

---

[192] Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1903 год. // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. С. 19, 198, 199.
[193] Там само. С. 51, 198, 199.
[194] Там само. С. 52.
[195] Там само. С. 53.

обоянський міщанин, маріупольський міщанин, селянин села Анадоль [196].

На початку XX ст. Маріуполь вирізнявся багатоетнічністю та великою кількістю мігрантів, тому готелі та заїжджі двори мали чималий попит. При цьому існувала певна сегрегація за етнічним і соціальним принципами у власництві таких закладів. Зазначені фактори свідчать про розвиток готельно-господарської інфраструктури в контексті багатонаціонального характеру міста та відповідного забезпечення потреб мігрантів і місцевого населення. Тож Маріуполь був справжнім центром гостинності та культурних розваг для всіх, хто завітав до цього мальовничого міста на березі Азовського моря.

Символ таємничості й скорботи

Маріупольська в'язниця була символом таємничості й скорботи, наповнюючи простір мовчазним відлунням. Ця споруда займала площу близько 300 сажнів. У документації до її генерального плану докладно описано всі будівлі включно з камерами для арештантів, амбаром, кухнею та прилеглими спорудами. Громадські будівлі, зайняті місцями ув'язнення, належали штабскапітану Іванову, маріупольському міщанину Сарбашу, спадкоємцям маріупольського міщанина Данилова та здавалися в оренду.

В'язниця й арештантська лікарня в генеральному плані описані як будівлі, зведені із сировинного цегляного матеріалу, що перебували в прийнятному стані. Зокрема, будівля, призначена для утримання арештантів під поліцейським управлінням, хоч

[196] Вся Екатеринославская губерния. 1913 год: Адрес-календарь. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1913. С. 30; Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1903 год. С. 203–204 // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею; Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. Екатеринослав: Типография «Польза», 1914. С. 140; Вся Россия на 1901 г. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Адрес-календарь Российской империи. Т. 1. Изд. А. С. Суворина. Москва, 1900. Столбец 505–510.

і приватна, але зведена з каменю, оцінювалася як у доброму стані. Перед в'язницею були облаштовані приміщення, у яких мешкали наглядач та його помічник, також там були амбари, склад і кухня. Освітлення й опалення в'язниці-замку забезпечували за рахунок міської думи й, наприклад, у 1890 р. на них було виділено 1170 рублів. План арештантської лікарні також є в документі [197].

Серед арештантів іноді траплялися боржники міського банку. Питання звільнення таких осіб розглядали на засіданнях міської думи, про що сідчать протоколи цих засідань. Наприклад, маріупольський міщанин К. Табахов подав прохання і був звільнений із в'язниці рішенням саме міської думи, а його борг «списали з рахунків» через неможливість сплати [198].

Загалом на 1892 р. у Катеринославській губернії було 8 в'язничних приміщень: 1 губернське та 7 повітових, зокрема і в Маріуполі (з економічним капіталом у розмірі 41 рубль 17 копійок, який формувався з пожертв, зборів, від процентів із паперів та квитків, що належали в'язничному комітету [199]). З 1900 р. опалення та освітлення в'язниць оплачували з казни і жодних коштів з міського бюджету не виділяли.

Цікаво, що в другій половині XIX ст. в Маріуполі було створено благодійне товариство, яке опікувалося в'язницями. Воно відігравало важливу роль у підтримці арештантської лікарні та забезпеченні її матеріальних потреб. Це благодійне товариство мало громадсько-державний характер, а його дії регулював статут. Основними функціями цього товариства були спостереження за умовами ув'язнення, розміщенням засуджених, а також піклування про їх харчування, одяг та лікування. Також товариство відповідало за моральне виховання та питання пересилання й звільнення

---

[197] Дело Высочайше учрежденной комиссии для составления общего систематического проекта о тюремном преобразовании статистическими сведениями по Екатеринославской губернии доставленными Екатеринославским губернатором // Государственный архив Российской Федерации. Ф. 122 (Главное тюремное управление). Оп. 3. Д. 52. Л. 99, 100 об, 101 об., 102 об.,104; Протоколы заседаний Мариупольской Городской думы. За 1889 год с приложениями. Мариуполь: Типо-литография А. А. Франтова, 1891. С. 176 // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею.

[198] Протоколы заседаний Мариупольской Городской думы с приложениями. За 1890 год. С. 131, 169 // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею.

[199] Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1894 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1894. С. 27.

в'язнів-боржників за викуп. Члени товариства сплачували внески щороку, а благодійники — одноразово [200].

Це свідчить про те, що найвідоміші представники громади Маріуполя вважали за свій обов'язок брати участь у перевихованні містян, які порушили закон, а також вказує на значення спільної дії для вирішення складних проблем.

«Консули потрібні тільки як посередники між керівниками країн» — розвінчуємо міф

Коли ми згадуємо про діяльність консулів, миттєво уявляємо собі заможних дипломатів, які перетинають світ на гарячих джипах і розташовуються в елітних будівлях у світлих містах. Проте мало хто знає, що на початку XX ст. Маріуполь, захований на узбережжі Азовського моря, також вітав у стінах своїх готелів цих важливих представників міжнародних відносин.

Перші згадки про зарубіжних консулів у Маріуполі датовані 1848 р., коли в місті оселилися італійці. «Живуть зі своїми родинами, мають свого віцеконсула», — так вирізнялися ці переселенці [201]. А наприкінці 1860-х років тут розпочав свою діяльність «еллінський консул» П. Калогера (Калеїрі) [202].

Найвідомішим віцеконсулом Греції кінця XIX — початку XX ст. був маріупольський грек, купець першої гільдії Давид Хараджаєв, засновник зернової експортної контори, власник пароходної флотилії, земельних ділянок та кредитор. Він активно залучався до громадського життя, обіймав почесні посади та розвивав економічні та соціальні проєкти, але після перевороту 1917 р.

---

[200] Адрес-календарь и памятник книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1912. С. 109; Весь Мариуполь и его уезд на 1910 г. С. 148; Екатеринославский адрес-календарь. 1916 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1916. С. 350.

[201] *Титов Г.* Мариупольские греки. Письмо VII. С. 133–152.

[202] *Аджавенко Н.* Возникновение, формирование и жизнедеятельность колонии (общины) греков-эммигрантов в Мариуполе в конце XVIII – начале XX века // Мариуполь: история и перспективы. Мариуполь, 2002. С. 35.

Давид Хараджаєв під час заходу «Біла квітка». Поч. XX ст.
Маріупольський краєзнавчий музей

покинув місто разом із родиною, і його подальша доля залишається невідомою [203].

Мешкав у Маріуполі також Фотій Звороно — грецький віцеконсул протягом 1910(?)–1917 рр. Хто ж він такий — цей загадковий Фотій? Він був не просто грецьким віцеконсулом, а справжнім героєм для своїх співвітчизників. Гадаєте, що віцеконсул мав

[203] Отчет о состоянии Мариупольской Александровской мужской гимназии за 1901 г. Мариуполь, 1902. Приложение: Именной список лиц, служащих в Мариупольской Александровской гимназии к 1 января 1902; Морозан В. В. Деловая жизнь на юге России в XШХ – начале XX века // Видавець Дмитро Буланін,: 2014. 616 с.; Новікова С. Родина Хараджаєвих у Маріуполі // Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст. : зб. наук. статей. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2012. С. 129.

тільки одну роботу? О ні. У нього було багато справ. Наприклад, він відповідав за те, щоб усі прибулі греки вчасно приносили свої документи до консульства. Допомагав грецьким бізнесменам, бо на початку XX ст. деякі грецькі громадяни в Маріуполі займалися комерцією, про що свідчать документи, подані до міської управи. Наприклад, «грецький підданий Антонато Арістід Іванович подав заяву на відкриття закладу трактирного промислу» [204]. Фотій Звороно був достатньо заможною особою і єдиним членом елітного яхтклубу. Так, у 1912 р. його обрали віцекомандором Таганрозького яхтклубу, адже він володів судном, спорудженим у Нью-Йорку.

У буремному 1917 р. Звороно вирішив, що настав час змін, і звільнився з посади грецького невиборного консула в Маріуполі, сповістивши про це уряд у Афінах, грецького посланця в Петрограді та місцеву владу [205].

Німецький віцеконсул Є. Бремер розпочав свою діяльність у Маріуполі ще в 1895 р. Про нього є лише обмежена кількість інформації. Відомо, що він був власником металургійного заводу. Так, у 1913 р. в газеті «Маріупольське життя» повідомляли, що на заводі Бремера сталася поломка зубчастого вала головної машини, через що завод мали зупинити, а робітників (30 осіб) — розрахувати за весь час, поки завод не працює. «У спеціальному зламанні машини Бремер підозрює у цього машиніста С. Харченка, який служив у нього і якому було оголошено про розрахунок <...> Збитків від зламання машини <...> заявлено на 1000 рублів» [206]. Отже, Є. Бремер був не тільки віцеконсулом, а й магнатом металургійної індустрії, бо був причетним до найбільшого ремонту машин у місті.

Австро-угорський віцеконсул італієць Еммануїл Ді Поллоне був членом Присутствія з портових справ та обіймав високу посаду купця першої гільдії. Він підтримував активні зв'язки

[204] Журналы очередных и чрезвычайных заседаний Мариупольской городской думы за 1908 год. Мариуполь: Типография братьев Э. и И. Гольдрин, 1909. С. 22 // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею.

[205] Хроника // Мариупольская жизнь: общественная, политическая и литературная газета. 17 января 1917 г.; Таганрогский яхт-клуб. URL: http://book.nationalclass.ru/encyclopedia/Taganrogskiy-yaht-klub/ (дата звернення: 04.06.2014).

[206] [*Без автора.*] На заводе Бремера // Мариупольская жизнь: общественная, политическая и литературная газета. 1913 г. 27 (14) июня.

з грецькою спільнотою Маріуполя [207]. У 1911 р., виконуючи доручення свого уряду, висловив місцевій грецькій громаді гарячу вдячність маркіза Сан-Джуліано, міністра закордонних справ королівського уряду, за дружні та братерські почуття. Можна висновувати, що Е. Ді Поллоне був видатною постаттю, яка відігравала важливу роль у співпраці між Італією та грецькою спільнотою Маріуполя. Його активність та дружні стосунки з грецькою громадою свідчать про те, що Поллоне був не лише дипломатом, а дійсно зацікавленим у розвитку культурного та економічного співробітництва між народами. Його висловлення подяки маркіза Сан-Джуліано є свідченням високої оцінки та вдячності за підтримку й дружбу, що були спільною метою обох сторін [208].

Британський віцеконсул Вальтон Вільям Фомич — особлива постать в історії Маріуполя. Він не лише був представником Великої Британії, а й активним лідером у фінансовому житті міста, очолюючи Раду маріупольського об'єднання взаємного кредиту. Завдяки йому в місті розвивався єдиний на півдні імперії графітний завод [209]. Жителі міста згадували, що графіт часто продавали на вулицях. Для зручності маріупольці використовували незвичний спосіб тримання графіту: вони закріплювали його між дерев'яними паличками або гілочками, обгортали папером або обв'язували мотузкою, щоб паличка не була занадто м'якою. Цей неординарний спосіб тримання графіту свідчить про винахідливість та пристосовуваність місцевих жителів до побутових умов. Вони знаходили прості, але ефективні способи, щоб зробити своє життя зручнішим та комфортнішим.

Британський віцеконсул мав особняк на вулиці Георгіївській, що був справжньою окрасою центру Маріуполя, адже його архітектура вражала впливом модного стилю модерн. Однак війна змінила все. У вересні 1943 р. дім Вальтона підпалили гітлерівські війська. Це була велика архітектурна втрата для міста.

---

[207] Екатеринославский адрес-календарь. 1916 год. Екатеринослав: Издание губернской типографии, 1916. С. 23, 24.

[208] [*Без автора.*] Благодарность итальянского правительства // Мариупольская жизнь: общественная, политическая и литературная газета. Мариуполь. 1911. 26 (13) октября.

[209] Путеводитель по Екатеринославской губернии и Донецкому бассейну. Екатеринослав: Типография «Польза», 1914. С. 134.

Турецьке віцеконсульство з офісом у Таганрозі в 1910 р. очолив Телемак Какулідіс. У документах міської думи кінця XIX – початку XX ст. досить часто зустрічаємо питання, які вирішували громадяни щодо турецьких підданих, які мешкали в Маріуполі. Проте з початком Першої світової війни турецьке віцеконсульство припинило виконувати свої функції [210]. Його діяльність та зв'язок із місцевими владними структурами свідчать про складну та різноманітну політичну ситуацію того часу. А зупинка його роботи під час Першої світової війни віддзеркалює загострення міжнародних відносин та вплив геополітичних подій на роботу дипломатичних місій.

Телемак Какуліді— віцеконсул Туреччини. Маріупольський краєзнавчий музей

У 1916 р. в місті, крім вже згаданих, діяли ще дві консульські установи: іспанське віцеконсульство під керівництвом Йосифа Видовича, який був британським підданим, та французьке консульське агентство, представником якого був Іван Дюран, громадянин Франції [211]. Їхня присутність у місті надзвичайно сприяла торгівлі та взаєморозумінню між націями.

Підсумовуючи, можна сказати, що Маріуполь на зламі століть розкрив важливі аспекти культурних та економічних трансформацій. Культурні взаємодії між різними етнічними групами сприяли формуванню унікального культурного ландшафту міста. Водночас економічні зміни, пов'язані з розвитком промисловості та торгівлі, відобразилися на розвитку інфраструктури й життя міського населення. Культурні взаємодії тут були не менш непередбачувані, ніж зміни погоди під час літньої зливи.

---

[210] Весь Мариуполь и его уезд на 1910 г. С. 135; Адрес-календарь и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1912 год. С. 113; Т. Какулиди — вице-консул Турции // Фонди Маріупольського краєзнавчого музею. 8099ф.

[211] *Пономарева И.* Консульства // The Black Sea Research Rroject. URL: https://project.blacksea.gr/ru/teams/ponomariova-irina/ (дата звернення: 14.04.2024).

Розділ 3

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ПРОМИСЛОВИЙ МАГНІТ

Після встановлення радянської влади в 20–30-х роках XX ст. у Маріуполі відбулися значні зміни як у побутовому житті людей, так і в промисловості. Влада впроваджувала колективізацію сільськогосподарських угідь та індустріалізацію, що відзначилося переходом від приватного господарства до державного контролю. Промисловий сектор також зазнав значних змін. Під впливом індустріалізації й колективізації виникли нові виробничі об'єднання та підприємства. Маріуполь став важливим центром металургійної промисловості, особливо у виробництві чорних металів. Збільшення промислового потенціалу сприяло економічному зростанню міста й розвитку інфраструктури. Усі ці зміни були складними кроками в напрямі індустріалізації та модернізації, які визначали подальший шлях розвитку міста під радянською владою.

Та масштабні зміни відбулися як загалом у політичному житті регіону, так і у сферах освіти й культури. Так, переломними для маріупольців стали травневі свята 1930 р. Що ж було незвичного в цьому святкуванні? Місцева влада вирішила відзначити День трударів закриттям усіх християнських храмів міста, серед яких було дев'ять православних та по одній католицькій та лютеранській церквах. Це найяскравіший приклад того, як комуністи викорінювали в маріупольцях їхні звичаї й традиції, що втілювалися в релігійних святах, і робили з них уявних представників «гомо совєтікус» без будь-якої національної належності.

Нові можливості на кожному кроці

Маріуполь початку XX ст. — місто, що прокидалося від довгої доби Першої світової та громадянської війн і руйнацій, але відчувало дух нових можливостей. А в 1921 р., коли в країні почалася епоха нової економічної політики (НЕП), одразу стало зрозуміло, що цей період принесе не лише відновлення, а й натхнення для нових починань.

Маріуполь, розташований у самому серці Донбасу, мав свої особливості. Місцеві жителі відчували потребу в новому житті, новому початку. НЕП став шансом на відродження міста, але його перспективи виявилися ще більшими, ніж хто-небудь міг собі уявити. І незабаром на вулицях Маріуполя знову засяяли промислові вогні.

Численні підприємства, які довгий час лежали в руїнах, знову оживали. Це стало поштовхом для розвитку металургійної промисловості не лише в місті, а й в усьому регіоні.

Так, після кризи 1917 р. маріупольські заводи «Провіданс» і «Нікополь» об'єднали (у 1920 р.) в один під назвою Маріупольський об'єднаний металургійний державний завод, перейменувавши їх: американський «Нікополь» став заводом А, а бельгійський «Провіданс» — заводом Б [212]. Згодом це об'єднане підприємство стало відомим як завод Ілліча.

Незабаром у Маріуполі з'явилися нові підприємства, які допомагали розвивати і розширювати галузі його економіки: від металургії до харчової промисловості, від хімічних заводів до текстильних фабрик. Працьовиті маріупольці відкривали свої двері для промислового розвитку та економічного процвітання. І Маріуполь став одним із найвідоміших промислових центрів того часу.

У 1920–1930-ті роки місто переживало своє відродження, адже місцеві жителі виявили неймовірну ініціативу та підприємливість. У період НЕПу на вулицях Маріуполя з'явилося безліч

---

[212] [Металургійні околиці] // Порт культур. 21.01.2022. URL: https://www.facebook.com/portofcultures/posts/pfbid0zjQJNnBj3hGCMNvwGNoEgr2QeM1XjMnaMh5nKkzDY9xNLG2PMEK3bRMhMePsDnNcl (дата звернення: 14.01.2024).

Маріуполь. Фруктові сади та дорога на заводи. 20-ті роки XX ст. Листівка. Маріупольський краєзнавчий музей

маленьких сімейних бізнесів — майстерень, які робили внесок у розвиток економіки Маріуполя та підтримку громадського життя. Відкрилися невеличкі хлібопекарні, де випікали найсмачніший хліб та булочки, кондитерські майстерні, де кожен міг скуштувати солодощі на будь-який смак. Також місцеві майстри виготовляли одяг та взуття на замовлення. І що важливо: кожен такий маленький бізнес створював робочі місця.

Прикметно, що маленькі підприємства стали не лише джерелом доходу для своїх власників, а й місцями збору містян з метою поділитися новинами та зарадити одне одному. Вони створювали атмосферу співтовариства й допомагали підтримувати дух міста за часів випробувань та перетворень. Саме маленькі підприємства Маріуполя показали, що навіть найменший бізнес може мати велике значення для розвитку громади та створення кращого майбутнього для всіх.

Маріуполь початку XX ст. — це нові можливості на кожному кроці, тож місто було на передових рубежах великого економічного переосмислення. Місцеві металургійні підприємства, зруйновані війною, знову оживали. Заводи, які випускали сталеві вироби, машини та устаткування, починали працювати на повну потужність.

У цей період також розвивалася хімічна промисловість. Ультрамариновий завод, до прикладу, який виробляв фарби та пігменти високої якості. У його стінах працювали надзвичайно досвідчені фахівці.

Місто активно використовувало свої природні ресурси. Видобуток слюди, польового шпату та граніту в Старому Криму й Волонтерівці надавав можливість розвитку гірничої промисловості та створенню нових робочих місць, що дозволило підтримувати економічний розвиток міста.

Не відстала від інших галузей швейна промисловість. Так, засновані в 1920-х роках швейна й панчішна фабрики виготовляли якісний одяг та панчохи, які були популярними в місцевих мешканців, створюючи робочі місця.

Розбудовувалися й силікатна та графітова промисловості. Цегляні заводи, печі для виробництва вапна, графітовий завод були важливими складовими економіки міста, сприяючи його процвітанню.

Як бачимо, в роки НЕПу Маріуполь був взірцем економічного відродження та розвитку. Тут виникали і втілювалися в життя нові ідеї.

На зміну НЕПу, що характеризувався, зокрема, дозволом на приватне підприємництво, відновленням торговельних відносин та залученням іноземних інвестицій, у 1928–1929 рр. прийшов період індустріалізації та п'ятирічок, що призвело до зростання контролю держави над економікою й переходу до чітких планових моделей. Тож маленькі підприємства втрачали доступ до ресурсів та ринків, що, зрозуміло, негативно позначилося на їхньому розвитку.

Як проста тюлька врятувала місто від голоду

Утвердження радянської влади в Україні призвело не лише до багатьох змін в економічному житті, воно безпосередньо вплинуло на повсякденне життя маріупольців. Продрозгортка, сталінський терор, індустріалізація, колективізація та Голодомор... Усе це також залишило слід і на Маріуполі. Так, коли в 1929 р. в СРСР

почалася індустріалізація, для її проведення було потрібне нове промислове обладнання. Його своєю чергою потрібно було купувати за валюту або золото, яких у країні катастрофічно не вистачало. Тому було ухвалено рішення про експорт хліба за кордон. Відібраний у селян хліб держава отримувала задарма. Голод мав стати для людей стимулом до виконання планів із хлібозаготівлі.

Та це був лише початок. 2 лютого 1930 р. Президія Вищої ради народного господарства СРСР, очолювана В. Куйбишевим, ухвалила рішення про будівництво в Маріуполі нового металургійного заводу — «Азовсталі». А зведення цієї гігантської споруди здійснювалося силами селян, які масово прибували до міста, щоб уникнути колективізації та репресій. А якщо додати сюди ще й голод, то отримаємо цілком драматичну картину того часу.

Маріуполь, як і вся Україна, випробував на собі голод 1932–1933 рр. Масова конфіскація продуктів по селах з точки зору влади була цілком обґрунтованою, оскільки Маріупольський район у 1932 р. посів останнє місце в області зі здавання хліба державі. А наступного року зміг виконати план із хлібозаготівлі лише на 70 %. Люди працювали, що називають, до зносу, а конфіскація та дефіцит продуктів лише зростали.

Навіть море не врятувало Маріуполь від голоду, і він втратив найцінніше — людей. Загинуло понад 50 тисяч осіб (переважно українці, греки та німці, поселені в убогих селах). Іноді здається, що це події, описані в романах-катастрофах, а не реальність.

Масово безжально забирали в селян продукти, тож автоматично й місто потерпало без їжі. Цей голод — трагічний, несправедливий — назавжди залишив біль у серцях тих, хто вижив [213].

Ось тоді маріупольці побачили Йосипа Сталіна вже на повний зріст — «великого лідера», який виявився майстром перетворення страху на знаряддя влади. А починалося все з невеликих кроків — переслідування за критику влади. А потім, як грім серед ясного неба, прийшов терор. Люди зникали безвісти, будинки пустіли, а страх заповнював кожен вуличний камінь. Дехто все ще згадує його ім'я з острахом, для більшості ж воно стало символом

[213] *Джувага В.* Голодомор. Кого и как раскулачивали в Мариуполе, и куда подевалось украинское население // 0629.com.ua. 27 листопада 2020 р. URL: https://www.0629.com.ua/news/1455761/golodomor-kogo-i-kak-raskulacivali-v-mariupole-i-kuda-podevalos-ukrainskoe-naselenie (дата звернення: 14.04.2024).

Пам'ятник жертвам Голодомору. 2015 р. Фото І. Пономарьової

жорстокості та безжальності. Темний слід диктатора залишився в історії як попередження про те, на що може перетворитися влада в руках зла.

А що ж хліб? Конфісковану пшеницю, яку не встигали переробити або вивезти, скидали в море, тож вона ставала чудовою приманкою і кормом для риби. «Тюльки було настільки багато, що жінки заходили в воду і ловили її подолами спідниць, — розповідала мешканка Маріуполя Таїсія Сазонова. — Продуктів не вистачало, було важко, але завдяки рибі в Маріуполі ситуація була трохи краще, ніж в містах, які не мали доступу до моря. Тюльки вистачало, щоб нагодувати сім'ю, худобу, а також продати або обміняти її в регіонах, де це було катастрофічно необхідно. Готували тюльку в основному одним і тим самим способом. За рахунок пшениці, викинутої в море, тюлька була настільки жирною, що її достатньо було викласти на противень і запікати у власному жирі, що було ідеальним варіантом при нестачі продуктів» [214]. Можна лише припустити, скільки життів у той час врятувала азовська

[214] Записано у 2014 р. від Марії Сазонової // Особистий архів авторки.

тюлька. Багато родин зберігає історії, пов'язані з тим, як риба або морепродукти допомогли пережити голод. А терор став частиною щоденного життя маріупольців. Історія Маріуполя того періоду — це історія виживання та надії завдяки рибному промислу.

Початок і кінець захопливого морського епосу

Щодо Маріупольського порту, то ми вже знаємо, що нові сторінки в історії Азовського морського пароплавства нерозривно пов'язані з розвитком саме його.

У далекому 1871 р. відомий таганрозький купець Яків Поляков заснував Акціонерне товариство «Азовське пароплавство» — і розпочалася епоха, коли пароплавство було важливим ланцюгом у системі транспортних зв'язків Донецького вугільного басейну з іншими регіонами. Через перипетії Першої світової й громадянської війн розвиток «Азовського пароплавста» зупинився, оскільки пароплави використовували у воєнних діях 1920–1921 рр. у складі Червоної та Білої азовських морських флотилій, і багато з них потонуло. Та з кінця 1920-х — у першій половині 1930-х років пароплавство в Азовському морі відновилося.

А в 1953 р. в мальовничому Жданові, як тоді називався Маріуполь, виникло Азовське районне управління Чорноморського пароплавства, що стало початком захопливого морського епосу. У 1967 р. воно перетворилося на Азовське морське пароплавство, вкотре збільшивши свій розмах. У складі цього морського гіганта до розпаду СРСР входили не лише флоти, а й чотири порти (Маріупольський, Бердянський, Керченський і Таганрозький) та кілька великих суднобудівних заводів, які створювали неймовірні легенди судноплавства. До середини 1980-х років флотилія цього державного підприємства налічувала майже 150 суден. До складу Азовського морського пароплавство також входили суховантажі, контейнеровози, танкери, криголами, буксири, які завжди були готові допомогти в складних морських умовах.

Життя в морському містечку завжди було насиченим та цікавим. А в 1950-х роках розпочалося будівництво нового житла для

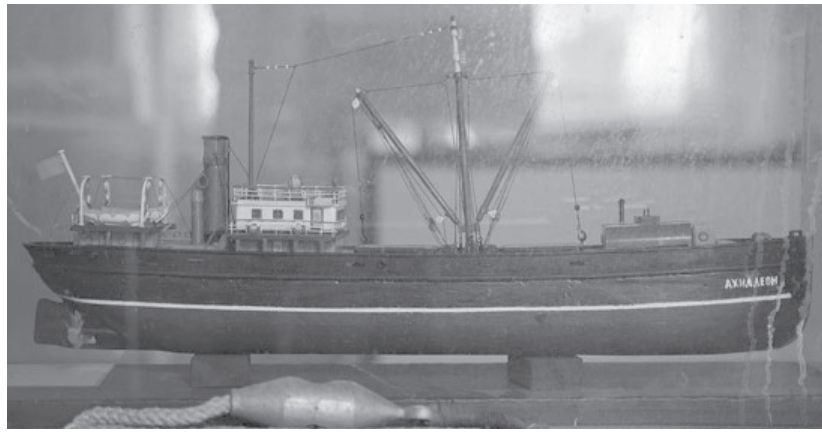

Макет судна «Ахілеон». Спущений на воду в 1973 р. Фото І. Жиляка. Музей Азовського морського інституту в Маріуполі

моряків та працівників берегової служби. Це стало справжньою подією для всіх жителів. З'явилися перші фінські будинки в Селищі Моряків, невеликі та затишні, як із казки. Радість була велика, адже тепер кожен мав свій куточок затишку, де можна було насолоджуватися спокоєм після довгих днів на морі. Цей район не лише став комфортним для проживання, він виявився дуже пристойним і престижним. Його мешканці дуже ним пишалися. «Вже в кінці 1954 з'явилися перші збірні фінські будиночки в Селищі Моряків. В цей час до нас на теплохід "Піонер" прийшла радіограма, в якій повідомлялося, що матросу Алексєєнко, електромеханіку Коптєву і другому механіку Чеботнікову виділені кімнати, за отриманням ордерів з'явитися до начальника пароплавства, — згадував механік Іван Чеботніков. — Нашій радості не було меж. Подібні радіограми отримали і на інших судах. Моряки раділи» [215].

Одного чудового дня, коли море мерехтіло під променями сонця, на березі мальовничого містечка розігрувалася неймовірна подія: люди з усіх куточків зібралися, щоб відзначити велике свято — початок нової епохи для морського співтовариства. І що ж то був за привід?

---

[215] Азовське морське пароплавство // Порт культур. 27 травня 2020 р. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=1540231361625 49&set=a.122412519323611&paipv=0&eav=AfY_YI5d0G6_qQ9CyJXwBlF2vGkGAsuP7U3zyYZqfgpjhBsNng_BL2yqB_ICG4oDx7g (дата звернення: 29.04.2024).

Маріупольський морський порт. 1950-ті роки. Фото П. Кешкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

Чорноморське пароплавство передало Азовському районному управлінню теплоходи, на яких можна було здійснювати імпортно-експортні перевезення. Ці нові кораблі стали символом нового етапу в розвитку морського господарства, відкривши перед місцевими жителями нові горизонти та можливості. Уже до кінця 1964 р. половина суден Азовського районного управління здійснювала перевезення за кордон. Першими тоді були укомплектовані кадрами судна «Іван Богун», «Нарін», «Чистяково», «Чкаловський» і «Чорногорськ». Їх назви стали відомими всім у місті, і люди з нетерпінням чекали перших виходів цих суден у море[216]. Так розпочалася нова ера для морського містечка, де кожен день дарував нові враження та пригоди. І з кожним відправленням корабля в далекі моря серця маріупольців наповнювалися гордістю за своїх сміливих моряків, за їх майстерність на хвилях океану.

Протягом 1970–1980-х років Азовське морське пароплавство посідало п'яту сходинку серед установ Міністерства морського флоту СРСР. Воно було ключовим гравцем у морському перевезенні, виконуючи різноманітні завдання, спрямовані на забезпечення різних потреб країни, як-от постачання республік СРСР товарами

[216] Азовське морське пароплавство // Порт культур. 27 травня 2020 р. URL: https://www.facebook.com/photo/?fbid=154023136162549&set=a.122412519323611&paipv=0&eav=AfY_YI5d0G6_qQ9CyJXwBlF2vGkGAsuP7U3zyYZqfgpjhBsNng_BL2yqB_ICG4oDx7g (дата звернення: 29.04.2024).

та сировиною, зокрема вугіллям з Донбасу. Зауважимо, що Азовське морське пароплавство здійснювало міжнародні та міжрегіональні перевезення не лише вантажів, а й пасажирів, виконуючи регулярні туристичні рейси, включно з круїзами до різних республік Радянського Союзу. Тож Азовське морське пароплавство відігравало дуже важливу роль у розвитку транспортної системи країни, зокрема в забезпеченні її потреб у морському транспорті.

Проте в 1990 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон «Про підприємства», унаслідок чого всі порти і заводи були вилучені зі складу пароплавств. Втрата цих підприємств та руйнування закритого виробничого циклу стали початком кінця морського пароплавства[217].

Завод Ілліча і стахановський рух, або Новітні ікони

Наслідки Жовтневого перевороту 1917 р. проявилися не лише в політичних і соціальних сферах, а й в економіці країни. Після приходу більшовиків до влади розпочалася радикальна перебудова промислового сектору, що призвело до націоналізації багатьох підприємств і переходу до соціалістичної власності. Одним із символів цієї трансформації став Маріупольський металургійний завод, який після 1924 р. було перейменовано на Маріупольський металургійний завод імені Ілліча на честь Володимира Леніна (у простолюдді — завод Ілліча), лідера Жовтневого перевороту та першого керівника Радянської держави.

У радянську епоху завод Ілліча став одним із найбільших металургійних підприємств СРСР, що відігравало важливу роль в індустріалізації країни. Його виробничі потужності були спрямовані на випуск різноманітної продукції, включно із суднобудівними та котельними листами, спеціалізованою сталлю для нафтової промисловості, автомобільною сталлю та іншими металургійними виробами, потрібними для будівництва соціалістичної економіки.

[217] [*Без автора. Без назви.*] // Порт культур. 27 травня 2020 р. URL: https://www.facebook.com/portofcultures/posts/pfbid02TLW2VikDapB4GyjtUFAxPpKgMtEF4dCzyUU5AYjkhqbjrPrZssAjU6k4No5T74fEl (дата звернення: 29.04.2024).

Уже в 1936 р. завод Ілліча був першим в СРСР за обсягом виробництва труб, переважно нафтопровідних, що значно впливало на розвиток нафтової промисловості та інфраструктури країни в цілому. Стратегічна роль заводу в економічному становленні СРСР робила його символом індустріалізації та могутності [218].

У 1930–1940-ві роки на заводі Ілліча працював відомий в СРСР металург Макар Мазай. Про нього писали як у книгах, так і в газетах, йому присвячували вірші, пісні та поеми, його ім'ям назвали пароплав. Він був учасником так званого стахановського руху [219].

Нині, після відкриття архівів, фахівці-історики висловлюють думку, що стахановець як культурно-психологічний тип загалом був характерний для радянського суспільства [220]. У будь-якій професійній сфері знаходили людину, яка відповідала цінностям системи. Вона мала бути зовні привабливою, комунікабельною, авторитетною й настійливою в досягненні мети. Та найголовніше — активно підтримувати «лінію комуністичної партії», бути залученою до «загальної соціалістичної справи». Потім з такої людини робили «соціалістичну ікону». Завдяки спільній праці великий колектив робітників мав дуже високі виробничі результати. Але рекламували лише одного його представника — стахановця, або переможця соціалістичного змагання. Тобто на тлі інших працівників виділяли героя, якому виявляли шану й повагу. Відтак з'являвся приклад для наслідування. Для чого? У ситуації, коли застосування примусових та адміністративних методів для зростання трудової та виконавської дисципліни було неможливим, успішним відкриттям радянського керівництва стало заохочення неантагоністичної конкуренції. Що ж до Макара Мазая, то він став типовим героєм. Макар Мазай став відомим спочатку як герой-стахановець, встановивши рекорди з виплавки сталі. У 1920-ті роки він приїхав до Маріуполя на

---

[218] Музей історії комбінату Ілліча. Експозиція 2.

[219] *Стахановський рух* — масовий рух в СРСР послідовників Олексія Стаханова — новаторів соціалістичного виробництва — працівників, які в багато разів перевищували встановлені норми виробництва за рахунок раціоналізації технологій та процесів.

[220] *Кара-Мурза С.* Советская цивилизация: от начала до Великой Победы. Москва, 2001. URL: http://www.kara-murza.ru/books/sc_a/sc_a_content.htm (дата звернення: 21.01.2022).

металургійний завод Ілліча, куди його взяли чорноробом (освіти в хлопця не було). А вже 28 жовтня 1936 р. Мазай встановив світовий рекорд з виплавки сталі — 13,4 тонни з одного квадратного метра піддона печі за рекордні 6 годин 50 хвилин. У цьому рекорді існує технічне пояснення: Макар Мазай запропонував заглибити ванни мартенівської печі за рахунок фальшивих порогів і став ініціатором всеукраїнського соціалістичного змагання сталеварів. Це був світовий рекорд, але маріупольський металург незабаром зміг ще більше підвищити продуктивність печі. Завдяки таланту та настійливості Мазая радянська металургія змогла зробити якісний стрибок, значно збільшивши кількість виробленого в країні металу [221]. Досвід Мазая і метод його роботи одразу ж були поширені по всьому СРСР, а сам він став делегатом VIII Всесоюзного з'їзду рад, після чого його направили навчатися до Промислової академії в Москві [222].

Існує багато документів-спогадів про організацію таких досягнень. Але тут варто зробити акцент на тому, що вони були можливі за рахунок роботи великого трудового колективу, у якому працював призначений герой [223].

Отже, можна зробити кілька висновків щодо важливих аспектів радянського промислового розвитку та соціально-ідеологічних практик того часу. Насамперед варто наголосити на величезному внеску відомого металурга Макара Мазая в розвиток радянської металургії. Його досягнення у виплавці сталі та активна участь у стахановському русі стали символом нової епохи в промисловому виробництві. Це свідчить про важливість стимулювання працівників до перевиконання норм виробництва, зокрема задля підтримки соціалістичних ідеалів. Однак потрібно зауважити, що ця ідеологія була частково штучною і контрольованою зверху, а не результатом спонтанних ініціатив працівників. Подекуди цільових показників було досягнуто за рахунок перенавантаження

[221] *Бунтовский С. Ю.* История Донбасса // author.today. URL: https://author.today/reader/9983 (дата звернення: 23.03.2024).

[222] *Будкова Н. Я.* — сталевар Мазай // Кадіївка-Стасханов. 21.02.2009. URL: https://stakhanov.org.ua/history/5272-ya-stalevar-mazaj-.html (дата звернення: 29.04.2024).

[223] Сергей Буров. К 122-летию ММК им. Ильича: как готовились рекорды Макара Мазая https://mrpl.city/blogs/view/k-122-letiyu-mmk-im-ilicha-kak-gotovilis-rekordy-makara-mazaya

та нереального тиску. Адже важливим було не лише досягнення високих виробничих показників, а й активна підтримка «лінії комуністичної партії» та включення в «загальну соціалістичну справу». Відповідно 1930–1940-ві роки відобразили складну суміш ідеології, стимулювальної політики та реальних зусиль працівників, які намагалися вижити в складних умовах радянської виробничої системи.

Крім ентузіастів-стахановців завод потребував кваліфікованих кадрів, щоб обслуговувати виробництво, тому 18 грудня 1928 р. відповідно до постанови Раднаркому УСРР при заводі Ілліча був заснований Маріупольський вечірній робітничий металургійний технікум, який уже в листопаді 1930 р. став Маріупольським металургійним інститутом.

На порозі Другої світової війни завод Ілліча гордо став металургійним гігантом і був одним із найбільших підприємств Європи [224]. Його димарі підіймалися в небо, мов символи сталевої майстерності. Тут же, навколо заводу, з робітничих поселень, колись створених у степовій пустці, сформувався Заводський район, у якому діяли навчальні й культурні заклади. Населення цього району в 1940 р. становило аж 78 тис. мешканців. Тут, серед шумного металургійного гаму, маленькі вулички переплiталися із зеленими алеями. Біля величних заводських будівель відкривали двері десятки шкіл і дитячих садків, працювали бібліотека й технікум, а кінотеатр та клуб створювали атмосферу розваг і спілкування, даруючи мрійникам хвилюючі враження та невичерпні джерела натхнення [225].

1941 рік. 3 липня у своєму зверненні до радянського народу Сталін оголосив наказ залишати ворогові тільки вигорілу землю. Тож розпочалась евакуація всього, що можна було вивезти. Зауважимо, що плану евакуації підприємств на випадок війни не було, адже мирний час передбачав мирну роботу. Ми не могли передбачити, що ворог опиниться так близько, адже він був десь далеко, за межами нашого кордону. На заводі Ілліча, як і на всіх радянських підприємствах, встановили 10–12-годинний

[224] Музей історії комбінату Ілліча. Експозиція 2.

[225] ММКІ : Незламне серце української металургії битиметься знову // METINVEST MEDIA. https://metinvest.media/ua/page/serdce-ukrainskoy-metallurgii-mmki-125-let (дата звернення: 15.03.2023).

робочий день, відпустки та вихідні скасували. Усі почали працювати для перемоги. Тож над містом виблискувало світло від доменних печей день і ніч, не зважаючи на спроби приховати його від ворога [226].

Завод Ілліча перейшов на воєнні рейки й розпочав виробництво сталі для танків та іншої військової продукції, але ненадовго, оскільки Маріуполь був захоплений гітлерівцями. Німецька окупація на довгі 1941–1943 рр. накрила місто темною хмарою. Звичайне життя розтануло, мов дим від вогню. Завод Ілліча, колись живе джерело праці та надії, перетворився на сплячого гіганта. Під час окупації він працював лише частково, створюючи ефект своєрідного кривавого ритуалу, який не давав людям змоги забути минуле. Відступаючи, гітлерівці підірвали деякі його корпуси — і Маріуполь прокинувся від жаху і не таким, яким був раніше.

Після звільнення Маріуполя завод Ілліча повертався до життя, і вже на початку 1945 р. фронт отримав 2538 тонни сталі і 1045 тонн прокату. Загалом 1944–1945 рр. залишилися в пам'яті маріупольців як роки, коли одночасно з відновленням підприємств і міста радянське керівництво виписувало державні замовлення на виробництво зброї та залізничних цистерн.

У 1970–1980-ті роки на заводі Ілліча розпочалася нова ера. Листопрокатні стани 1700 та 1150, найпотужніші у світі, засвідчили цей переворот. Новий мартенівський цех прокладав шлях до майбутнього, забезпечуючи місту нові можливості та надії.

Події, що розгорталися на Маріупольському металургійному заводі імені Ілліча протягом 1950–1980 рр., вирізнялися значними досягненнями та важливими інноваціями. Завдяки високій працездатності та творчій енергії трудового колективу завод не лише втримав свої позиції серед найбільших виробників, а й став лідером у своїй галузі, адже забезпечував потреби країни у важливих металургійних виробах. Відтак став символом індустріального

[226] *Джувага В.* Промышленность Мариуполя в годы Второй мировой: заводы таки выплавляли сталь, появился частный бизнес, а землю отдали крестьянам // 0629 — Сайт міста Маріуполя. 8 травня 2015 р. URL: https://www.0629.com.ua/news/820134/promyslennost-mariupola-v-gody-vtoroj-mirovoj-zavody-taki-vyplavlali-stal-poavilsa-castnyj-biznes-a-zemlu-otdali-krestanam (дата звернення: 29.04.2024).

прогресу СРСР. Новітні технології, упроваджені на ньому, дали змогу підвищити ефективність та якість виробництва, забезпечуючи високий рівень конкурентоспроможності.

Але за тих часів ще існували заводські професії, історія яких тягнеться ще з дореволюційних часів. Одна з них — вантажник залізничного транспорту. Її представники займалися розвантаженням залізничних вагонів вручну. Чому так? Ще з початку діяльності «Провідансу» було передбачено використання керченських руд. Руда надходила морем у новий Маріупольський морський порт, звідки доставлялася залізницею через станцію Сартана на «Провіданс». Саме з тих заводчан, які займалися розвантаженням таких вагонів, і почалася історія професії. «За часів Радянського Союзу ці роботи виконували в'язні, — розповідав робітник, який десять років пропрацював вантажником залізничного транспорту. — Пізніше на ці роботи почали офіційно наймати людей. З 80-х років ці роботи вже виконували працівники підприємства. На той період вантажник залізничного транспорту отримував 450 рублів на місяць — це було в 4 рази більше, ніж середня зарплата інженера того часу. Для кращого розуміння того, скільки в той період "важили" 450 рублів, наведемо як приклад середні роздрібні ціни на окремі види товарів за 1985 рік: м'ясо — 1 рубль 89 копійок за кілограм; риба — 77 копійок за кілограм; тваринне масло — 3 рублі 42 копійки за кілограм; рослинне масло — 1 рубль 57 копійок за літр. Але висока заробітна плата була пов'язана в першу чергу з важкими умовами праці. День, ніч, сніг, дощ, спека — люди розвантажують вагони під відкритим небом вручну. Нерідко перед зміною трохи випивали. Як кажуть колишні робітники, "так морально було простіше, а під час розвантаження рятувалися тільки жартами один з одним"» [227].

Уже понад століття тому ставили питання: Чому таку важку роботу, як розвантаження виконували вручну? Чому не вдосконалюють процес механізацією? Усе, виявляється, дуже просто: уже від самого початку виділена зона для цих операцій була розрахована лише на ручне виконання, і механізовані системи там впровадити було неможливо.

---

[227] Металургійні підприємства // Порт культур. 29 липні 2021 р. URL: https://www.facebook.com/portofcultures/posts/pfbid0tRSSbe4x5k3g143pPE1z7ZcLDQjMamvxnoptkRjqQn5ti6R1EhmD3CEHjwndrVxvl (дата звернення: 14.04.2024).

Рідні авторки розповідали, що кожен день на заводі Ілліча був напруженим і непередбачуваним. Це був час, коли завод став частиною величезної системи планування, де кожен крок контролювало централізоване керівництво з Москви. Це означало, що виробництво не завжди відповідало реальним потребам, що іноді призводило до надлишків або недоліків у продукції. Найважче було бачити, як такі потрібні ресурси й обладнання не завжди були доступними для заводу. Це часто затримувало виробництво й перешкоджало розвитку нових технологій та методів. Але, можливо, найбільша проблема полягала в тому, що завод Ілліча працював за умов відсутності справжньої конкуренції. Без потреби в боротьбі за ринкову частку стимул до поліпшення продукції та процесів виробництва був низьким. Це призводило до застою та втрати інноваційного потенціалу. Згадуючи ті роки, колишні робітники наголошують, що завод Ілліча був символом невгамовного трудівника та високих досягнень і водночас нагадуванням про важливість вільної конкуренції та інновацій в економіці.

В СРСР час від часу здавалося, що заводи й фабрики могли вирішити будь-яку проблему. Однак разом із процвітанням виробництва поставали серйозні проблеми, пов'язані з екологією. Завод Ілліча — не виняток. Забруднення повітря було однією з найвідчутніших проблем Маріуполя. Виробництво сталі великими об'ємами викидало в атмосферу неймовірну кількість шкідливих речовин, як-от діоксид сірки тощо. Це призводило до погіршення якості життя місцевого населення. А відходи виробництва, наприклад шлаки, викидали без належного оброблення, що бруднили ґрунти та водойми. Розливи промислових стоків засмічували водні ресурси, що впливало на екосистему річок та моря. Люди за тих часів переважно не усвідомлювали негативного впливу заводської діяльності на довкілля, адже були зосереджені на вирішенні більш прямих економічних проблем. А робота заводу Ілліча протягом радянського періоду загалом супроводжувалася серйозними екологічними проблемами, які залишили свій слід на довкіллі та здоров'ї місцевого населення.

«Азовсталь» — гордий погляд у майбутнє

У затишному куточку на лівому березі річки Кальміус був розташований завод «Азовсталь» — справжнє диво промислового світу. Його історія бере початок у стражденні 1930-ті роки, коли Радянський Союз рухався вперед «по головах людей» із неймовірною швидкістю. І одним із найбільших учасників металургійних перегонів була «Азовсталь» — підприємство повного циклу з виробництва чавуну, сталі й коксу.

Чутки про те, як хтось із великого бізнесу наприкінці XIX ст. задумував побудувати металургійний завод там, де тепер уздовж Кальміусу височіє «Азовсталь», ходять так давно, що вже стали швидше легендою, ніж реальністю. Але правда в тому, що такий задум дійсно існував. Привид промислового велетня, що мав стати символом сили й процвітання, будувати на березі Кальміусу, на землі, належній Війську Донському. Проте шлях до втілення мрії виявився заблокованим. Необхідно було отримати дозвіл наказного отамана, чия ставка розташовувалася в місті Новочеркаськ. Отаман не дозволив створити на землях Війська Донського завод, залишивши бізнесменів розчарованими [228].

Тож із чого все почалося? У лютому 1930 р. Президія Вищої ради народного господарства СРСР ухвалила рішення про будівництво нового металургійного заводу в Маріуполі. А вже 15 червня в Москві було затверджено його місце розташування. Зауважимо, що одночасно з «Азовсталлю» розпочали будувати коксохімічний завод. Місце для металургійного заводу було вибрано невипадково: саме через цю точку пролягав найкоротший морський шлях для доставлення залізної руди з Кам'янобурунського родовища, що на Керченському півострові. Для цього на півострові розпочав діяти тільки-но заснований трест «Керчрудбуд», який зайнявся підготовленням рудної бази для «Азовсталі». Але за тих часів, коли починали будівництво заводу «Азовсталь», підприємство та керівництво країни спрямовували свої зусилля переважно

[228] *Буров С.* История: Штрихи к портрету «Азовстали» // mrpl.city. 11 серпня 2017 р. https://mrpl.city/blogs/view/istoriya-shtrihi-k-portretu-azovstali (дата звернення: 14.04.2024).

на швидкий розвиток заводу задля забезпечення великого обсягу виробництва металу, не дуже звертаючи увагу на екологічні наслідки його діяльності.

Уже в грудні 1931 р. у фундаменти двох доменних печей залили бетон. Це була справжня подія для місцевих мешканців, які дивувалися, як швидко розвивається новий завод. Перші досягнення також не змусили на себе чекати: 12 серпня 1933 р. о 06:19 перша доменна піч видала свій перший чавун. Цей день увійшов в історію «Азовсталі» як початок нової ери.

Важливим кроком було також будівництво мартенівського цеху в 1935 р., коли завод розширив свої можливості й почав виробляти сталь. Однак ніхто не врахував, який вплив завод «Азовсталь» матиме на довкілля. Сьогодні ми знаємо про шкідливість для навколишнього середовища від промислової діяльності, та тоді це було не так очевидно.

Першим керівником майбутнього металургійного гіганта, його будівництва був Яків Гугель, який особисто запускав домни. Його ім'я в 1930-ті роки лунало не лише в нашій країні, а й за її межами. «Феномен Гугеля» дивував його сучасників, він загадковий і донині. У Я. Гугеля не було вищої освіти, однак він володів уміннями металурга, був талановитим організатором, тож відмінно впорався з неймовірно складними обов'язками, які покладали на нього відповідальні високі посади. Я. Гугель був вродженим підприємцем, і якби не події 1917 р., імовірно, став би великим бізнесменом, крутив би власними мільйонами — його природний талант все одно знайшов би собі шлях. Та йому випало жити за часів революцій, тож він став «червоним директором». Я. Гугель вступив до комуністичної партії — нові правила гри вимагали наявності партбілета, і він отримав його в 1921 р. Відтоді почався його кар'єрний зріст. Він був технарем-підприємцем, та диктатура більшовицької партії, що підняла його на запаморочливу висоту, дуже часто обмежувала його ініціативу, про що він неодноразово скаржився усно й письмово. Саме ця диктатура його й знищила: 19 серпня 1937 р. Гугеля звинуватили в тому, що він є членом контрреволюційної троцькістської терористичної організації і на завдання цієї організації проводить активну контрреволюційну роботу, спрямовану проти політики комуністичної партії та радянського уряду, і розстріляли як «ворога народу».

Розміщення заводу «Азовсталь» стало предметом гарячих дискусій. Багато хто стверджував, що Я. Гугелю було байдуже, де розмістити підприємство, він не враховував ні рози вітрів, ні екологічних наслідків. Проте це рішення не було в компетенції директора заводу. Коли Я. Гугель прибув на будівництво, роботи зі спорудження заводу вже були в розпалі. Радянська індустріалізація, безсумнівно, дуже позначилася на Маріуполі та Азовському морі. Будівництво «Азовсталі» різко погіршило екологію міста, позбавивши його туристичного потенціалу. Проте, незважаючи на це, тисячі людей все одно прибували на «велике будівництво», сподіваючись на нове житло та перспективи.

У 1931 р. навколо заводу почали будувати перше лівобережне селище, що було призначене для будівельників «Азовсталі», адже як житло вони використовували землянки та бараки без зручностей. Однак це їх не зупиняло. Перші селища з'явилися ще до введення в дію першої доменної печі у 1933 р. Мініпоселення робітників, відомі як ділянки «Азовсталі», які просто нумерували 2-й, 3-й, 4-й і т. д., почали формувати навколо заводу. До речі, така назва за нумерацією ділянок збереглася й донині. Важливо зауважити, що ці поселення стали основою для формування унікального комунального способу життя, який прослідковується в Маріуполі й тепер. Тож будівництво «Азовсталі» ознаменувало нову еру для міста, змінивши його обличчя та життя його мешканців.

Маріуполь кипів життям і гордо дивився в майбутнє, а завод «Азовсталь» став його серцем, де кожен робітник прагнув досягти найкращих результатів. Але особливий день настав для нього в 1939 р., коли на «Азовсталі» відбувся справжній диво-рекорд. Уже зранку відчувалося, що завод на старті — наповнений динамікою та енергією. Кожен робітник знав, що сьогодні на них чекає велике досягнення: доменна піч № 3 готувалася встановити світовий рекорд продуктивності. Коли годинники показували ранок, завод уже працював на повну потужність. Робітники іноді здавалися невтомними мурахами, які рухалися усіма напрямками, керуючись спільною метою — здійснити неможливе. І ось, коли сонце сяяло в зеніті, настав час великого моменту. Доменна піч № 3 зачарувала всіх своєю могутністю. Погляди робітників прикуті до неї в очікуванні враження. І момент, коли світовий рекорд було поставлено, їм запам'ятався назавжди. Доменна піч почала видавати чавун, як

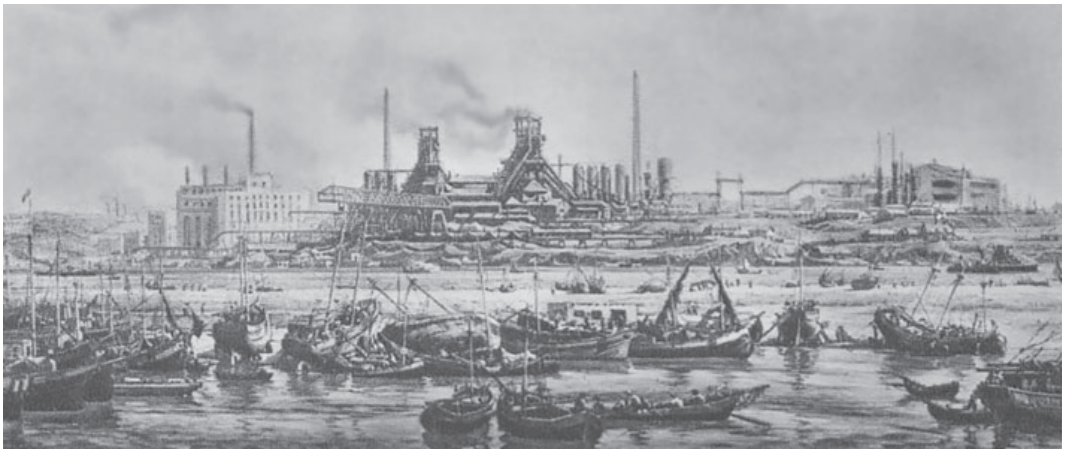

К. Богаєвський. *Вид з бухти. Листівка. 1940 р.* Маріупольський краєзнавчий музей

у злеті. Тривалі гуркіт і ревіння піднялися вгору, ніби закликаючи саме небо стати свідком цього величезного досягнення. І коли звуки стихли, завод зупинився, відчуваючи, як у повітрі висить емоція захвату. Домна № 3 видала 1614 тонн чавуну за один день. Відтоді «Азовсталь» стала легендою, а день встановлення рекорду — однією з найяскравіших сторінок її історії. Адже це був не просто світовий рекорд, це був символ волі, наснаги та спільного доробку, який назавжди залишився в серцях тих, хто брав у ньому участь.

На момент початку війни (1941 р.) на заводі діяло чотири домни, працювало шість ковзаючих мартенівських печей і активно будували сучасні прокатні цехи. На червень 1941 р. «Азовсталь» перетворилася на повноцінне оборонне підприємство. Її трудовий колектив передав війську два бронепоїзди, боєприпаси для потужних авіабомб, стволи для мінометів і сталеві щити для танків. Завод провів на війну 6 тис. робітників-добровольців. А ті, хто залишився, демонтували значну частину обладнання (майже 650 товарних вагонів), щоб вивезти його за Урал на розташовані там металургійні заводи.

Під час окупації нацисти передали «Азовсталь» концерну німецького підприємця А. Круппа і спробували відновити роботу

для потреб німецької промисловості. Однак цьому активно заважали маріупольські підпільники. У 1943 р., напередодні відступу, гутлерівські війська підірвали основні об'єкти «Азовсталі». Проте після звільнення Маріуполя інженери з Уралу розпочали відновлення знищених цехів. І в 1945-му знову були запущені домни, а в 1948–1953 рр. на заводі побудували комплекс прокатних цехів. У вересні 1946 р. відновила роботу домна № 4 (одна з найбільших у світі). А в 1950-му «Азовсталь» знову перетворилася на підприємство з повним металургійним циклом.

Британський паровоз Та-3248 на бункерних естакадах доменного цеху «Азовсталі». 1955 р. Маріупольський краєзнавчий музей

У 1970–1980 рр. «Азовсталь» відігравала ключову роль у відновленні та модернізації економіки СРСР. Захопливий розвиток виробництва сталі на початку 1970-х років поставив її на карту світової промисловості. Запуск двох найпотужніших станів визначив новий етап у розвитку заводу та маріупольського промислового комплексу в цілому. Але чому це було так важливо? Бо сталь — основний будівельний матеріал, який використовують у всіх галузях: від будівництва до автомобілебудування. І саме завдяки виробництву сталі «Азовсталь» і місто Маріуполь стали відомими не лише на території України, а й за її межами. Та погляньмо на це з історичної перспективи. 1970–1980-ті роки в Україні були часом інтенсивного технічного прогресу та економічного зростання. І завод «Азовсталь» став символом цієї епохи, втілюючи сучасні технології та передові підходи до виробництва. Проте успіх «Азовсталі» не обмежувався лише виробництвом сталі. Завод мав значний вплив на розвиток міста. Нові робочі місця, збільшення податкових надходжень та підтримка соціальних програм стали неоціненним внеском заводу в розвиток місцевої громади. Тож «Азовсталь» була не лише промисловим гігантом, а й важливим каталізатором економічного розвитку регіону. Її внесок у формування сучасної промислової інфраструктури України

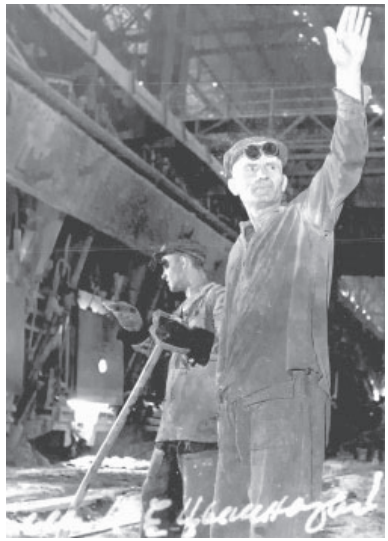

Сталевар Цишнатий. Завод «Азовсталь». Мартенівський цех. 1957 р. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

неоціненний, а вплив на життя містян — без перебільшення історичний.

Батько авторки Семен працював на «Азовсталі» понад 40 років і дуже відповідально ставився до своєї роботи: «Коли я згадую свої роки на заводі "Азовсталь", — розповідає він, — спогади переповнюють мою душу. Це був час, коли ми, робітники заводу, працювали не лише для себе, а й для всієї країни. Наша праця була нашим внеском у перемогу, у відновлення, у мирне життя. Завод завжди був серцем нашого міста. Навіть за тяжких часів війни та окупації він не зупинявся. Пам'ятаю, як було встановлено світовий рекорд продуктивності доменної печі. Це було вражаюче досягнення, яке підіймало настрій кожному з нас. Мої товариші розповідали, що 1941 р. приніс війну, але вони не здавалися. "Азовсталь" стала оборонним підприємством, а вони, її робітники, віддали все для перемоги. Передали військам бронепоїзди, боєприпаси, щоб захистити країну. 1970–1980-ті роки принесли нові випробування і нові досягнення, але ми були частиною цього великого промислового розвитку. Наш завод став символом сучасних технологій і передових підходів у виробництві сталі. Але найважливіше — це те, як наша праця вплинула на життя міста. Ми були не лише робітниками заводу, ми були частиною спільноти, яка змінювала світ навколо себе».

Після війни виробництво розгалужувалося, будувалися нові цехи: рейкобалочний, що випускав одні з кращих рейок для залізниць у Європі, конвертерний, електросталеплавильний, а в 1981 р. — передовий електросталеплавильний цех.

До речі, «Азовсталь» носила ім'я Серго Орджонікідзе, видатного радянського політика і громадського діяча, який не лише мав вплив на індустріалізацію радянської економіки в 1920–1030-х роках, а й особисто керував будівництвом цього заводу.

В. Козик.
«Азовсталь».
1972 р.

Його ім'я було вибране для вшанування його великого внеску в промисловий розвиток країни. Пам'ятник Орджонікідзе з міцного металу стояв перед заводським управлінням, символізуючи величність і силу. Його встановлення відбулося в період великих перетворень, коли радянська держава прагнула вшанувати своїх героїв та керівників. Минули роки, і в 2016 р. настала пора змін. У рамках декомунізації, що відбувалася в Україні, пам'ятник було вирішено видалити, що стало предметом гарячих дискусій та суперечок серед місцевого населення. Для одних це було актом символічного перебудовування минулого, для інших — неприйнятним зневаженням історії та пам'яті.

Зауважимо, що СРСР постійно готувався до війни, тож під заводом «Азовсталь», як і під усіма великими підприємствами країни, були споруджені бомбосховища, щоб забезпечити неперервне виробництво металургійних виробів. Тут також є тунелі для виробничих силових кабелів. Саме в цих бомбосховищах місцеві мешканці ховалися від російських обстрілів у 2022 р., тут була база й оплот захисників Маріуполя — полку «Азов». Сюди

напередодні війни судна доставили боєприпаси, їжу та воду. Це дало змогу зберегти життя багатьом людям [229].

Російська агресія накрила Маріуполь темною хмарою війни, але серце заводу билося сильніше, ніж будь-коли. У той важкий час, коли кожен день приносив нові випробування, відважні чоловіки та жінки з полку «Азов» стояли на варті міста. Вони були останнім бар'єром між мирним населенням та ворожими силами. У вогні бою воїни виявили справжню мужність і силу духу, яка надихала інших.

«Жигулівське», «Приазовська кістка» і... панчохи

За радянських часів Маріуполь був домівкою для численних промислових підприємств, серед яких особливе місце посідав рибоконсервний завод. Він не лише був важливим підприємством для економіки регіону, а й свого роду кулінарним амбасадором, пропонуючи унікальні смаки Азовського моря. Розташований на узбережжі, Маріуполь був серцем міського рибного промислу і гордістю жителів. Завод був заснований у 1930-х роках, коли радянська влада активно розвивала промисловість у регіоні. Спершу він розпочав свою діяльність як маленьке виробництво, але з часом розрісся до великого підприємства, яке забезпечувало робочі місця для тисяч місцевих жителів. На заводі працювали вправні рибалки, майстри консервації та фахівці з виробництва. Вони вміло обробляли свіжу рибу, виготовляли консерви різних сортів і форм (від сардин до скумбрії), які потім відправлялися на ринки у всі куточки Союзу.

Протягом багатьох років цей завод дотримувався високих стандартів якості та традицій виробництва, які передавалися з покоління в покоління. Він спеціалізувався на виробництві рибних консервів, а його флагманським продуктом були банки

[229] *Чайка В.* «Азовсталь» – завод, який став символом незламності українців // Сьогодні. 2022 р. 5 травня. URL: https://industry.segodnya.ua/ua/industry/kompanii/azovstal-istoriya-zavoda-kotoryy-stal-simvolom-nesgibaemosti-ukraincev-1619101.html (дата звернення: 07.06.2022).

неповторними бичками в томатному соусі. Це були маленькі рибні консерви, що містили ніжне м'ясо бичка, а також ароматний томатний соус. Поєднання свіжості морської риби та гострого томату робили їх неперевершеним смаколиком для багатьох гурманів. Але що робило бички від Маріупольського рибоконсервного заводу по-справжньому особливими, так це збережений смак та вища якість інгредієнтів. Кожен етап виробництва, починаючи від відбору свіжих рибних заготовок до консервації, контролювали досвідчені фахівці, які прагнули зберегти унікальний смак та аромат моря в кожній банці. Тож кожен, хто відкривав банку з бичками від Маріупольського рибоконсервного заводу, отримував не лише смачну страву, а й шматочок атмосфери морського узбережжя. Завдяки своїй високій репутації продукція Маріупольського рибоконсервного заводу експортувалася не лише по всій країні, а й за її межі, завойовуючи серця гурманів по всьому світу. Кожна бляшанка з азовською рибою була частиною історії та культури морського міста Маріуполь, передана через смак і аромат.

Рибоконсервний завод. 1950-ті роки. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

Робота на рибоконсервному заводі була важкою та водночас відповідальною і важливою для економіки міста й країни в цілому. Кожен день працівники заводу забезпечували якість і надійність продукції, яка була так потрібна народові. За тих радянських часів рибоконсервний завод був не лише місцем праці, а й символом впевненості у завтрашньому дні. Незважаючи на періодичні труднощі та виклики, він продовжував працювати, забезпечуючи місцеве населення роботою й продукцією високої якості. Завод залишався невід'ємною частиною історії Маріуполя та спадщиною попередніх поколінь, які вкладали свою працю та душу в розвиток підприємства. На жаль, виробництво було зупинено у 2008 р. через економічну кризу.

У Маріуполі було ще одне підприємство, продукцію якого полюбляли маріупольці, особливо робітники металургійних

Судно з рибою для рибоконсервного заводу. 1950-ті роки. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

підприємств, ще з кінця XIX ст. У далекому 1886 р. на Торговій вулиці Йосип Кучер заснував броварний завод, який виробляв 123 тисячі літрів пива на рік. Перші роки були дійсно успішними, і вже незабаром броварня розширила свій асортимент, додавши до пива ще й мед. Але час ішов, а з ним змінювався і завод, який, звичайно ж, був націоналізований більшовиками. У 1960-ті роки це вже був великий пивкомбінат. На ньому виготовляли не лише пиво, а й безалкогольні напої, як-от квас. А в 1969 р. народився улюбленець багатьох поціновувачів пива — бренд світлого пива «Жигулівське», яке виготовляв, зокрема, й Маріупольський пивкомбінат. Обладнання для цього закуповували у Чехословаччині.

Наприкінці 1990-х завод розорили, і від маріупольського «Жигулівського» залишилися самі спогади[230]. Загалом тут виготовляли 13 сортів пива. А от розливати його в пляшки почали аж у 1973 р. На підприємстві працювало майже 120 працівників. Проте вже за тих часів між броварнями існувала конкуренція, і завод її не витримав, проіснував недовго. Від часів перших поселень і до крутого вибуху в 1960-х маріупольські броварні заводи дарували містянам і гостям Маріуполя не лише ароматність пива, а й частинку своєї душі. А легенда маріупольського «Жигулівського» залишається в спогадах про щасливі моменти.

Та не тільки для дорослих виготовляли смаколики в Маріуполі. У другій половині XX ст. у місті з'явився хладокомбінат, який називався Жданівською базою Мінторгу УРСР. Тут вперше в Маріуполі почали виробляти фруктове морозиво. До прикладу, маріуполька Любов Сазонова згадує морозиво бузкового відтінку, яке коштувало 7 копійок. Воно було розфасоване в картонні ста-

[230] Как в Мариуполе варят пиво и с чем его пьют // 0629.com.ua — Сайт міста Маріуполя. 10 червня 2021 р. URL: https://www.0629.com.ua/news/3099528/kak-v-mariupole-varat-pivo-i-s-cem-ego-put-istoria-odnoj-revizii-foto (дата звернення: 15. 06.2021).

канчики та продавалося з дерев'яною паличкою. У сім'ї авторки його не любили — у нього був дивний кислуватий присмак, зовсім не схожий на жодний фрукт.

Згодом у Маріуполі стали виробляти молочне та вершкове морозиво пломбір, яке продавалося у вафельному стаканчику по 18 та 20 копійок відповідно. Його було вдосталь — воно продавалося у магазинах, кав'рнях, кінотеатрах. Смачним був і молочний, і вершковий пломбір, і вафельні стаканчики, у яких його продавали, додаючи задоволення від його споживання. Проте для багатьох «радянських людей» морозивом їхнього дитинства та молодості залишається все ж таки ескімо. Завдяки маріупольському виробництву вони могли дозволити собі ескімо щотижня, коли в деяких містах (у яких не було виробництва) це був дефіцит. Маріупольський пломбір коштував 22 копійки, і продавали його загорнутим у фольгу [231].

Варто додати, що у величезних камерах, розміщених на території комбінату, зберігали тонни м'яса та молока з державного резерву. Але, незважаючи на це, для багатьох місцевих мешканців, особливо для дітей, головним скарбом було саме морозиво, яке вони виготовляли.

У перші роки існування комбінату виробництво морозива було лише вторинним напрямом діяльності. Але з часом, коли економічні умови змінилися, було ухвалено рішення перейти на загальне задоволення потреб у солодощах. І саме тоді морозиво від Маріупольського хладокомбінату стало частиною кожного дитячого свята.

Радянська епоха, в яку ми тоді жили, принесла із собою багато випробувань, але серед тих турбот та обмежень морозиво завжди залишалося своєрідним символом безтурботних дитячих днів. І хоча на ринку було й інше морозиво, але саме ескімо здавалося найбільшим дарунком для маленьких маріупольців.

Зараз, коли спогади про ті часи переливаються через вікна минулого, історія Маріупольського хладокомбінату залишається яскравим свідченням не лише технологічного прогресу, а й культурних змін, які відбувалися в нашому суспільстві. Адже смаки

[231] [Міжнародний день ескімо] // Порт культур. 2021 р. 24 січня. URL: https://www.facebook.com/portofcultures/posts/pfbid0gRLLbqPUekJafDXDNsioHN2TN2aEJ54DtPpKQz6QnYXv31r5p4KekniAjXo2UGrbl (дата звернення: 27.01.2021).

й уподобання сучасної дитини, можливо, вже не такі, як в далекому минулому, але спогади про ті найсолодші моменти, коли наші серця були ще дитячими, залишаються незмінними.

А ще в місті працював завод, який всі називали «Синичний». Цю назву він отримав через своє основне виробництво — ультрамарин. Мама авторки часом купувала ультрамарин у «несунів» на ринку. Вони, мов легкі пташки, переносили із заводу на базар все, що там виробляли. Мама використовувала цей ультрамарин для полоскання білизни під час накрохмалювання.

Ультрамарин в СРСР виробляли з мінералу лазуриту, який міститься в низькопромислових родовищах Уралу, України та інших регіонів. Основним призначенням ультрамарину було використання як пігменту у фарбах, щоб надати їм глибокого блакитного кольору. Його також використовували в текстильній промисловості для фарбування тканин та виробництві фарб для друкарства. Ультрамарин мав високу стійкість до світла та вологості, що робило його популярним матеріалом для забарвлення різноманітних матеріалів. Також ультрамарин використовували в мистецтві, зокрема в живописі, для створення насичених синіх відтінків.

Унікальною знаменитістю Маріуполя був завод із виробництва технологічного медичного обладнання — єдиний у Радянському Союзі, який забезпечував хіміко-фармацевтичні заводи країни обладнанням для виробництва лікарських засобів. Крім цього, його продукція йшла на експорт у 21 країну світу. Завод медичного обладнання відіграв також революційну роль у виробництві вітчизняної оптики для окулярів.

Сьогодні будівлі всіх зазначених вище підприємств практично зруйновано російськими військами.

Свого часу справжнім символом комфорту для десятків тисяч жінок по всьому Союзу була Маріупольська панчішна фабрика. А Маріупольська швейна фабрика, мов творчий центр, вишикувала найкращі моделі одягу: від простих суконь до елегантних костюмів. Вона створювала моделі, які визначали стиль радянської епохи. До негативних факторів зарахуємо те, що продукція фабрик Маріуполя не завжди відповідала високим стандартам якості та сучасним тенденціям. Наприклад, лише 12 видів панчіх і шкарпеток із 25, що випускала Маріупольська панчішна фабри-

ка, мали Державний знак якості. Багато покупців скаржилися на швидке зношування матеріалів та низькі якісні характеристики, що робило її продукцію непривабливою для покупки. Швейна фабрика також була об'єктом уваги. Попри різноманіття моделей одягу, представлених на цьому підприємстві, багато з них не відповідало сучасним стандартам стилю та якості. Речі, створені на фабриці, часто виглядали неакуратно та застаріло, що знижувало їх конкурентоспроможність на ринку. Такі недоліки вимагали додаткових зусиль для покращення виробничих процесів та контролю якості.

Швейна фабрика. 1950-ті роки. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

* * *

У 1080-х роках Маріуполь (тоді — Жданов) був справжнім колоссом промисловості. На його території функціонувало 44 промислові підприємства, на яких виробляли різноманітні товари — від сталевого листа до кондитерських виробів та рибних консервів. Будівельні компанії зводили нові будівлі, а транспортні організації перевозили товари всім містом.

Щодня заводи виготовляли продукцію, яка несла в собі силу й прогрес міста. Від диму заводських труб до шуму виробничих машин — усе це було відлунням міцного промислового духу. Саме тут, серед заводських маєтків та машин, кипіло життя, яке створювало економічне підґрунтя для процвітання міста та його мешканців. Це був час, коли промисловість відігравала важливу роль у житті кожного містянина. Заводи й фабрики не просто виробляли товари. вони створювали робочі місця, давали надію та перспективи, були джерелом гордості для кожного маріупольця,

Випуск пральних машин. 1050-ті роки. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

символом сили та працелюбності усього міста.

Отже, Маріуполь можна назвати не просто містом, а промисловим гігантом, справжнім промисловим серцем. Тут видавали сталь потужні великі печі, будували та ремонтували кораблі, виробляли машини та механізми, хімічні заводи випускали речовини для різних виробництв. Але, як і в будь-чому, тут також були позитивні й негативні сторони. Серед позитивних можна назвати такі аспекти: підприємства легкої та харчової промисловості були справжніми джерелами робочих місць для маріупольців і створювали перспективи для розвитку міста, адже вони виробляли товари, які забезпечували потреби не лише місцевих мешканців, а й частково інших регіонів країни.

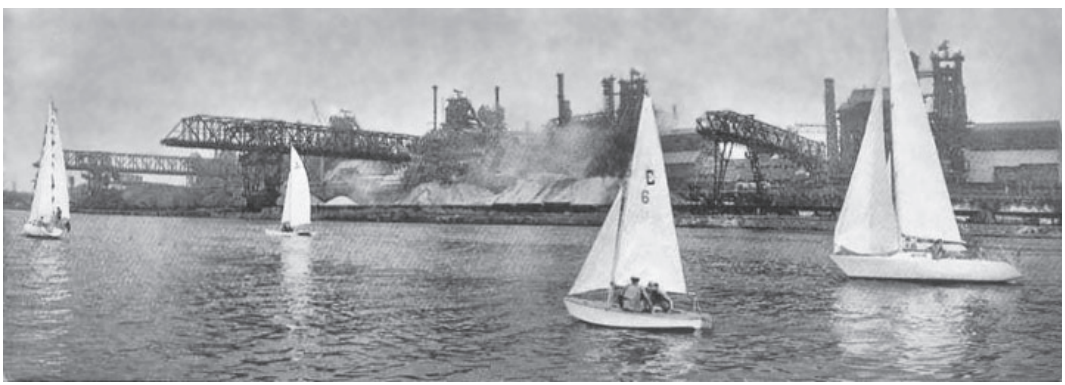

Завод «Азовсталь». Листівка. 1975 р. Маріупольський краєзнавчий музей

Молокозавод. 1957 р.
Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

Однак в епоху СРСР екологічні питання часто залишалися на задньому плані порівняно з іншими соціально-економічними аспектами. У місті Маріуполь, як і в інших промислових центрах, виробничі підприємства функціонували без належного контролю щодо викидів та забруднення навколишнього середовища. Сталеві заводи та інші великі промислові підприємства, які були основою економіки, викидали в повітря та водойми величезні обсяги забруднювальних речовин, нехтували нормами та стандартами щодо охорони довкілля. Це призводило до серйозного забруднення атмосфери, водойм та ґрунтів, а також до виникнення проблем зі здоров'ям у мешканців міста. Але брак екологічного контролю й усвідомлення проблеми природокористування були характерними для того періоду. Тільки після розпаду СРСР та встановлення незалежності України почалася більш системна робота над екологічною проблематикою. Тоді було вжито низку заходів для зменшення негативного впливу промисловості на довкілля та забезпечення сталого розвитку.

Маріуполь — незвичайне місто, яке втілювало важливі аспекти промислового розвитку та економічного прогресу. Аналізуючи його промисловий потенціал, ми розуміємо, що це був не лише магніт для працівників, а й символ праці, винахідливості та розвитку. Історія міста віддзеркалює турбулентний шлях промислового розвитку в Україні та загалом в СРСР.

Розділ 4

ВИПРОБУВАННЯ ВІЙНАМИ

Маріуполь у Першій світовій війні — період втрат і руйнувань та великих зисків

У калейдоскопі світової історії кожна дата, кожна подія XX ст. має свій власний кольоровий відтінок, свій унікальний відбиток на полотні минулого. Однією з ключових, зокрема, стала дата 28 червня 1914 р., коли на політичній арені Європи відбулася подія, що нагадує гру в шахи. І коли піднялися військові стяги Першої світової війни, Маріуполь не залишився осторонь від цих турбулентних подій. Оголошення призову на військову службу стало сигналом для громадянства вийти на поле бою, де кожен мав свою роль у стратегічній грі. У цей час Маріуполь продемонстрував готовність стояти пліч-о-пліч із союзниками — у місті відбулася маніфестація. Представники різних національних груп висловлювали свою підтримку Російській імперії, яка стала на захист Сербії, столицю якої Белград саме 28 червня 1914 р. обстріляла Австро-Угорщина. А вже 1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Російській імперії. Настоятель маріупольської парафії Римсько-католицької церкви 10 серпня закликав польську громаду міста до єднання з російським народом проти загального ворога. Це емоційне піднесення в основному базувалося на переконанні, що війна буде недовготривалою й успішною. Однак імперська адміністрація з моменту оголошення про повну російську мобілізацію перевела всі державні ресурси на воєнні потреби, а також оголосила надзвичайний стан, що посилило владу й відтак

вплинуло на життя в містах, зокрема і в Маріуполі. Так, на початку серпня 1914 р. газета «Мариупольская жизнь» розмістила три оголошення віцегубернатора Татіщева. Перше з них стосувалося важливості не розповсюджувати неправдивих новин, які можуть налякати людей та підірвати довіру до держави й армії. Друге сповіщало про ціни на їжу, зокрема хліб, м'ясо та борошно, і наголошувало, що вони мають бути справедливими для всіх. У третьому йшлося про те, що він не буде терпіти продажу алкоголю без дозволу і розглядатиме справи щодо цього особисто. Також було згадано про те, що вживати алкоголь на вулицях і перебувати в громадських місцях п'яним заборонено. Однак ці правила не всім сподобалися [232].

З початком Першої світової війни в Маріуполі з'явилися спеціальні групи людей — комітети, які забезпечували медичну допомогу пораненим військовим та підтримували їхні сім'ї. У місті також вирішили відкрити окрему лікарню для поранених. А щоб зібрати гроші на допомогу військовим та їхнім сім'ям, провели збір коштів серед місцевих мешканців.

Військовим та їхнім сім'ям допомагало багато маріупольців. До того ж у Маріуполі з'явився Місцевий комітет Червоного Хреста. Його головою обрали купця Д. Хараджаєва. А завод «Провіданс» заснував фонд допомоги для родин робітників, які вирушили на війну. Учителі початкових шкіл також вирішили допомагати пораненим та їхнім сім'ям: їм на допомогу вони відраховували два відсотки зі своєї зарплати. Для допомоги пораненим військовим створили також відділи опіки. Але основна допомога надходила від міської управи, яка виділяла кошти на продукти харчування для сімей військових.

Загалом на початку Великої війни в Маріуполі та його окрузі можна було помітити важливі зміни в настроях людей. Вони почувалися максимально об'єднаними й патріотичними, були дуже співчутливими до постраждалих через війну. Багато громадських організацій та активістів працювало, щоб допомогти державі, війську й сім'ям військових. Та через брак коштів на утримання сімей військових у суспільстві наростала напруга. І в процесі пристосування міської та сільських громад до небачених викликів глобальної катастрофи провідну роль відіграло місцеве самоврядування.

[232] Мариупольская жизнь. 1914 г. 30 июля.

З одного боку, на нього спиралася держава, а з другого — воно акумулювало зусилля громадських активістів [233].

А що ж головні підприємства Маріуполя? На початку XX ст. Росія розуміла необхідність посиленого озброювання. Світ поступово готуватися до війни. Потрібні були військові кораблі, снаряди, а для цього — метал. Тож на «Нікополі» саме з цією метою почали працювати цехи, зокрема товстолистовий броневий стан. Завод облямовував у броню і Чорноморський, і Балтійський флоти. Через трест «Продамет» маріупольські підприємства отримали надзвичайно вигідні військові замовлення. У результаті протягом 1914–1917 рр. з'явився цілий комплекс будівель для заводовуправління металургійного гіганта «Провіданс». Та коли загриміли Жовтневий переворот і громадянська війна, «Провіданс» зазнав значних руйнувань, тож був закритий.

Однак Перша світова війна була не тільки періодом трагічних втрат і руйнувань, вона була часом великих зисків для капіталістів, які масштабно виготовляли військовий арсенал. Так, наприклад, у Маріуполі на тлі загальної катастрофи промислові магнати знайшли свій шлях до прибутку, виробляючи засоби вогневого ураження та броньовану техніку. Завод «Нікополь» не сумнівався у вигоді від виробництва снарядів і броні, а «Провіданс» додав до свого асортименту шрапнельні стакани та іншу військову продукцію. На перший погляд їхні прибутки видаються вражаючими, але за ними прихована трагедія місцевих трударів, адже під час війни не отримали жодного зиску, а навпаки, стали жертвами несправедливого військового господарства. Умови праці на заводах стали ще більш нестерпними, робочий день збільшився, а оплата за нього залишилася незначною. Голод та зубожіння були щоденною реальністю для багатьох сімей, тоді як промисловці-капіталісти збагачувалися.

Так, Перша світова війна стала показником кризи моралі та глибоких соціальних нерівностей у суспільстві. І Маріуполь не був у цьому винятком: промисловість міста, замість того, щоб створювати благополуччя для всіх, стала інструментом збагачення еліти, залишаючи трударів поза межами достатку й справедливості.

---

[233] *Коробка В. М.* Маріуполь та його повіт на початку великої війни // Україна і світ: проблеми історії: зб. матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф., м. Маріуполь, 28 листопада 2014 р. / під заг. ред. К. В. Балабанова. Маріуполь: МДУ, 2014. С. 132–134. URL: http://repository.mdu.in.ua/jspui/handle/123456789/1443 (дата звернення: 29.04.2024).

У горнилі громадянської війни й радянського терору

Виживання в умовах небезпеки та нестабільності

А зараз пропонуємо поглянути, як у Маріуполі з'являлися групи, що швидко прибирали до рук владу, користуючись ситуацією післявоєння, і як це вплинуло на життя місцевих жителів.

Отже, спочатку перебрав на себе місцеву виконавчу владу Міський громадський виконавчий комітет, створений у Маріуполі 6 березня 1917 р.[234] До нього входили представники різних верств населення, зокрема, робітники, солдати та інші місцеві жителі. Вони разом ухвалювали рішення про те, як забезпечувати порядок та допомагати людям. І це була не єдина новостворена організація, яка допомагала місту та його мешканцям. Однак уже 8 вересня того ж 1917 р. Міський громадський виконавчий комітет припинив свою діяльність, оскільки відбулися вибори до міської думи, і пройшли вони за новими правилами[235]. Цей період можна назвати часом, коли майже кожен день був новою серією серіалу «Хто тут головний?». І хоча в Маріуполі постійно щось відбувалося, але з 1917 р. почалася справжня карусель.

Так, 30 грудня 1917 р. до міста увійшла радянська влада, а вже 9 березня 1918 р. вийшов перший номер газети нової міської влади «Революційне слово» (згодом — «Приазовський робітник»).

Зміни влади вже трішки набридли містянам, але хіба це зупиняло маріупольців? І в липні 1918 р. відбувся великий страйк залізничників та працівників порту. Вони протестували проти німецьких і австро-угорських військ, які контролювали місто. Страйкарі захопили шпиталь, зброю та продукти. Звичайно, для їх розгону були направлені армійці. У результаті сутичок багато людей було поранено й заарештовано. Так закінчилася спроба місцевих жителів змінити владу.

---

[234] *Романцов В. М.* Становлення маріупольського Міського Громадського Виконавчого комітету (березень 1917 р.) // Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. 2015. Вип. 13–14. С. 152–158. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vmdu_ip_2015_13-14_21(дата звернення: 29.04.2024).

[235] *Мазур П.* 1917 год. Мариуполь: от февраля до октября-4 // Старый Мариуполь. 16.03.2012. URL: https://web.archive.org/web/20220426020731/http://old-mariupol.com.ua/1917-god-mariupol-ot-fevralya-do-oktyabrya-4/ (дата звернення: 29.04.2024).

Загалом під час громадянської війни Маріуполь сімнадцять разів переходив із рук у руки: місто перебувало то в складі УНР, то Донецько-Криворізької радянської республіки, то Української Держави (Гетьманату), то УСРР, то ЗСПР. Усі війська, які заходили до Маріуполя, а потім відступали, прагнули вивезти з нього якнайбільше. Остаточно Маріуполь перейшов під владу більшовиків 4 жовтня 1920 р.

Такі постійні зміни управління та воєнні конфлікти, що відбувалися на всій території України, демонструють роз'єднаність українського суспільства та боротьбу за владу [236].

А що ж містяни? Вони реагували на складну ситуацію в місті залежно від своїх переконань, потреб та обставин. Періодичні зміни влади та постійні воєнні конфлікти тримали людей у напруженому стані. Дехто сприймав ці події з острахом та невизначеністю, намагаючись просто вижити в умовах небезпеки та нестабільності. Водночас інші виявляли активну підтримку тій або тій стороні конфлікту, виступаючи за свої політичні чи ідеологічні переконання. Дехто активно долучався до боротьби за владу або підтримував одну з фракцій у політичному спектрі, намагаючись вплинути на хід подій. Водночас більшість маріупольців просто старалася забезпечити свої сім'ї та зберегти своє майно в умовах нестабільності. Адже життя було непередбачуваним та небезпечним.

Свідком усіх цих численних змін у складні роки воєнних, соціально-політичних та економічних потрясінь, коли місто затоплювали хвилі епідемій, голоду, репресій, політичного хаосу та безробіття, була, як завжди, Базарна площа. Базар продовжував свою роботу, залишаючись невеликим острівцем стабільності, нехай уже без купецького різноманіття й блиску: лавки й крамниці зачинилися, багаті торговці виїхали або позбулися свого майна. З'явилися нові власники — представники тепер уже радянської України.

У 1921 р. набрав чинності декрет «Про заміну продовольчої та сировинної разгортки на натуральний податок», який сприяв упровадженню в життя нової політики, що несла зміни

---

[236] *Руденко Н.* Мариуполь в гражданской войне // Старый Мариуполь. 2013.22.12. URL: https://old-mariupol.com.ua/mariupol-v-grazhdanskoj-vojne/ (дата звернення: 30.04.2024).

в економіці, ідеології, культурі, психології людей [237]. Торговці та покупці вивчили нові правила гри. Тож базар знову ожив і розквітнув яскравими кольорами. У цей період видавання дозволів на торгівлю здійснювали спеціальні відділи влади. Дозвільні свідоцтва отримували всі громадяни за винятком обмежених у цих правах законом чи судовим вироком. Були зняті обмеження з купівлі-продажу більшості товарів, крім невеликого кола предметів, зокрема літальних апаратів та зброї. Аби розпочати торговельну діяльність, потрібна була реєстрація в районному відділенні міліції за місцем розташування спеціально відведеного торговельного місця. Ціни в приватній торгівлі були вищими, ніж у державній та кооперативній. Причиною цьому були податки та оренда місця для торгівлі, що збільшували накладні витрати.

На початку 1930-х років поруч із базаром проклали трамвайні рейки — розпочалося функціонування першої одноколійної трамвайної лінії «Гавань Шмідта — Вулиця Франка», яка з'єднала центр міста та заводський район. Для містян це було дуже зручно, адже вони могли поскладати свої базарні покупки до мішків та великих сумок і завантажити їх у трамвай. А кучери, які управляли конками, почали переходити на інші види діяльності, оскільки потреба в них поступово зникала.

У трагічні 1930-ті роки, коли розпочався більшовицький терор, змінювалися цінності та пріоритети згідно з основною метою ідеології СРСР, вираженою в словах "Інтернаціоналу" «Ми світ увесь перевернемо. Тепер — ніщо, будемо — всім!». Зокрема, в Маріуполі в 1936 р. було підірвано величавий Харлампіївський собор, практично всі церкви міста було зруйновано. Архітектурний вигляд Маріуполя та Базарної площі радикально змінився — став простішим та скромнішим. Для більшості містян це була трагедія. Базарна площа втратила свою велич. Місце, де стояв храм, перетворилося на пилову площу. Уявіть розміри цієї пилової пустки, якщо, за згадками сучасників, втрачений Харлампіївський собор вміщав 5 тисяч осіб. Протягом тривалого часу містяни засуджували дії місцевих пролетарських господарів, які в радісному атеїстичному захваті руйнували історію міста. Проте вголос

[237] Декрет от 21 марта 1921 года «О замене продовольственной и сырьевой разверстки натуральным налогом» // economics.kiev.ua. URL: https://economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data04/tex17298.htm (дата звернення: 30.04.2024).

Торгові ряди на Базарній площі. 1920–1930-ті рр. Маріупольський краєзнавчий музей

боялися висловлюватися, оскільки розпочалися політичні репресії. Ціна будь-якого інакомислення та висловленого незадоволення на адресу влади — позбавлення життя або тривалий тюремний чи табірний строк [238].

Про трагічні долі мешканців Маріуполя розповідають самі містяни й документи. Ось, до прикладу, історія однієї маріупольської родини. Уявіть 100-річний будинок на вулиці Грецькій, 49. Він — свідок непересічних часів, незабутніх історичних подій і зберігає дух минулого. Він — одна з найстаріших будівель міста. Його розкішна архітектура та внутрішнє оздоблення розповідали про минулі епохи. Багато про цей будинок писав відомий маріупольський краєзнавець Лев Яруцький у праці «Будинок на Грецькій». Його купив маріупольський адвокат Микола Балабін, який упевнено крокував уперед з часом, створюючи в ньому атмосферу затишку й комфорту. Наповнений розкішними меблями, обтягнутими оксамитом і шовком, кожен куточок будинку вражав своєю вишуканістю та елегантністю. Проте він став свідком важливих подій, які перевернули життя маріупольців.

З початком воєнних конфліктів та переворотів будинок змінював власника і статус, але залишався непорушним. Так, достеменно відомо, що в 1909 р. його придбав М. Балабін. Дійшла до наших

[238] Записано від Чупахіної В. (1928 р.н.) // Особистий архів авторки.

днів сума угоди — 20 тисяч рублів — на той час дуже велика, але для М. Балабіна цілком посильна: він був людиною забезпеченою, сином козацького полковника. У своєму будинку він дозволив жити найдалекішим членам своєї родини. Місця у двоповерховому особняку на дванадцять кімнат вистачало всім. «З вулиці через парадний вхід заходили до коридору й піднімалися на другий поверх сходами, які знизу були встелені грубою доріжкою, а нагорі — білою. У передпокої другого поверху стояла велика дерев'яна вішалка, висіло дзеркало, стояв стіл, а в кутку — гардероб тата. З передньої ліворуч входили до залу, обставленого на той час комфортними меблями, обтягнутими оксамитом і шовком темно-рожевим. Невелике трюмо та рояль червоного дерева. На підлозі — величезний килим майже на весь зал, теж рожевий із салатними квітами. Стелі були прикрашені олійними фарбами та візерунками. У кожній кімнаті — інший колір. Столик ломберний для гри в карти із зеленим сукном. У кутку стояв маленький диванчик, і біля нього — ширма, до половини задрапірована рожевим шовком, верх — із тюлю, на якому олійними фарбами були намальовані квіти. Біля дивана — ведмежа, звісно, несправжня, шкіра на рожевому сукні, оторочена бахромою з ниток. На стелі — кришталева люстра. Такою була наша вітальня. Їдальня особливого інтересу не становила. Звичайний буфет того часу. Великий обідній стіл. Дубові стільці із високими спинками. Великий низько підвішений абажур. Настінний годинник. Під ними — невеликий столик, з якого висувалися ще три столики дедалі менші. Коли були гості, то цими столиками їм подавали морозиво свого приготування. Далі — дитяча, а згодом кімната хлопчиків. Там стояли два ліжка, два м'які крісла з високими спинками та письмовий стіл. А в кутку стояла жовта парта. В іншому кутку стояла довга кована скриня з моїм приданим. Мамина спальня складалася з двох ліжок, тумбочки, комода, швейної ножної машинки та рукомийника» [239], — так описувала основну частину будинку Валентина Балабіна, дочка М. Балабіна, у своїх мемуарах.

Родині довелося залишити свій будинок та місто через більшовицький переворот, але сам господар не врятувався і,

[239] *Яруцкий Л.* Дом на Греческой: по воспоминаниям В. Н. Балабиной // Рідний Маріуполь. 2020 р. 30 травня. URL: https://www.facebook.com/groups/rodnoimariupol/posts/2284216278553899/ (дата звернення: 25.03.2023).

найімовірніше, був розстріляний більшовиками як «ворог народу». Будинок було пограбовано, а саму будівлю — націоналізували. Наразі невідомо, що було в ньому під час Другої світової війни та чи постраждав він якось за німецького вторгнення. Достовірно відомо, що в 1970–1980-х роках тут було розміщено лікарсько-фізкультурний диспансер, у якому здійснювали огляди та реабілітацію спортсменів [240]. Наразі будівля є майже повністю зруйнованою.

Сатанинська винахідливість комнезамівців

Голодомор — темна сторінка в історії України, яка особливо болісна та трагічна. Однією з найжорстокіших таємниць цього періоду є страждання Маріуполя та його околиць. Голод вбивав не лише тіла, а й душі. Він виривав із сердець мешканців останні залишки надії та віри в краще. Скільки людей втратило життя, намагаючись вижити в умовах безжальності та відчаю? Які страждання переживали ті, хто дивився на порожні кишені та порожні обличчя своїх рідних? Маріуполь переживав темряву, коли небо затягували хмари смерті, а земля поглинала своїх синів і дочок. Історія Маріуполя під час Голодомору — нагадування про те, що людська сила може перемогти навіть найбільші трагедії, що спільна дія може принести світло в найтемнішу годину.

Один зі спогадів про ті часи записав краєзнавець Т. Криворотько з Маріуполя від свідка подій — Антоніни Петрівни Таран-Шнуренко (1903 р. н.), яка у 1932 р. мешкала в селі Темрюк Володарського району Донецької області: «Жила я з чоловіком і трьома малими дітьми в селі Темрюк, що за 50 кілометрів від Маріуполя. Врожай 1932 року був добрий. На трудодень дали по 100 грамів пшениці. Заробіток умістився в одному мішку. Та змолотила ячмінь з власного городу ще пів оклунка. З таким запасом збіжжя не можна дожити й до нового року. За браком кормів довелося забити мале порося. Чоловік отримав у сільраді тимчасовий дозвіл на вільні заробітки у Маріуполі. Багато людей розуміли, що

[240] [*Без автора.*] 100-летний дом на Греческой. От жилища адвоката до развалюхи — ФОТОРЕПОРТАЖ // 0629.com.ua — Сайт міста Маріуполя. 2020 р. 8 жовтня. URL: https://www.0629.com.ua/news/2901982/100-letnij-dom-na-greceskoj-ot-zilisa-advokata-do-razvaluhi-fotoreportaz (дата звернення: 06.07.2022).

голодна смерть неминуча, залишали свої вбогі оселі й подавалися світ за очі. На нашій вулиці лишилися в зиму не більше п'яти родин. Уже восени становище було нестерпним. У дітей з'явилися голодні набряки.

Чоловік влаштувався вантажником у порту. Одержував 1 кілограм хліба на себе та ще по 200 грамів на кожну дитину. Щонеділі ночами, старанно обминаючи міліційні кордони на околицях Маріуполя, чоловік приносив хліб. А інколи приходив з порожніми руками, бо був пограбований міліцією. Така була воля влади. А ще була така біда. Активісти-комнезамівці, виконуючи накази влади, цілодобово з сатанинською винахідливістю й завзяттям нишпорили по оселях. Люди знали, що голод буде неминучим і невблаганним. Намагалися чи харчі, чи дещо з речей приховати. Знайшли у мене пів оклунка ячменю й два шматки сала. Ячмінь однесли до колгоспної комори, а сало з'їли. Я з дітьми плакала й благала у голови сільради. Спасибі, зжалився і дозволив ячмінь забрати. Комнезамівцями орудував якийсь Калюжий. Та зграя перетворилася на звичайних грабіжників. Від них не потерпали лише родичі та всяке начальство. Коли у сільраді довідалися, що мій чоловік не виявляв бажання повернутися до села, нас виключили з колгоспу й забрали корову. Наприкінці лютого 1933 року покинули хату й потягли возик з дітьми до Маріуполя. Хата невдовзі приглянулася комнезамівці. Вона і її родичі розібрали хату й розтягли майже все на свої подвір'я. Від тих часів у мене збереглася лише батьківська ікона» [241].

Цей фрагмент розповіді проливає світло на страшну реальність Голодомору, розповідаючи історію сім'ї, яка зазнала страждань того періоду. Це відтворює картину боротьби за виживання, де кожен ковтає крихту надії на краще майбутнє, протистоячи вимогам непростих часів. Спогади також висвітлюють владу, яка, використовуючи репресивні методи, поглиблювала страждання народу, роблячи його життя ще більш важким і безпросвітним.

В особистому архіві дослідниці Тетяни Любченко є також спогади про ті важкі часи. «В житті сім'ї Теодориду, що проживала в Ялті, а потім переїхала до Дем'янівки, пізніше народилася моя бабушка Шура. Голодомор змусив їх переїхати до Маріуполя,

[241] Східний часопис. 1993. 21 вересня.

де вони зустріли безмежну доброту сусідів, зокрема родини Довбнів, які ділилися огірковим розсолом, у якому діти змакували шматки хліба, щоб пережити. <...> Через багато років ми зібралися біля ліжка постарілої дочки Валі, мій син Нік приніс гітару, щоб зіграти для неї, і вона останніми словами сказала йому: "...пам'ятай, що наш родич Савелій кинувся під поїзд у 45 років під час Голодомору, оскільки він не зміг повернутися до голодних дітей..." [242] Родина витримала важкі випробування, але не втратила гідності та надії. Історії про силу й витривалість таких людей залишаються невмирущими, нагадуючи нам про значення родини і внутрішню силу в найскладніші часи.

«Грецька операція» та двигун Челпанова

Однією з найтрагічніших сторінок історії репресій в СРСР є «Грецька операція» НКВС 1937 р. Під час цієї так званої операції були розстріляні та засуджені тисячі греків, які мешкали на території Радянського Союзу. Приводами для масових репресій грецької спільноти були звинувачення в нікчемній діяльності, шпигунстві та ворожнечі щодо влади. Ця трагедія позначилася на житті й культурі греків СРСР на десятиліття вперед, залишаючи глибокий слід в серцях нащадків тих, хто постраждав від цієї жорстокої кампанії.

Прикладом такої кричущої несправедливості є доля надазовського грека Костянтина Челпана. Під час Другої світової війни серед визначних бойових машин виділявся танк Т-34, що розвивав найвищу швидкість серед своїх побратимів. Його конструкцію вважали вершиною інженерної майстерності, і все це завдяки унікальному двигуну. А стояв за цим технічним дивом саме К. Челпан. Потяг до винаходів передався Костянтинові від батька. Після закінчення школи він вступив до Маріупольського реального училища, а в 1919 р. поїхав навчатися до Харківського технологічного інституту. У 1924-му успішно завершив свою освіту з відзнакою. Після цього Челпана направили до Харківського паровозобудівного заводу на посаду інженера з розроблення двигунів. Але він паралельно навчався в аспірантурі у своїй

[242] З особистого архіву Тетяни Любченко (Вервищенко).

альма матер, що дало йому змогу подорожувати до різних країн світу для вивчення технічних процесів. Так, лише протягом одного року Костянтин відвідав заводи в Англії, Німеччині та Швейцарії. «Під час закордонних відряджень він завзято досліджував роботу двигунів внутрішнього згоряння на заводах і прийшов до висновку, що дизельний двигун є набагато економічнішим за бензиновий. Ще однією важливою перевагою є менша пожежна небезпека дизельного пального порівняно з бензином, що робить його менш вразливим у бойових умовах», — зазначав сучасник Челпана. Повернувшись до Харкова після закордонних подорожей, Костянтин разом зі своєю командою працював над розробленням двигуна внутрішнього згоряння. У своєму звіті він писав: «Ми створимо свій власний двигун, що буде унікальним порівняно із закордонними аналогами». У 1928 р. Челпан очолив конструкторське бюро на Харківському заводі. Навіть під час хвороби на туберкульоз він продовжував працювати над проєктом. Розробка Челпана отримала високу оцінку, і уряд ухвалив постанову про нагородження його орденом Леніна та призначення головним конструктором.

У 1933 р. новий двигун був вперше встановлений на танку Т-34. Згодом винахід отримав визнання як шедевр інженерної майстерності: «У світовій практиці не існувало аналогів для танкового дизеля, розробленого на заводі. Майстерність і сміливість у конструкції досягли вершини, а завдання було вирішено вражаюче...». Двигун Челпана був успішно використаний на різних танках.

Але всі ці досягнення не врятували геніального інженера від репресій. Спочатку заарештували його батька Федора. Тоді велика кількість греків отримала обвинувачення у співпраці з грецькими націоналістичними групами. Однак в архівах не знайдено жодних доказів, що Костянтин мав зв'язок із ними. Тож його заарештували лише через національну належність. Під час жорстоких допитів він змушений був визнати себе винним. А вже 10 березня 1938 р. Челпана розстріляли. Однак його реабілітували в 1956 р.[243]

[243] [*Без автора. Без назви.*] // Порт культур. 2021 р. 23 грудня. URL: https://www.facebook.com/portofcultures/posts/pfbid02ff6w6XpbELyGpHTwwS6Pf5xrKiF2jeJJ7WSazMpum1ttpjWCCZDssJrJCHeGTgFJl (дата звернення: 30.04.2024).

Друга світова війна: життя в окупації

Сквери-цвитарі й танці у вихідні

У світовій історії багато темних періодів, коли суспільство стикалося з випробуваннями й агресією. Таким був і період існування Третього Рейху — країни, очолюваної Адольфом Гітлером, яка окуповували не просто міста, а цілі країни й намагалася змусити їх служити примарним ідеям і контролювати кожний аспект їхнього життя.

Для Маріуполя, зокрема, це був час випробувань і надзусиль, коли місто перетворилося на бастіон оборони та виробничого потужного механізму. Маріуполь віддав свої найкращі сили на військові потреби. Тисячі місцевих жителів пішли на фронт, а заводи переналаштовували виробництво, як-от завод Ілліча, який почав виготовляли броньову сталь для танків та літаків. З наближенням фронту до міста було вирішено евакуювати промислові підприємства та людей до Уралу та Сибіру. Це була складна операція: найпотужніші заводи переносили на нові бази, де вони продовжували виробництво для підтримки фронту.

Однак є свідчення, що під час німецького вторгнення до Маріуполя деякі містяни зустріли окупантів із хлібом. Таке траплялося і в інших населених містах, які потрапили під окупацію. Що за цим стоїть? Це може здаватися дивним, але все має пояснення. Умови життя в місті під час війни були вкрай важкими. Обмежений доступ до продовольства, що призвів до голоду, і загроза наступу гітлерівських військ примушували людей шукати способи виживання. Так, зустріч окупантів хлібом є своєрідним актом співпраці. Насправді ж це було складним вибором. Дехто розглядав такий вчинок, як спробу допомогти тим, хто потребував харчів. Інші розуміли, що це дія, яка випливає з імперативу самозбереження — необхідність виживання в умовах війни. У третіх це викликало критику.

Однак у Мариуполі, як і в багатьох інших містах та селах, були ті, хто вирішив співпрацювати з окупантами через глибоку ненависть до радянської влади. Це ті, хто пережив репресії, приниження та інші страждання, які залишили в них глибокий слід

і викликали бажання помсти. Одним із таких людей був Олександр, робітник заводу «Азовсталь». Він втратив батька під час Великого Голоду, коли радянська влада відібрала в селян їжу, залишивши їх без засобів до існування. Згодом після цього його старшого брата заарештували через «неправильні» погляди, і він вже не повернувся додому. Це викликало в юнака глибоку ненависть до радянської системи. Коли гітлерівці увійшли до міста, Олександр побачив у цьому можливість помсти. Він був готовий зробити будь-що, щоб позбутися тих, хто приніс йому стільки страждань. Тож вирішив допомагати окупантам, надаючи їм інформацію про місцевих жителів, які симпатизували радянській владі. Олександр також допомагав добирати з-поміж місцевих мешканців працівників на користь окупантів. Ще один приклад — така собі Марія. Її брат був засуджений до таборів ГУЛАГу за «неприйнятні» політичні погляди. Дівчина бачила, як він перетворився з живого, енергійного хлопця на тінь. Глибока ненависть до радянської системи заполонила Марію, і коли гітлерівці увійшли до міста, вона не вагалася, чи допомагати їм. Це лише два приклади, але таких людей було багато. Так, до вересня 1942 р. 150 тисяч мешканців Надазов'я, і Маріуполі зокрема, згідно з розвідувальними даними НКВС, виявили бажання служити в допоміжних частинах гіві [244] у складі Вермахту. А на початку 1943 р. в місті записували до Українського визвольного війська у складі вермахту. Вчинки таких осіб викликають засудження та обурення, але вони відображають складність ситуації, у якій опинилося багато людей під час воєнних подій.

Отже, у жовтні 1941 р. Маріуполь був захоплений практично без бою. Протягом перших місяців окупації загарбники хотіли привернути до себе місцевих мешканців, тож у центрі міста, у міському сквері, почали проводити культурно-масові заходи. Тут відбувалися концерти, у вихідні для містян грав духовий оркестр. Разом із лояльними до німецької влади маріупольцями окупанти у сквері висаджували дерева.

Зауважимо, що в Маріуполі до війни пройшли масові репресії, особливо серед грецького та українського населення. Багато сімей постраждало від радянської політики й ненавиділо СРСР.

[244] *Гіві* — добровільні помічники вермахту, яких набирали з місцевого населення на окупованих територіях і військовополонених.

Частина мешканців сприйняла німецько-фашистських загарбників як захисників від радянської влади. Проте це тривало недовго. Невдовзі прийшло розчарування. Через якихось два місяці в місті розпочалися страти мешканців. Практикувалися доноси. Так, за доносом сусідів у грудні 1941 р. заарештували та привели до гестапо маму авторки Віру Кудренко. Їй тоді було 16 років. Ще маленькою дівчинкою вона опинилася в дитячому будинку, тому що на початку 30-х років її батьків розстріляли «як ворогів народу» і забрали все майно до державного фонду. Це трагічне явище в історії СРСР називали розкуркуленням. А напередодні війни її відправили до Маріуполя на роботу на швейну фабрику й дали кімнату для проживання у квартирі однієї маріупольської родини. Звичайно, мешканці були незадоволені згущенням, тобто вилученням житлової площі без їхньої згоди. У Радянському Союзі підселення робітників у великі квартири було загальним явищем і часто призводило до конфліктів між мешканцями. Такі квартири ставали комунальними, і зовсім чужі люди змушені були жити разом. Щодо історії мами авторки, то мешканці квартири, щоб звільнити своє житло, написали донос про те, що вона є партизанкою і виконує завдання радянських розвідників. Однак її врятував німецький офіцер, який після допиту наляканої дівчини не повірив доносу. Маму не розстріляли, але відправили як остарбайтерку на примусові роботи до Німеччини. А що ж сім'я, яка хотіла повернути своє житло й для цього оббрехала беззахисну дівчину? Гестапівці розпочали масові страти. Першими розстріляли 16 тисяч євреїв[245], з-поміж яких була й ця родина.

У місті настали темні часи. Частина сквера перетворилася на німецьке кладовище з чавунними хрестами. Хоча є свідчення, що спочатку, щоб завоювати прихильність маріупольців, ховали і загиблих радянських солдат. Після визволення міста від німецької окупації в 1943 р. місцеві мешканці вирішили очистити свій улюблений сквер від гірких спогадів. Міські партійні органи ухвалили рішення знести хрести та знову перетворити сквер на «зону відпочинку трудящих». Роботу було виконано відповідно до вказівок: знесли хрести і встановили лавки для відпочинку просто

[245] У Маріуполі вшанували пам'ять жертв Голокосту // Маріуполь. Офіційний сайт міської ради. 2020 р. 27 січня. URL: https://mariupolrada.gov.ua/news/u-mariupoli-vshanuvali-pamjat-zhertv-golokostu (дата звернення: 30.04.2024).

на могилах. Минуло понад сімдесят років, коли група ентузіастів з України та Німеччини, об'єднавши зусилля, повернула рештки загиблих німецьких солдатів на їхню батьківщину [246].

Як жило місто під час окупації? У Маріуполі почалася своєрідна реконструкція життя. Німці не забороняли приватної ініціативи, тому розквітло підприємництво. У місті з'явилися забуті за роки більшовизму приватні майстерні, артілі, пекарні, підприємства побутового обслуговування. Навіть окупанти користувалися послугами маріупольців.

З новин у «Маріупольській газеті» 1942 р. можна дізнатися, що в місті працювали всі заводи: металургійні, трубні, судноремонтні, машинобудівельний (згодом — завод «Жовтень»), хлібозаводи № 1 і № 4, м'ясокомбінат, молокозавод, макаронна фабрика, горілчаний і пивзаводи, портова маслобійня, сувенірна артіль «Приазовська кістка», мережево-плетільна артіль, приватні майстерні з ремонту одягу, взуття, годинників, швейні ательє.

Зрозуміло, що продовольчі підприємства й майстерні працювали на потреби армій окупантів (вермахту, італійців, румунів, словаків, хорватів, допоміжних частин з колишніх радянських громадян), але й місцеве населення широко користувалося їхньою продукцією. До речі, для пивзаводу німці привезли до Маріуполя обладнання з Німеччини [247].

Непідкорена сталева міць

У серпні 1941 р., коли німецькі війська прорвалися на південь, загрожуючи Маріуполю, місто з населенням у 241 тисячу осіб було сповнене тривоги й напруженості. На вулицях чувся неперестанний гомін: заводи працювали на максимум, намагаючись виготовити все необхідне для оборони країни.

---

[246] *Литвинова М.* Мариупольцы гуляют по скверу... на могилах // donbassUA. 11.02.2015. URL: http://donbass.ua/news/region/2015/02/11/mariupolcy-guljajut-po-skveru-na-mogilah.html (дата звернення: 24 06 2018).

[247] *Джувага В.* Промышленность Мариуполя в годы Второй мировой: заводы таки выплавляли сталь, появился частный бизнес, а землю отдали крестьянам // 0629.com.ua — Сайт міста Маріуполя. 2015 р. 8 травня. URL: https://www.0629.com.ua/news/820134/promyslennost-mariupola-v-gody-vtoroj-mirovoj-zavody-taki-vyplavlali-stal-poavilsa-castnyj-biznes-a-zemlu-otdali-krestanam (дата звернення: 30.04.2024).

Завод Ілліча, що розташовувався в самому серці Маріуполя, був головним джерелом надії для міста і всієї країни. Тут працювали найкращі інженери, металурги та робітники, які віддавали всі свої знання та енергію для створення бронетехніки, необхідної для боротьби з фашистським загарбником. Серед цих людей виділявся Георгій Капирін, провідний інженер заводу, який і очолив команду інженерів та викладачів Маріупольського металургійного інституту. яка створила для легендарного Т-34 нову марку сталі — М-2 («Маріупольська друга»). Ця сталь була особливою — міцною, надійною та легкою, що давало змогу танкам Т-34 бути ефективними на полі бою. Після довгих та напружених зусиль перші зразки нових танків почали з'являтися на вулицях Маріуполя. Це були не просто машини, це були військові артефакти, символи незламності та відданості боротьбі проти фашистської загрози. Проте з приходом німецьких військ небезпека набирала обертів.

Ремонт танків на заводі Ілліча. 1941 р. Маріупольський краєзнавчий музей

Коли війна наблизилася до Маріуполя, місто заполонили неспокій та рух. В умовах воєнної загрози люди знали, що потрібно діяти швидко й рішуче. Евакуація стала нагальною потребою, і маріупольські заводи, відомі своєю потужністю, не могли залишитися в місті. У серпні почалася підготовка до евакуації промислових підприємств Маріуполя на схід СРСР. Обладнання й прокатні стани вивозили на Урал і в Поволжя [248]. Серед перших, хто опинився на шляху евакуації, був бронепрокатний завод Ілліча — могутнє підприємство, яке забезпечувало армію засобами для виготовлення бронетехніки. Його обладнання, разом з унікальними станами та верстатами, знайшло нове життя на Челябінському трубопрокатному заводі — одному з символів промислової

[248] Історія міст і сіл Української РСР : В 26 т. Донецька область / АН УРСР. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с.

могутності СРСР, а виробництво Т-34 перенесли на Сталінградський тракторний завод [249].

Коли ж німецька бронетехніка збивала гусеницями вулиці Маріуполя, доменники заводу Ілліча встигли закозлити всі доменні печі, а на «Азовсталі» домни були заколені... ще 7 жовтня — за день до вступу окупантів. Виходить, азовстальці знали про наближення німців краще, ніж комуністичний міськком КП(б)У?

Евакуйовані заводи й фахівці з Маріуполя працювали в Нижньому Тагілі, Свердловську (нині — Єкатеринбург), Магнітогорську, Новокузнецьку, Лисьві та Білорецьку, тобто значно збільшили потужність радянської металургії. Після звільнення України в 1943 р. маріупольські металурги повернулися додому, але обладнання залишилося на радянських заводах. Про внесок українських металургів у розвиток російської металургії за часів СРСР, а зараз і поготів, не згадували.

А нові володарі Маріуполя, захопивши місто, вирішили, що радянський підхід до робітників чудовий, і залишили робочий режим без змін — 12 годин. Денна зміна — з 06:00 до 18:30, а нічна — з 18:30 до 06:00 із 30-хвилинною перервою на обід. Однак були встановлені вихідні. Уся міська промисловість перейшла на спеціальний режим роботи, передбачений для воєнного часу.

Уже в перші дні окупації СД і гестапо вдалося швидко знайти винних у зупинці заводів і знищенні запасів нафти на нафтобазі й розстріляти їх. З-поміж них був і А. Заворуєв, ім'ям якого назвали маріупольську вулицю [250].

Почалася 23-місячна окупація міста (701 день). Маріупольські заводи привласнив німецький монополіст виробництва зброї А. Крупп. «Азовсталь» перейменували в Азовський завод № 1, а заводи Ілліча та Куйбишева — Азовський завод № 2 фірми «Крупп фон Болен». Усе електрообладнання, верстати та металопрокат були вивезені до Німеччини.

---

[249] *Джувага В.* Мариуполь, 1941-й: начало нацистской оккупации (фото) // 0629.com.ua — Сайт міста Маріуполя. 3 травня 2015 р. URL: https://www.0629.com.ua/news/815829/mariupol-1941-j-nacalo-nacistskoj-okkupacii-foto (дата звернення: 30.04.2024).

[250] Там само.

На другий день окупації, 9 жовтня 1941 р., по місту були розвішені аркуші паперу із загрозливим текстом від головнокомандувача німецькими військами про покарання за невиконання наказів окупаційної влади. У ньому було чітко сказано, що всі працездатні містяни мають з'явитися на роботу протягом трьох днів, за відсутність на роботі їм загрожував розстріл. І це не були порожні погрози. Тож кондитерам, рецептурникам, цукерникам та іншим працівникам довелося вийти на свої робочі місця. Так, кондитерська фабрика продовжила працювати, але її продукція була доступна лише окупантам та їхнім прибічникам [251].

У перший місяць окупації запрацювали хлібозаводи, продукція яких практично повністю призначалася для постачання окупаційної армії. Згодом в експлуатацію запустили олійницю в порту. На правому березі функціонував м'ясокомбінат, який закуповував вибракованих коней на забій, а також худобу в населення. Міськмолокозавод переробляв молоко — уся продукція йшла німецькій армії. Працювали також макаронна фабрика та горілчаний завод. Своєю особливою гордістю німці вважали пивзавод, який відроджував німецькі броварні традиції. Його продукція також забезпечувала німецьку армію [252].

У жовтні 1941 р., коли Маріуполь потрапив під контроль німецьких військ, завдяки розумним діям працівників «Азовсталі» цінне обладнання вдалося вивезти на Урал ще до цього. За два роки німецької окупації «Азовсталь» стала частиною великого підприємства, яким керував А. Крупп [253]. Але навіть він не зміг відновити всі машини, щоб завод працював на повну потужність. У вересні 1943 р. німецькі війська, коли відступали з Маріуполя,

[251] *Буров С.* О мариупольских конфетах — ко дню работников пищевой промышленности // MRPL.CITY. 2019 р. 19 жовтня. URL: https://mrpl.city/blogs/view/o-mariupolskih-konfetahko-dnyu-rabotnikov-pishhevoj-promyshlennosti (дата звернення: 18.03.2023).

[252] Радянський період (1920—1991) // Історія Маріуполя. URL: uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=34743#Радянський_період_(1920—1991) (дата звернення: 30.04.2024).

[253] Альфред Крупп був німецьким інженером та промисловим магнатом, відомим своїми діями під час Другої світової війни. Це один із ключових постачальників зброї та обладнання для нацистської Німеччини. Він також займався організацією праці в рамках нацистської економіки. Крупп керував численними великими промисловими підприємствами, включно з «Крупп-Группе», одним із найбільших конгломератів у Німеччині того часу.

підірвали завод. Але це було лише початком нового етапу в житті «Азовсталі». Адже вже в 1945 р. почалася реконструкція заводу. А з часом його не тільки відновили, а й розширили та модернізували [254].

Завод «Азовсталь» — символ міці та відваги. І війна 1941 р. його не зупинила. Навіть під час окупації нацистами він не здався. Після звільнення від фашистської навали завод відродився. Тож «Азовсталь» не просто витримала випробування війною, не просто відновилася, а стала лідером у галузі металургійного виробництва. Її історія — це історія відваги, національного героїзму та наукового прогресу, яку має знати кожен українець.

Паралельні реальності: «Просвіта», музеї та кінотеатри / масові розстріли й остарбайтери / підпілля

У жовтні 1941 р. на берегах Азовського моря було створено Азовську військово-морську флотилію, аби зміцнити оборону морських шляхів і захистити місто від можливого вторгнення. Усі працювали як один, щоб уберегти свій дім та забезпечити його майбутнє.

Однак війна завжди вносить свої корективи — вона розкрила слабкі сторони Маріуполя. Під час нічних бомбардувань стало зрозуміло, що відсутність належного оборонного прикриття та недостатня підготовка до захисту міста стали головною причиною значних руйнувань та втрат серед місцевого населення. Незважаючи на героїзм окремих пілотів-винищувачів та захисників, Маріуполь залишався вразливим перед ворожою атакою. Тож постала нагальна потреба у вдосконаленні системи оборони та евакуації населення, а також у ретельному плануванні будь-яких дій та готовності до ворожого нападу.

Ми вже зазначали, що з перших днів війни промисловість міста почала випускати продукцію для потреб фронту. «Одну норму — за себе, другу — за фронтовика!» — стало гаслом тих,

---

[254] *Вишневська Д.* «Азовсталь»: підірваний 1943-го німцями, зруйнований 2022-го росіянами // Коротко про. 2022 р. 20 квітня. URL: https://kp.ua/ua/incidents/a648187-azovstal-pidirvanij-1943-ho-nimtsjami-zrujnovanij-2022-ho-rosijanami (дата звернення: 01.05.2024).

хто працював у тилу. Чоловіків, які вступили до лав Червоної армії, на виробництві заступили дружини, матері, сини й доньки. У місті сформувалося народне ополчення й батальйон морської піхоти. Однак уже 8 жовтня 1941 р. в середині дня Маріуполь був захоплений частинами 3-го танкового корпусу 1-ї танкової групи вермахту (група армій «Південь»). Окупація Маріуполя відзначилася насильством, репресіями та експлуатацією місцевого населення. Після захоплення міста нацистські загарбники не тільки привласнили промислові підприємства, а й встановили жорсткий контроль над працею та життям містян. У перші дні окупації загинула велика кількість мирних жителів і представників місцевої влади. Вимога примусового працевлаштування та погрози розстрілами стали частиною життя кожного маріупольця.

Гітлер у Маріуполі. 1941 р. Маріупольський краєзнавчий музей

У зв'язку із загостренням обстановки на південному фронті в листопаді 1941 р. до Маріуполя прибули перші особи Третього Рейху на чолі з Адольфом Гітлером [255]. Але ось цікавий факт: Гітлер не мав наміру відвідати Маріуполь, він прямував до Таганрога, але супротив, який зустрів вермахт під Ростовом, перешкодив йому приземлитися на таганрозькому аеродромі.

Події 2023 р. вчергове нагадали про ті страшні часи — коли, як свого часу Гітлер, очільник країни-агресора Володимир Путін відвідав окупований Маріуполь. Це стимулює нас пам'ятати про минуле і не повторювати помилок. Важливо підтримувати свободу, демократію та мир, боротися з агресією та захищати права кожного індивіда. Намагаємося чинити так, щоб подібні трагедії більше ніколи не повторювалися, і прагнемо до світу, де кожен може жити в мирі й безпеці.

---

[255] *Молчанова К.* Гітлер теж був у Маріуполі. В уряді порівняли поїздку російського та німецького диктаторів // Українські новини. 2023 р. 21 березня. URL: https://ukranews.com/ua/news/922227-gitler-tezh-buv-u-mariupoli-v-uryadi-porivnyaly-poyizdku-rosijskogo-ta-nimetskogo-dyktatoriv (дата звернення: 01.05.2024).

Рік 1942-й у Маріуполі запам'ятався не тільки жорстокою окупацією. Попри тяжкі умови деякі промислові підприємства, такі як «Азовсталь» та завод Ілліча, частково працювали, виконуючи німецькі замовлення — переважно на виробництво броньованої сталі. Працював також трубний завод імені Куйбишева, рибоконсервний завод, текстильна і меблева фабрики, а також багато інших підприємств і майстерень.

Національний склад міста під час окупації залишався різноманітним, однак переважали українці. Так, за даними Організації українських націоналістів (ОУН), він був таким: 60 % українців, 30 % росіян і 7 % греків.

З початком нового 1942 р. місто відчуло тягар трудової повинності, яка була накладена на мешканців з метою виконання завдань німецької армії. До всіх випробувань додалася епідемія тифу, яка протягом літа висіла над містом і спричинила значні людські втрати.

Однак навіть за таких умов у Маріуполі відбувалися культурні події: знову розпочало свою діяльність українське культурне угруповання «Просвіта», відкрилися приватні бібліотеки, український музей та проводили уроки української мови, працювали кінотеатри «Гігант» (з 10 грудня 1941 р. — щодня українською мовою), «Трудовий», на лівому та правому берегах, у порту, на заводі Ілліча, де демонстрували німецькі, українські, деякі радянські фільми (наприклад, «Волга-Волга», «Антон Іванович сердиться», «Василіса Прекрасна», «Великий вальс», «Гроза»). 12 серпня 1942 р. відновив роботу Маріупольський краєзнавчий музей (радянська експозиція була замінена на виставку етнографічного плану). Нацисти взяли на облік усі фонди Маріупольського краєзнавчого музею, музейної, міських та профспілкових бібліотек (збереглися докладні описи експозицій музею, фондів усіх маріупольських бібліотек). «Марксистська та сумнівна література» (близько 12 тисяч томів) була вилучена та знищена.

Під час окупації працювало 42 школи, викладання в яких здійснювали українською мовою за підручниками німецького випуску з поглибленим вивченням німецької мови. Зауважимо, що деякі підручники для шкіл написали місцеві вчителі.

У Маріуполі було відкрито кілька церков, зокрема, в Заводському районі, селах Ялта, Мангуші, Темрюк, а згодом

і на заводі Ілліча. Кошти на будівництво храмів збирали з людей [256].

З початком осені в місті сформувалося так зване народне військо, яке використовували як інструмент підтримки окупаційної влади та пригнічення підпільників. Але навіть найжорстокіші заходи не могли повністю придушити опір місцевого населення. Однак навіть за цієї непевності та труднощів місто продовжувало свою боротьбу та надію на краще майбутнє [257].

Наступний рік, 1943-й, став вирішальним для Маріуполя і всієї України, коли нарешті прийшло звільнення від окупаційного тягаря [258].

Протягом 23 місяців (з 8 жовтня 1941 р. до 10 вересня 1943 р.) окупанти так і не змогли налагодити промисловість й економіку міста. Їм не вдалося відновити виробництво чавуну та сталі.

Окупація Маріуполя є свідченням жорстокості та неефективності нацистської політики, яка не лише увиразнила злочинність режиму, а й спричинила значні людські та економічні втрати.

Протягом 16 місяців Маріуполь був у зоні фронту під націоналістичним режимом, налагодженим німецьким командуванням, яке мало широкі повноваження.

Схема управління була складною. На чолі стояв військовий головнокомандувач групи армій «Південь», йому підпорядковувалися військово-польові комендатури, обласна та міська управи. Бургомістром призначили Миколу Комровського, але фактично влада перейшла до німецьких окупантів та їхніх співробітників, зокрема, до поліції та гестапо. Під час окупації було заборонено пересуватися містом без перепусток, запрошувати гостей і зберігати зброю. За порушення цих правил карали розстрілом без попередження. Траплялися й грубі випадки насильства, зокрема щодо робітників заводів. Масові страти були частиною плану очищення

[256] *Молчанова К.* Гітлер теж був у Маріуполі. В уряді порівняли поїздку російського та німецького диктаторів // Українські новини. 2023 р. 21 березня. URL: https://ukranews.com/ua/news/922227-gitler-tezh-buv-u-mariupoli-v-uryadi-porivnyaly-poyizdku-rosijskogo-ta-nimetskogo-dyktatoriv (дата звернення: 01.05.2024).

[257] *Джувага В.* Мариуполь во Второй мировой войне. Хроника событий // 0629.com.ua — Сайт міста Маріуполя. 22 червня 2021 р. URL: https://www.0629.com.ua/news/2033220/mariupol-vo-vtoroj-mirovoj-vojne-hronika-sobytij (дата звернення: 01.05.2024).

[258] Там само.

території від населення. Військові команди, що використовували для придушення опору, виконували жорстокі накази, які призводили до багатьох смертей невинних людей. Так, за час окупації гітлерівці розстріляли майже 10 тисяч місцевих жителів, вивезли до Німеччини на роботи близько 50 тисяч молодих маріупольців, у концтаборах на території міста від голоду та хвороб загинуло майже 36 тисяч радянських військовополонених.

Один із мешканців Маріуполя розповів нам таку історію: «Мені довелося стати свідком страшних подій, що розгорталися у воєнному Маріуполі. То було 18 жовтня 1941 р., коли військовий комендант міста склав жахливий список № 1 — список всього єврейського населення. Це було відразу сигналом про надходження жахливих подій. Всім євреям було наказано зібратися зі своїми речами та продуктами. Нез'явлення загрожувало розстрілом. І вже 20–21 жовтня трагедія відбулася — масовий розстріл єврейського населення Маріуполя, де загинуло приблизно 9 тисяч осіб. Ця страшна трагедія розгорнулася біля протитанкового рову поблизу Агробази, де нацисти безжалісно знищували своїх невинних жертв. Цей рів, спочатку виритий для оборони міста, перетворився на місце катувань та поховань, де нацисти знищували комуністів, підпільників та інших, хто став на їхньому шляху. Особливо жорстоко вони поводилися з радянськими військовополоненими, яких закривали в таборах, де засуджені перебували до страшної смерті від холоду та недостатку їжі. Ці події, які я бачив на власні очі, завжди залишатимуться в моїй пам'яті як символ жорстокості та безжалісності війни. Це був час, коли життя втрачало свою цінність, а людство опинялося на краю прірви, глибоко під крилами темряви та страху».

У Маріуполі, як і по всій окупованій території СРСР, діяла програма постачання дешевої (фактично безкоштовної) робочої сили до Німеччини, згідно з якою мобілізації підлягало те місцеве населення, яке було не зайняте на виробництві та переселилося до сіл, а також місцеве сільське населення, не зайняте на виконанні робіт. Спочатку планували, що відправлення до Німеччини має відбуватися на добровільних засадах, але з появою чуток про те, як експлуатують мобілізоване населення в Німеччині, охочих не залишилося. Тож у другій половині 1942 р. комісії з вербування почали роздавати повістки, відповідно до яких людина мала

з'явитися до табору відправлення до Німеччини. Остарбайтерами стали, зокрема, майже 60 тисяч маріупольців, багато з них зазнали жахів німецьких концтаборів смерті: Аушвіцу, Бенефельду, Бухенвальду, Дахау.

Звідки ж люди дізнавалися про події в інших частинах країни й за її межами? Інформація надходила від підпільників. В окупованому Маріуполі, як і в будь-якому окупованому населеному пункті, було небезпечно навіть згадувати слово «підпільник». Проте й за найтемніших часів у місті не згасала іскра супротиву. Групи сміливих патріотів, ризикуючи життям, продовжували боротьбу з нацистським режимом. Сміливість та відвага цих людей були безмежними. Багато з них загинуло, але їхні дії не були марними. Незважаючи на масові розстріли, у місті діяло кілька підпільно-патріотичних груп, якими керували Є. Штанько, Д. Ломізов, О. Кравченко та інші. Водночас варто зауважити, що в Маріуполі, на підприємствах та в робітничих селищах, діяли й підпільні групи ОУН.

Кожна підпільна група мала свої завдання. Хтось поширював антинацистську пропаганду, другі допомагали переховувати полонених чи збирати інформацію про пересування ворожих військ, організовували втечі радянських військовополонених із таборів, постачали військовим продукти харчування й одяг, зривали запуск промислових об'єктів та агрегатів. Усі вони мали одну мету — визволити своє місто від гітлерівців. Багато підпільників загинуло від рук окупантів [259].

Пам'ятник воїнам — визволителям Маріуполя. Фото С. Вишнякова

* * *

Операція зі звільнення Донбасу була дуже важливою для військового, політичного та економічного розвитку регіону. Німці

[259] *Джувага В.* Мариуполь во Второй мировой войне. Хроника событий // 0629.com.ua — Сайт міста Маріуполя. 2021 р. 22 червня. URL: https://www.0629.com.ua/news/2033220/mariupol-vo-vtoroj-mirovoj-vojne-hronika-sobytij (дата звернення: 01.05.2024).

Пам'ятник азовстальцям, які загинули під час війни 1941–1945 рр. 2017 р. Фото Ф. Франчука

намагалися зробити його міцно укріпленим районом. А 11 серпня 1943 р. Гітлер видав наказ про створення нового оборонного рубежу під назвою «Східний вал». Узяли на себе оборону Донбаського регіону 1-ша танкова та 6-та польова армії під командуванням генерал-полковника Федора Толбухіна: 18 серпня 1943 р. війська Південного фронту розпочали наступ у районі річки Міус. Їх підтримувала Азовська військова флотилія Чорноморського флоту. І вже 10 вересня Маріуполь було звільнено. Цю перемогу було відзначено дванадцятьма артилерійськими залпами [260].

Руйнівний слід війни був відчутний у кожному куточку міста. Заводи, колиска промислового потенціалу, тепер лежали купами металобрухту, нагадуючи лише про минулу славу та потужність. Нацистські загарбники нищили все, що стояло на їхньому шляху відступу: заводи, водосховища, інфраструктуру. Так, було на 70 % знищено завод Ілліча, на 80 % — «Азовсталь» і порт, транспортну мережу, майже 85 % будівель (1593 будинки, 68 шкіл, 17 дитсадків,

[260] Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область.

101 бібліотеку, Палац піонерів, театр), елеватори, 2 водосховища з очисними спорудами та насосами, водопровідну й каналізаційну мережі, трамвайну колію, мости через річки, 32 % житлового фонду.

За спинами маріупольців — роки страждань та випробувань. За роки окупації було розстріляно та закатовано понад 50 тисяч невинних містян, 10 тисяч юнаків і дівчат вивезли на примусові роботи до Німеччини. У місті залишилося лише 85 тисяч людей [261]. Водночас тисячі маріупольців виявили мужність, борючись на фронтах Другої світової війни, дехто з них став Героєм Радянського Союзу.

Після відходу нацистів Маріуполь перетворився на тінь колишнього себе. Порожні вулиці, зруйновані будинки [262]. Загалом збитки, завдані місту, становили 880 млн карбованців.

Барвиста симфонія звуків післявоєнного міста

У 1944–1945 рр. перед Маріуполем постало важке завдання — відновити зруйноване місто та підтримати дух його мешканців. Початок відновлення припав на 1944 р. Руїни заводів, порту, міської інфраструктури — все це потребувало надзвичайних зусиль і фінансових вкладень. Влада й містяни почали працювати разом. Зусиллями місцевих жителів і волонтерів з усієї країни поступово відбудовували заводи, відновлювали інфраструктуру, зводили нові будинки та школи. Це був час великих надій і важкої праці. І вже в 1945 р. Маріуполь почав відроджуватися. Запустили нові промислові підприємства — і місто знову ставало життєздатним центром промислового виробництва. Поступово відновлювалася й робоча сила, і люди поверталися до звичного ритму життя.

Маріуполь підіймався з руїн. Для поліпшення постачання продуктів харчування розширювали мережу колгоспних базарів, зростала кількість магазинів, підприємств громадського харчування.

---

[261] Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область.

[262] Приазовский рабочий. 1967 г. 18 ноября.

Пошиттям та ремонтом одягу займалося 5 майстерень, пошиттям та ремонтом взуття — 25, ремонтом годинників — 7, меблів — 1. Працювало також 13 перукарень та 2 фотоательє. У 1946 р. було відкрито відновлений кінотеатр «Перемога», міський Театр російської драми, обласний музей краєзнавства, Клуб металургів заводу «Азовсталь» на 400 місць, міський парк культури й відпочинку на лівому березі «Азовсталі» тощо.

Проте скільки б у звітах не писали про успіхи, ситуація залишалася невизначеною, навіть критичною. Про відтворення колгоспів і радгоспів говорили як про досягнення, але часто це була лише імітація. Статистика про орні землі бувала перекрученою й прикрашеною для демонстрації «успіхів». Усі зусилля щодо відновлення соціальної сфери також часто були позначені сумнівними досягненнями. Відновлення шкіл та дитячих закладів загалом — це лише один бік медалі, адже багато з них, незважаючи на повернення до роботи, мали обмежені можливості та ресурси. Кінотеатри й інші культурні заклади, хоча й відновлені, потерпали від нестачі фінансування та доступних програм. Було зроблено спроби відновити театральне життя, але це може бути сприйнято як спробу зберегти відчуття нормальності, а не реальний внесок у культурний розвиток міста. Усі ці «успіхи» були демонстрацією владних досягнень у відновленні, але залишалися дуже сумнівними, оскільки істинний стан справ був далеким від оголошуваних цифр.

А що ж завжди гамірна Базарна площа? Якою вона стала? Наслідки жахливої війни ще дуже довго впливали на всі аспекти життя маріупольців. І міський базар як дуже чутливий соціально-економічний організм також змінювався та виживав у складних і несприятливих умовах. Старожили розповідали, як рибалки в голодні післявоєнні роки привозили на базар з гавані рибу, вивантажували її просто на бруківку, з якої її розбирали голодні містяни. Так багатьох жителів Маріуполя від голодної смерті вкотре врятувала риба з Базарної площі. Варто зауважити, що традиційно дрібну рибу, таку як бичок, рибалки ніколи не виловлювали. Морський дріб'язок слугував їжею для цінних, великих сортів риби. Але після відновлення роботи металургійних заводів «Азовсталь» та Іллі-ча почалося активне скидання промислових відходів в Азовське

море. Відтоді рибні ресурси рік від року зменшувалися, а ціна на рибу стрімко зростала.

Отже, про Базарну площу. Після звільнення Маріуполя від німців було проведено велику роботу з відновлення торговельних точок, придбання інвентарю, організації м'ясо-молочних контрольних станцій, будівництва льодовиків, холодильників, будочок, павільйонів, торговельних столів тощо [263]. Частина базару була обнесена парканом, чого не траплялося за всю його попередню історію. Цю резервацію офіційно називали «місцями для реалізації населенням промислових товарів, що були в ужитку». Вулиця ж отримала більш традиційну й точну назву — толчок, або барахолка. Тут можна було знайти й придбати все що завгодно: від грамофонних платівок, модного головного убору чи плаття до «німецьких трофеїв». Останнє можна порівняти з продажем російськими військовими «воєнних трофеїв» на російських ринках та в російському сегменті інтернету, награбованих як в Маріуполі, так і в інших українських населених пунктах, які опинилися під російською окупацією у 2022 р. Обидва випадки є аморальними, оскільки порушують загальнолюдські принципи та призводять до страждань і втрат для місцевого населення. Продаж «воєнних трофеїв» є спробою збагатитися на війні. Проте варто зауважити і на певній відмінності. Збут трофеїв з українських окупованих територій відбувається просто під час активних бойових дій, тоді як за радянських часів награбоване в європейських країнах збували вже після завершення війни. До того ж пограбування України, зокрема Маріуполя, має більш серйозні наслідки через тотальне руйнуванн й загибель великої кількості людей.

Але повернімося до маріупольського базару 1940-х років. Зазвичай товар продавці тримали в руках: по-перше, так складніше було злочинцям вкрасти його та злитися з натовпом, а по-друге, самим утекти, не втративши майна, і уникнути штрафу під час рейдів та облав, що час від часу проводила міліція. Адже лише в 1960-ті роки в СРСР з'явилася невелика сфера легальної приватної торгівлі, а в післявоєнний період продаж речей називали

[263] Отчет о работе Мариупольского городского Совета за период 1943–1947 гг. // Маріупольский краєзнавчий музей. Фонд наукової бібліотеки. № 6673. С. 28.

спекуляцією, за що існувала кримінальна відповідальність [264]. Сферу легального приватного підприємництва представляли колгоспні ринки, крихітні допоміжні господарства селян і містян, індивідуальна діяльність ремісників. Однак через обмеження приватної ініціативи в радянській економіці залишався гострий дефіцит різних товарів.

Завдяки спогадам маріупольців, турботливо зібраним та докладно записаним істориком, краєзнавцем Сергієм Буровим, ми можемо уявити й спробувати почути ту барвисту симфонію звуків і слів, що лунали на маріупольському базарі в післявоєнні роки. «"Нафталін, перетрум, марганець. Від клопів, прусаків, тарганів"», — викрикує писклявим тонким голосом худорлява жінка середнього віку. Її звукова реклама повторюється щопівгодини протягом усього базарного дня. Вона не замовкає навіть у той момент, коли хтось купує її простий товар. Трохи далі стоїть монументальна баба в стьобаній тілогрійці. Здається, що вона ніколи не знімає її з себе, навіть улітку. Через зігнуту руку перекинуті пучки смуг яскраво-червоної та чорної гуми, вирізані з автомобільних камер. Баба відчужено повторює: "Ризина, кому ризина, тягнеться від Москви до Берліна". Час від часу з натовпу виринає худорлявий хлопець із блідим, висохлим обличчям, з бігаючими, майже безбарвними очима. Поглянувши навколо, він тихо, скоромовкою промовляє: "Ось вони, ось вони, вночі зроблені, вдень продаються, безкоштовно не даються". У хлопця немає навіть ознак товару, але знаючим людям відомо, що, торкнувши його за рукав і прошепотівши "Сороковий є?", у нього можна купити нитки, вкрадені на недалеких швейних або панчішних фабриках. <...>

Улітку, особливо в спекотні дні, серед продавців і покупців шастає босоногий, завжди голодний, довготелесий підліток із пом'ятим алюмінієвим бідоном, наповненим холодною водою з кринички на Малофонтанній вулиці, до ручки бідона приторочена метрової довжини мотузкою бувала в бувальцях емальована

[264] Зростання спекуляції було помітно за часів серйозних соціально-економічних криз в СРСР, коли держава не могла забезпечити населення потрібними товарами й продуктами. Кримінальний кодекс 1960 р. передбачав відповідальність за спекуляцію у вигляді або позбавлення волі строків до двох років із конфіскацією майна, або виправні роботи строком до року, або штраф до 300 карбованців.

кружка. Підліток голосом, що ламається з дитячого дисканту на майбутній баритон, що сили кричить: “Кому налити холодної води? Є холодна вода. Рупь [рубль (карбованець). — *Авт.*] кружка, рупь кружка”. Наприкінці дня, стомившись, він “змінює платівку” і наспів виводить: “Ковбаса, сметана, сир, тютюн і сірники, годинникар і ювелір, а кому налити водички...” <...> Неподалік від входу на базар крокував інвалід на протезі. Він робив п’ятнадцять кроків в один бік і рівно стільки ж в другий, що робило його схожим на годинниковий маятник. За вдаваним скрипом протеза він говорив, наче звертаючись до самого себе: “Крем для взуття, крем для взуття, непромокаємий крем для взуття”. Однак його голос було чути не довго: реалізувавши гуталін на суму, достатню для купівлі червоного кріпленого вина “з Дагестану”, він відходив до найближчого винного підвалу. <...>

Крім, так би мовити, рухомих джерел звуку, на базарі були й стаціонарні. На лавці біля кінця критих рядів, де гречанки з Володарська, Сартани, Старого Криму торгували склянками з аріаном, закритими апетитними шматками засмаженої піни, стискаючи колінами каструлю, обгорнуту шматком старої бавовняної ковдри. Речитативом вона виконувала свою арію: “Пиріжечки гарячі з м’ясом, з перцем, з собачим серцем”. Ніколи не залишала одного разу вибраного місця й ворожка. Увесь її реквізит складався з морської свинки і фанерної коробочки, наповненої конвертиками, згорнутими так, як це робили провізори для упаковки ліків-порошків. “Пророкиня” сиділа на табуретці, на колінах лежала коробка, свинка крутилася поруч, нюхаючи то коробку, то одяг своєї господині. Господиня ж із гідністю, яка властива її становищу, проголошувала: “А ось свинка морська віщує, що вас очікує”. То був час, коли матері, дружини, сестри, отримавши “похоронки” або повідомлення, що близькі їхні “зникли безвісти”, ще мали надію: може, їхній син, брат, чоловік живий. Та й, крім того, кому не хочеться дізнатися свою долю? Тому і ворожка майже весь час мала клієнтів. Коли хтось із них підходив до власниці морської свинки, вона ласкаво казала: “Боренько, скоренько, скоренько витягни дамочці квиточок”. Боренька швидко обнюхував увесь набір пакетиків із долями, потім витягав зубами один із них і передавав ворожці. Їй залишалося тільки прочитати текст, зміст

якого своєю туманністю мало чим відрізнявся від сучасних астрологічних прогнозів» [265].

Приблизно раз на день над базаром, ніби несподіваний порив вітру над гіллям дерев у лісі, лунав заклик: «Рятуйтесь, облава!» Тоді звуки старого базару зникали, і замість них виринало тривожне гудіння, що віщувало недобре. За тих часів за торгівлю товарами, що не входили до обмеженого переліку дозволених, а тим паче вкрадених на державних підприємствах і в колгоспах, карали дуже суворо.

Чому в Маріуполі, та й скріз в СРСР, часто крали? Це було пов'язано з дефіцитом продуктів і товарів першої необхідності уцілому в країні, тож громадяни намагалися вкрасти все, що погано лежало. З підприємств, де виготовляли продукти, таємно вивозили масло, м'ясо, цукор та інші дефіцити. Зазвичай їх перепродували за високу ціну. Зупинити крадіжки було неможливо. Жодні покарання, жодна пропаганда не могли знищити «несунів» [266]. При цьому, як не дивно, така крадіжка не вважалася крамолою. Через загальний дефіцит товарів люди обмінювалися краденим і продавали-купували крадене. Такий обмін і така торгівля в Маріуполі, до прикладу, часто відбувалися на Базарній площі. Звісно, були громадяни в радянському суспільстві, які жили чесно, але щоб мати конче потрібне, якого не було в магазинах, у них був один вихід — купувати крадене. Наприклад, якщо потрібно було відремонтувати житло — купувати будматеріали йшли на базар у «несунів», оскільки в магазинах їх не продавали.

Але на базар містяни в післявоєнні роки ходили не лише за покупками. Тут можна було знайти майстрів будь-якого профілю: від чоботаря та слюсаря до годинникаря-ювеліра, здатного повернути до життя, здавалося б, остаточно зламаний механізм. Зазвичай це були літні люди, часто з інвалідністю — майстри минулого. На Базарній площі ще з 1920-х років, із часів НЕПу, стояв крихітний кіоск, де ремонтували взуття. У ньому також можна було купити взуттєві крем і щітку. Часто сюди заглядали офіцери, щоб оновити та підфарбувати чоботи [267].

---

[265] *Буров С.* Мариупольский базар // Ильичевец города. 2015. № 4. С. 5.

[266] *«Несун»* — працівник підприємства, який здійснює з місця роботи крадіжку сировини, продукції або інших матеріальних ресурсів.

[267] *Буров С.* Мариупольский базар.

Як бачимо, базар як явище відображав глибокі проблеми радянської системи, що істотно впливали на життя людей, зокрема й у Маріуполі. Явище крадіжок та торгівлі краденим свідчило про відсутність довіри до державних структур і неефективність механізмів контролю влади, неспроможність системи забезпечити належні умови для задоволення основних потреб громадян, що привело до поширення альтернативних способів забезпечення себе товарами першої необхідності. Радянська система не змогла ефективно запобігти цьому явищу, навіть покарання та пропаганда не вплинули на нього.

Що ж, Маріуполь пережив усі лихоліття XX ст. — місто зазнало важких випробувань і втрат. Містяни ще довго оговтувалися від війн і репресій. Внесок маріупольців у перемогу був надзвичайно великим, а історія міста стала вражаючим свідченням мужності та відданості.

Розділ 5

«ЗМІН ВИМАГАЮТЬ НАШІ СЕРЦЯ»: ВІД ВІДЛИГИ ДО ПЕРЕБУДОВИ

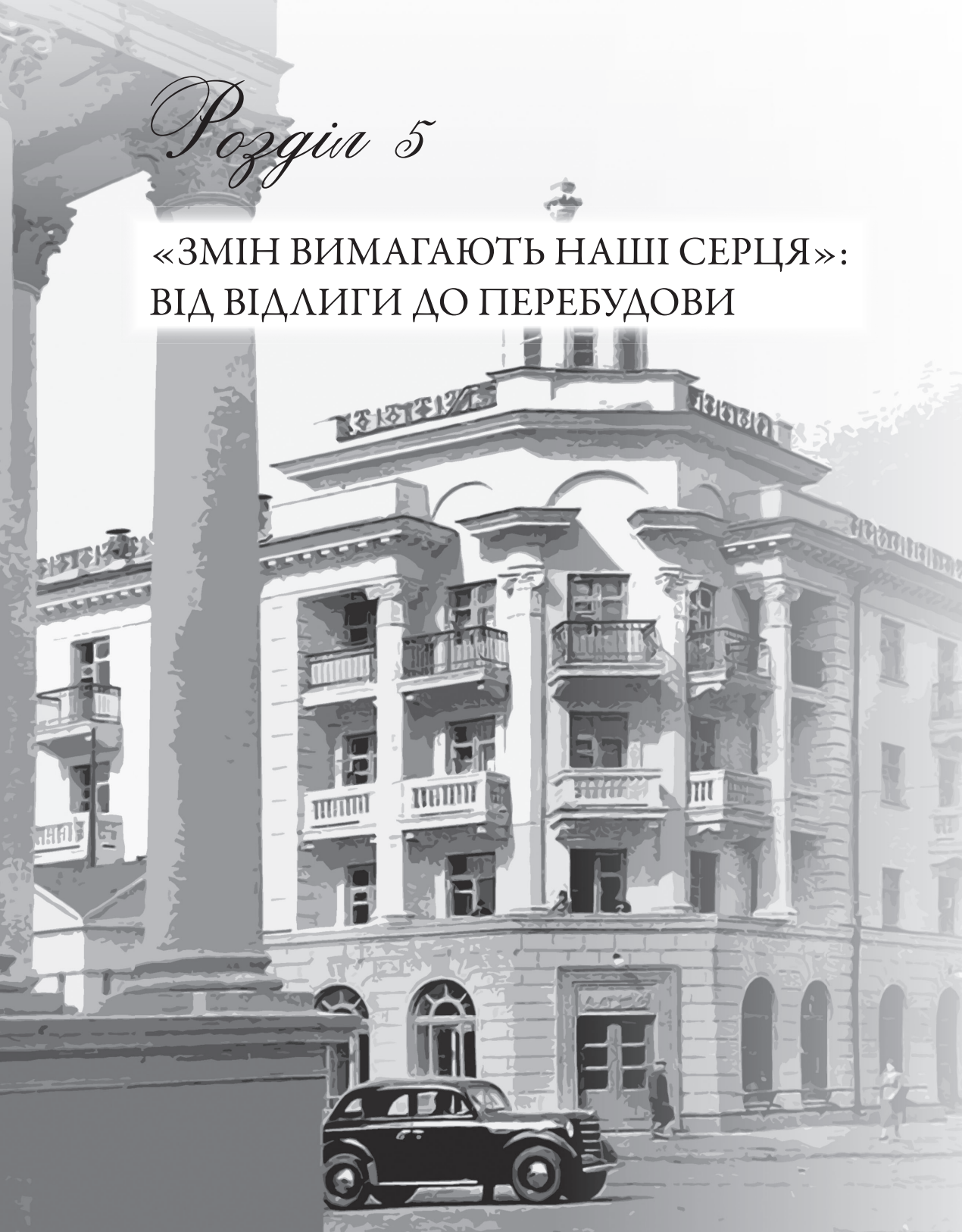

Історія перейменування Маріуполя на Жданов і подальшого повернення його історичної назви — захоплива подорож у минуле, яка віддзеркалює складність політичних та соціальних змін радянського періоду. Так, уже в 1948 р. згідно з постановою Ради Міністрів СРСР місту Маріуполю було присвоєно нову назву — Жданов, на честь радянського діяча Андрія Жданова. Проте час неухильно сплива, і зміни неминучі. У 1980-ті роки в СРСР почалася перебудова, яка принесла економічні та політичні зміни, що відчувалися й у Жданові. Неоднозначність цього періоду змусила містян задуматися про його історичне коріння. І ось 13 січня 1989 р. на прохання місцевого населення місту повернули його історичну назву — Маріуполь. Це рішення стало символом повернення до історії та традицій міста. А кожна зміна назви — віддзеркаленням складності культурного розвитку міста, його бажання зберегти свою ідентичність та сприйняття себе в контексті часу та подій.

Друге дихання космічної галузі & розвиток в епоху застою

СРСР протягом 1950–1980-х років характеризувався авторитарним режимом — керівництво країни й кожної республіки зокрема мало абсолютну владу над усіма сферами життя суспільства. Політична система ґрунтувалася на принципах марксизму-ленінізму, ідеологія комуністичної партії була офіційною й визначала всі аспекти суспільного життя. Політичний ландшафт СРСР був побудований на принципах централізованого управління, і Кремль здійснював контроль над усіма рівнями влади, включно з районними та місцевими. Тож комуністична партія СРСР мала монополію на владу, а політичну опозицію пригнічувала й репресувала. У сфері економіки домінувала планова система, за якої держава контролювала виробництво та розподіл ресурсів. Загальнодержавна індустріалізація, колективізація сільського господарства та інші економічні програми було спрямовано на забезпечення стратегічних потреб країни та підтримку військово-промислового комплексу. Суспільство було дуже ідеологізованим ідеями комунізму, а тому лояльним до партійного керівництва, чому сприяли масові політичні кампанії та пропаганда. Водночас існували серйозні обмеження на свободу слова, права людини та політичні свободи. Загалом період 50–80-х років в історії СРСР був відзначений тотальним контролем держави над суспільством та ідеологічною індоктринацією. Певна відкритість та зміни в політичному й економічному напрямах спостерігалися за часів Микити Хрущова та Леоніда Брежнєва. Однак варто зауважити, що були й деякі позитивні аспекти радянської системи — загальнодоступність освіти й охорони здоров'я.

Будівництво у центрі міста. 1952 р.
Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

У 50–60-х роках СРСР переживав період трансформацій, які знаменувалися відкриттям

нових можливостей і викликали суміш реформ та внутрішніх протиріч. У місті Маріуполь ці зміни відчувалися дуже гостро. Маріупольці, так само як і всі в СРСР, спостерігали за перетвореннями в країні, як-от за поступовою десталінізацією та політичними реформами під керівництвом М. Хрущова. Спроби знищити культ особи та розкрити темні сторони попереднього керівництва викликали хвилю оптимізму й надії на краще майбутнє. Проте в умовах політичних та економічних перетворень життя маріупольців залишалося складним і напруженим. Хоча деякі реформи, такі як збільшення обсягів будівництва та покращення умов праці, принесли певне полегшення, але багато питань залишалося невирішеними. Водночас кризи в міжнародних відносинах (Кубинська ракетна криза та будівництво Берлінської стіни) нагадували про загрозу зовнішнього ворога і змушували маріупольців стежити за подіями в політиці. Іноді містяни співчували своїм рідним та друзям у Вірменії, Грузії та інших республіках, які також переживали політичні зміни, наприклад відновлення автономії Вірменської РСР. Ці події відображали загальний настрій та атмосферу того часу, коли надії на поліпшення змішувалися зі страхами та неспокоєм за майбутнє.

Новий будинок на проспекті Республіки. 1951 р.
Фото П. Кашкеля

М. Хрущов, який прийшов до влади після Сталіна, провів низку реформ та ініціатив, які вплинули на розвиток країни загалом. Він відіграв значну роль у формуванні оновленого політичного й технологічного обличчя радянської епохи, проте його правління було також затьмарене політичними та економічними проблемами.

Так, за часів М. Хрущова Маріуполь, як і багато інших радянських міст, переживав інтенсивний промисловий розвиток. Основними галузями, які забезпечували економічне зростання міста, були металургійна й машинобудівна промисловості. Заводи «Азовсталь» та Ілліча, як і раніше, відігравали важливу роль у формуванні індустріального обличчя Маріуполя. Було введено

Будівництво в центрі міста. 1950-ті роки. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

в експлуатацію нові заводи, які виготовляли машини та обладнання для металургійної промисловості, а також для інших галузей економіки. Промисловий розвиток привертав до міста нових жителів, які шукали роботу. Це привело до зростання населення, а відтак будівництва нових житлових кварталів та інфраструктури.

Щодо періоду правління Л. Брежнева, то він відзначився підписанням Гельсінських угод 1975 р., відкриттям «другого дихання» в галузі космосу та розвитком зовнішньої політики «за мир». Водночас правління саме Брежнєва відоме як «період застою» в економіці та політичному житті, що привело до певного невдоволення серед народу, зокрема інтелектуалів.

Як епоха Л. Брежнева вплинула на життя українців, осібно мешканців Маріуполя? Тут, як і в інших містах України, багато уваги приділяли розвитку промисловості та інфраструктури. Багато підприємств було модернізовано або запущено з нуля, що збіль-

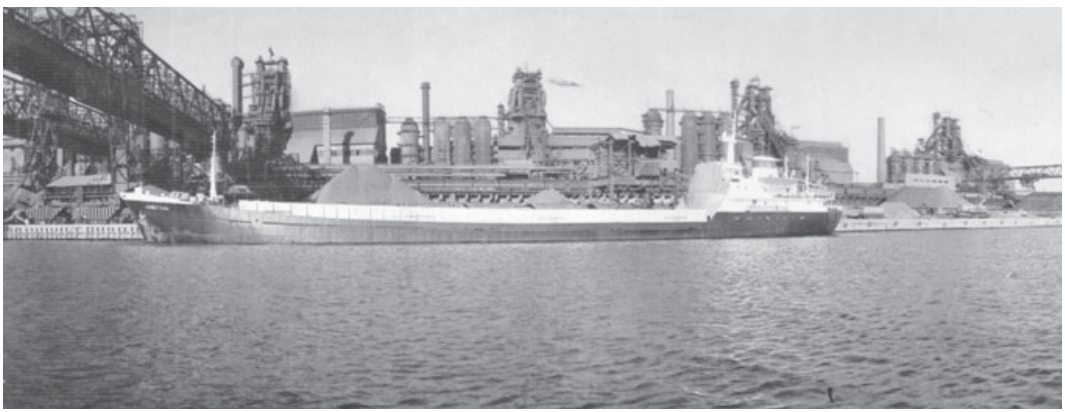

Морська пристань заводу «Азовсталь». Листівка. 1976 р.
Маріупольський краєзнавчий музей

шило виробництво й зменшило безробіття. Однак економічна залежність від централізованої системи призвела до дефіциту товарів та обмежень на вільному ринку. Тож маріупольці змушені були стежити за життям усієї країни та приділяти увагу збереженню ресурсів. Загалом атмосфера в суспільстві була спокійною, але водночас відчутно виявлялися тисячі дрібних побутових проблем. Багато хто, зокрема молодь, мріяв про поліпшення умов життя та більше можливостей для самовираження. Загалом епоха Брежнєва для Маріуполя, та й для всієї України, була часом певної стабільності, яка диктувала свої правила життя й вимагала пристосування до умов того часу.

Проспект Металургів. Листівка. 1976 р. Маріупольський краєзнавчий музей

Уже тоді Маріуполь був справжнім серцем промисловості України. Місто буквально кипіло від енергії та руху завдяки безлічі підприємств. Заводи Ілліча й «Азовсталь» творили справжню магію. На «Азовмаші» кувалася майбутня технічна слава країни. Тут виробляли й сільськогосподарську техніку, і потужні машини для важкої промисловості. Маріупольський морський порт залишався

Фонтан біля Драматичного театру. Листівка. 1976 р. Маріупольський краєзнавчий музей

ключовою артерією економіки міста. Через нього проходило безліч кораблів, завантажених іноді аж до краю. Ще одним грандом був суднобудівний завод. Тут народжувалися величні кораблі, які гордо підносилися на хвилях моря. Теплові мережі та коксохімічний завод дарували тепло й енергію, створюючи комфорт для містян. Маріуполь дихав промисловістю і жив енергією цих гігантів.

У період інтенсивного розвитку промислових підприємств міста спостерігалося активне зростання чисельності населення. Люди з усього СРСР прибували до Маріуполя, щоб працювати на будівництвах та заводах. Завдяки трудовій міграції протягом 1950–1966 рр. кількість містян практично подвоїлася: з 198,7 тисячі осіб у 1950 р. до 389,1 тисячі в 1966-му.

У 1970-ті роки в Маріуполі спостерігалися ще значніший розвиток та індустріалізація, що послугувало активному будівництву багатоповерхових житлових комплексів. Адже, по-перше, зростання промислового виробництва вимагало більшої кількості робочої сили, тож відбувалася значна трудова міграція з інших регіонів країни. А ще потрібно врахувати переселенням селян до міста в пошуках кращих умов праці й життя. Та зростання кількості населення було спричинене ще й природним приростом. Усе це стимулювало будівництво нового житла, тож утворювалися нові райони. Місто росло.

Готель «Азовсталь». Листівка. 1976 р. Маріупольський краєзнавчий музей

Кожний район, до слова, має свою неповторну атмосферу — окремий світ, затишний та сповнений таємниць, власні особливості та характер, викарбувані в промислових реліктах, що лежать у їх основах. У заплутаному лабіринті вулиць Маріуполя приховані скарбниці коштовних історій, які передаються від покоління до покоління.

Так, коли Маріуполь здобував адміністративне обличчя, у 1939 р. на його карті з'явилися нові Молотовський та Орджонікідзевський райони. Обидва мали свої унікальні риси. У 1957 р. Молотовський район став Жовтневим, а наприкінці 2016-го — Центральним. Той самий 2016 р. приніс зміну й назві Орджонікідзевського району на Лівобережний. У 1940 р. колишній Заводський район поновив своє існування як Іллічівський, а з 2016-го він вже відомий

Будинок зі шпилями. Листівка. 1976 р. Маріупольський краєзнавчий музей

як Кальміуський. Портовий район, з'явившись на світ у 1959 р., зник у морських хвилях через якихось вісім років, а в 1967-му воскрес у новому вигляді — як Приморський. Кожний район міста був не просто частиною карти, а частиною його душі.

Солодкі виробництва

Протягом 1950–1980 рр. у Маріуполі функціонувала значна кількість промислових підприємств: металургійних, хімічних, машинобудівних тощо. Але не тільки вони забезпечували містян робочими місцями. Давайте ознайомимося зі «смачним» підприємством міста.

На проспекті Металургів був розташований величезний будинок. Від нього містом завжди ширився неймовірний запах, адже це була будівля шоколадної фабрики. Зауважимо, що в СРСР ласощів випускали мало. Фрукти були лише сезонні, і ті часто продавали брудними та напівгнилими. Найпопулярнішими були дешеві цукерки. Їх виготовляли з натуральних інгредієнтів, але назвати їх корисними все ж не можна. Наприклад, карамельні цукерки,

виготовлені лише з цукру шляхом нагрівання, були настільки твердими, що об них ламали зуби. У радянських пирогах і тортах часто використовували тугоплавкі жири, багато цукру й маргарину. Тому прихильники здорового способу життя не ризикували своїм здоров'ям і таких ласощів не вживали. Проте були й корисні смаколики. Як-от соняшникова халва, яку випускала і в бляшанках, і в картонних коробках, і на вагу, зокрема, маріупольська фабрика. М'яку, смачну й неймовірно ароматну халву готували з кращого насіння надазовського соняшника.

А які були новорічні солодкі подарункові набори! Мабуть, Новий рік був найрадіснішим часом для радянських дітей, адже майже в кожному будинку під ялинку клали для них саме такі набори, де особливо цінними були шоколадні цукерки. Зазвичай їх було лише кілька штук, а решта — карамельки й іриски. Іриски, виготовлені з молочно-цукрової суміші, не залишали стоматологів без роботи, як і карамельки. Загалом наявність у домі солодощів була ознакою достатку і навіть високого становища, адже смачні шоколадні цукерки в радянських магазинах так просто було не купити.

Продукцію Маріупольської кондитерської фабрики можна було зустріти в магазинах республік Балтії й Далекого Сходу, Сибіру й Уралу, Польщі й навіть Афганістану. Загалом у 70–80-х рр. випускалося понад 200 видів виробів (24 тисячі тонни на рік)[268]. На свята, дні народження маріупольці намагалися дістати дефіцитні «Стріли» й «Курочку Рябу», а коли відвідували друзів і родичів, які мешкали в інших містах, селах чи навіть республіках, то обов'язково головним сувеніром привозили саме ці впізнавані коробочки цукерок. Проте придбати їх можна було в магазинах тільки за знайомством, як тоді говорили, «з-під прилавка». Не секрет, що багато працівників фабрики просто крали продукцію, а потім продавали знайомим за завищеними цінами. Але ця практика припинилася, коли Україна отримала незалежність і в 1997 р. фабрика увійшла до складу одного з найбільших кондитерських концернів країни — «Roshen» та почала спеціалізуватися на виробництві бісквітів і випускала 50 назв продукції. Не можемо не

[268] *Буров С.* О мариупольских конфетах — ко дню работников пищевой промышленности // mrpl.city. 19 жовтня 2019 р. URL: https://mrpl.city/blogs/view/o-mariupolskih-konfetahko-dnyu-rabotnikov-pishhevoj-promyshlennosti (дата звернення: 02.05.2024).

погодитися зі словами С. Бурого: «200 назв кондитерських виробів до "Roshen" і 50 назв при ньому. Є різниця? Сумна хроніка подій, взята з інтернету: 31 грудня 2014 року на кондитерській фабриці зупинили технологічне обладнання, 3 лютого 2015 року розпочався демонтаж для відправлення на Вінницьку фабрику "Roshen". Будівля Маріупольської кондитерської фабрики спорожніла. 700 осіб залишилися без роботи. На цьому завершилась історія підприємства, яке працювало без упину 114 років» [269].

Доля Маріупольської кондитерської фабрики — це приклад того, як найсолодші мрії можуть перетворитися на гірку реальність. Перші враження були насичені ароматом шоколаду та марципану, але, на жаль, фабрика розтанула, як плитка шоколаду в спеку — наша добра, стара кондитерка вирішила взяти відпустку на невизначений термін. Однак ми можемо впевнено говорити, що Маріупольська кондитерська фабрика стала частиною історії, її справжнім «десертним» епізодом. Шкода, що новий володілець не перепрограмував її виробництво для випуску сучасніших солодощів, наприклад морозива. Але хтозна, можливо, колись вона розпочне свою нову солодку подорож світом маріупольських смаколиків і перетворить місто на справжній солодкий рай.

За цих часів у старому кварталі міста була розташована Маріупольська харчосмакова фабрика. Щодня вона наповнювала повітря ароматами не згірш, як це робила кондитерська. На ній виготовляли газовані напої, які були справжньою візитівкою міста. Тож коли Маріуполь вписувався в історію «великої соціалістичної країни», харчосмакова фабрика мала важливішу місію — задовольняти спрагу й давати відчуття смаку. Виробництво газованих напоїв стало справжнім символом прогресу та високої якості. Розмаїття кольорів і смаків — під наглядом умілих фахівців виготовляли газовані напої, які вражали містян своєю неповторністю. Від освіжного лимонаду до цілющої мінеральної води — кожен напій викликав радість і задоволення. Фабрика була справжнім джерелом смакових відкриттів. Її продукція не лише бадьорила смакові рецептори, а й створювала неповторний клімат в урбаністичному середовищі.

---

[269] *Буров С.* О мариупольских конфетах — ко дню работников пищевой промышленности // mrpl.city. 19 жовтня 2019 р. URL: https://mrpl.city/blogs/view/o-mariupolskih-konfetahko-dnyu-rabotnikov-pishhevoj-promyshlennosti (дата звернення: 02.05.2024).

Історія газованої води загалом є цікавою. Так, за імперських часів газована вода вважалася панським напоєм, споживати її можна було лише в ресторані й торговому домі. Та після встановлення радянської влади проблема доступності газованої води взагалі зникла, і не тому що газована вода пішла в забуття. 16 квітня 1937 р. в Ленінграді (нині – Санкт-Петербург, Росія) встановили перший в СРСР апарат з газованою водою [270]. Згодом автомати з газованою водою, сиропом і склянкою, яку можна було помити просто в автоматі, стали невід'ємною частиною міської культури, зокрема й маріупольської. Склянка газованої води коштувала 1 копійку, а із сиропом — 3 копійки. Спогади про неї надовго залишилися в пам'яті тих, хто втамовував спрагу біля автоматів із газованою водою на вулицях.

До слова, у маріупольських магазинах тих часів вибір солодких газованих напоїв був не таким різноманітним, як нині. Проте на розлив були представлені різні соки: яблучний, морквяний, березовий, сливовий, томатний тощо. Пластикових пляшок і картонних коробок чи полімерних пакетів для соків тоді ще не існувало. Їх розливали в банки. Наприклад, у кафетеріях і загалом закладах харчування поряд із банкою з томатним соком можна було побачити невеличкі банки або склянки із сіллю та ложкою для його підсолювання й перемішування. А ще біля прилавків стояли залізні ящики, у які з гуркотом ставили скляні пляшки від молока та пива, обміняні на знижку за нову пляшку молока або ситра. Також на розлив продавали сметану й олію.

Щодо молока, то його ціна була досить низькою (24 копійки за літр) і вказувала на те, що воно було доступним для більшості населення. Проте якість молока могла значно варіюватися залежно від умов утримання та гігієни у виробництві. За найкращих умов молоко могло бути свіжим і якісним, але в недостатньо контрольованих — могло бути недостатньо чистим або навіть містити бактеріальні домішки. Слід зазначити, що в радянський період стандарти якості були не такими вже й суворими. Траплялися випадки, коли працівники торгівлі розбавляли молоко водою, щоб збільшити його об'єм і заробити додаткові кошти. Це була одна з форм шахрайства

[270] [*Без автора.*] Газована вода // Порт культур. 30 червня 2020 р. URL: https://www.facebook.com/portofcultures/posts/pfbid02GHz2M5E2hNST57XrXVnkwRoaQ6tCUXcQXy86tecPTeWmSmV8iF1485Syw3xPe7Sul (дата звернення: 30.04.2024).

безпосередньо продавців або керівництва торговельних закладів. Така практика теоретично, каралася законом.

Загалом обмежений асортимент товарів у продовольчих магазинах СРСР був наслідком централізованого планування економіки та дефіциту. Держава визначала, чого і скільки потрібно виробляти і як товари розподіляти. Це часто призводило до того, що багато видів товарів були в недостатній кількості або їх взагалі не було в продажу. Крім того, державний контроль над виробництвом і розподілом товарів часто призводив до виробництва однотипних товарів. Та й зовнішня торгівля, варто зауважити, була обмеженою, що також впливало на різноманіття товарів у магазинах.

А зараз уявіть собі сцену: стоїте ви в черзі в магазині, але перед вами люди не пересічної статури, а справжні атлети з нездоланними м'язами, які готові змагатися за останній шматок м'яса або пляшку квасу. Дефіцит в СРСР був настільки серйозним, що люди були готові на будь-які подвиги, щоб отримати, до прикладу, каву або шоколад. Чекаєте на товар, ніби на сходження комети, і коли нарешті він з'являється, ви вже готові відзначити цю подію, як свято національного значення. Але вам ще потрібно вистояти довжелезну чергу. І все це заради, приміром, кави, яка може виявитися навіть не того сорту чи виду, який ви хотіли.

Гастроном № 1. 50-ті роки. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

А тепер занурімося в часи, коли черги до магазинів були такими ж популярними, як нині великодні паски. На той час авторка була ще зовсім молодою. Отже, одного чудового, а може, звичайного, дня я чітко усвідомлювала, що «виходжу на м'ясо». Це була таємна місія. Адже потрібно було мати знайомство з кимось, хто працює в тому самому магазині, або з тим, хто «був при владі».

Звичайно, я мала свої зв'язки. Мого знайомого Петра (він працював у райкомі[271]), здавалося, знає кожний продавець у нашому районі. Він був такою фігурою, що навіть вітрини магазинів зверталися до нього: «Вітаю! Чого бажаєте?» Отже, разом із Петром я пішла до магазину. А там хоч конем грай — на прилавках тільки консерви. За розмовами з продавцем м'ясного відділу ми дійшли взаємної згоди. Я отримала відповідний товар і пішла додому, вражена своєю здатністю на таку комунікацію, хоча тільки хотіла до свята придбати кілька ковбасок, шматок м'яса та дві банки майонезу. У той день я відчула себе щасливою. І, звичайно ж, смак м'ясних ковбасок був як ніколи неперевершений!

Нині, зазираючи в минуле, банки із сіллю поруч із томатним соком та обмін пляшки на знижку видаються справжніми магазинними пригодами й викликають легку ностальгію за простотою тих моментів. Багато людей, які були незадоволені життям в СРСР, все ж таки пам'ятають такі веселі історії.

Заповітна карта, що відкрила шлях у майбутнє

Маріуполь, як і більшість міст СРСР, віддзеркалював кожного керівника країни, оскільки кожний із них встановлював свої тренди в мистецтві, економіці, а також у будівництві. Подивившись на будь-яку будівлю радянського періоду, можна одразу сказати, за часів якого генерального секретаря ЦК КПРС її зведено: Й. Сталіна, М. Хрущова чи Л. Брежнєва. У Маріуполі архітектурний ландшафт також переплітається зі спогадами про минуле, створюючи картину, яку вимальовує пензлем час.

У довоєнний період Маріуполь був містом, яке росло й розвивалося, не маючи чіткого плану використання простору. Таке безладдя в архітектурі створювало унікальний антураж: упорядкований історичний центр гостро контрастував із віддаленими районами, які здавалися розрізненими й відокремленими. Та в 1949–1950 рр. настав час змін: Харківський облпроєкт підготу-

[271] Районний комітет (скор. райком) — вищий орган районної організації КПРС та споріднених партій і організацій (ВЛКСМ, КПУ, ЛКСМУ та ін.). Використовувався також іншими партіями у СРСР та державах радянського блоку.

вав для Маріуполя справжнє диво — генеральний план розвитку міста. Цей план був заповітною картою, що відкривала шлях у майбутнє. Уявіть собі, як Маріуполь, місто з безмежними можливостями, було обдароване справжньою фінансовою казкою: у 1952 р. держава витратила неймовірні 82 мільйони 142 тисячі рублів на будівництво, а в наступні роки сума зростала й зростала — аж до 95 мільйонів 645 тисяч рублів[272]. Ці кошти, немов келихи, наповнені срібними мріями та надіями, відкрили перед містом нові горизонти. Вони надали мешканцям крила, забезпечивши можливість Маріуполю розкрити свій справжній потенціал та розквітнути у всій своїй красі. Це був час, коли кожен його куток віддзеркалював енергію та динаміку зростання. Від нових будівель до яскравих парків, від розвитку інфраструктури до підтримки культурних ініціатив — Маріуполь цілком віддавався розвитку, забезпечуючи своїм мешканцям життя, що називається, на повну котушку.

Кожен куток міста на плані був неймовірно деталізований: від Привокзальної площі до вулиці Артема, від центру Портового району до району Ілліча. У 50-ті роки цей план ожив у стінах будівель і дорогах Маріуполя. На центральних вулиця міста — проспект Республіки (нині — проспект Миру) та вулиця Артема (нині — вулиця Куїнджі) — виросли нові житлові будинки у стилі неокласицизм, або сталінський ампір, — так звані сталінки. Вони були прикрашені ліпнинами й іншими архітектурними деталями, які надавали місту нового обличчя.

Що ж таке сталінський ампір? Це такий архітектурний стиль, що з'явився за часів Сталіна, коли будували великі добротні будівлі, які мали підкреслювати «силу та велич СРСР». Уявіть собі: високі стелі, ледь не до неба, колони, які нагадують стовпи магічного палацу, а на них — вишукані декоративні елементи. Це все і є сталінський ампір. Проходячи вулицями міста повз такі будинки, миттєво відчуваєш захоплення.

Окрасою Маріуполя є два будинки-близнюки, що славляться своїми величними шпилями, які видно з усіх куточків міста, а їх архітектура вирізняється серед інших будівель. Будинки-близнюки

[272] Краткая информационная справка исполкома Ждановского городского Совета депутатов трудящихся // Маріупольський краєзнавчий музей. Наукова бібліотека. 6675. С. 14.

є головними орієнтирами в старій частині міста. Спроєктував ці будівлі-шедеври київський архітектор Лев Яновицький [273]. Вони приваблювали не лише туристів, а й містян.

До речі, у цьому самому стилі після війни було відбудовано частково центр Москви, зведені будівлі Московського державного університету, відбудовано Хрещатик у Києві та центральну частину Харкова. У стилі сталінського ампіру тоді ж було зведено будівлі в східноєвропейських столицях, що входили до зони впливу СРСР. Така архітектурна експансія несла у собі глибокий символізм — СРСР так розповсюджував і закріплював свій культурний вплив на країни, які до війни не входили до соцтабору, а також символічно закріплював за собою архітектурний стиль післявоєнного відновлення, що мав постійно нагадувати людям про державу, яка «піклується про них».

Центр міста. 1950 р. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

Житлові будинки в стилі сталінського ампіру будували протягом 30–60-х років. Вони мають п'ять поверхів, зведені з цегли, тому дуже теплі та звукоізоляційні. Це елітне житло, у якому раніше мешкало переважно радянське керівництво. Сталінки прикрашені великою кількістю ліпнини, на деяких навіть є скульптури. Квартири в таких будинках мають велику площу й по-справжньому хороше планування. Широкі коридори, просторі кімнати (мінімум 3–4, від 15 до 30 квадратних метрів), кухня (від 7 квадратних метрів) високі стелі (3–3,2 метра), роздільний санвузол, паркетна підлога. Сьогодні таке житло є одним із найдорожчих. І хоча в середині квартири не мають ніякої естетичної цінності, але екстер'єр будинків, у яких вони розташовуються, досі викликає захоплення.

[273] Один з найвідоміших архітектурних символів Маріуполя — це два житлові будинки зі шпилем, або Як їх іноді називають жителі міста — «вежі-близнюки» // Порт культур. 23 травня 2020 р. URL: https://www.facebook.com/portofcultures/posts/pfbid02md3Jupycywka1QpQAm4qS5t5d842SFXY3UFM2cXaGNjCf3KVqM9qCGUzac6bZB68l (дата звернення: 30.04.2024).

Найбільше цінувалися, безумовно, номенклатурні сталінки. У цих будинках не лише планування вражало щедрими площами, а й рішення загальних нежитлових приміщень — чудові холи перед ліфтами, широкі коридори-вестибюлі з розкішно оздобленими дзеркалами, кришталевими люстрами та полірованим каменем. На поверсі розташовано по 4–8 квартир (залежно від поверху). До речі, у квартирах було передбачено кімнати для прислуги та комори.

Дещо скромнішими, ніж у номенклатурних сталінках, були квартири в так званих директорських будинках. Але під час їх проєктування враховували також, що мають бути окремо їдальня, кабінет, дитяча, кімната для прислуги й комора. У деяких директорських будинках було по одній-дві квартири на поверсі, які мали індивідуальні сміттєпроводи на кухнях. Кількість кімнат переважно становила 3–4. Двокімнатних квартир було мало, кількість однокімнатних взагалі була обмежена, але їх площа була до 50 квадратних метрів.

Аналізуючи інформацію про номенклатурні сталінки та директорські будинки, можна зробити кілька критичних зауважень. По-перше, ці будинки були найпрестижнішими, мали великі площі квартир та розкішне оформлення загальних приміщень. Керівники організацій, установ, великих підприємств та партійні працівники мали змогу жити в просторих квартирах зі всіма зручностями, тоді як інші громодяни отримували менш комфортабельне житло. А це свідчить про соціальну нерівність та привілеї для окремих верств населення.

Від початку 1950-х років містобудування почали спрямовувати на створення ансамблевих житлових кварталів. Тоді з'явилися переважно п'яти- й шестиповерхові будинки — хрущовки. Їх зводили в СРСР у 1950–1960-ті роки за ініціативи М. Хрущова, спочатку голови радянської Ради Міністрів, а згодом і керівника всієї країни. Ці будинки мали спростити й пришвидшити процес масового будівництва житла, яке було вкрай потрібне для розвитку індустріалізованих районів. Вони вирізнялися малогабаритними квартирами з простим і стандартним плануванням, а також швидким темпом будівництва. Хоча хрущовки й були спроєктовані як тимчасове житло, багато з них і досі експлуатують у багатьох містах колишнього СРСР.

Будівництво хрущовок відіграло значну роль як у житті СРСР, так і пострадянських країн. Так, після Другої світової війни в багатьох населених пунктах країни виникла гостра потреба в новому житлі. Масове будівництво хрущовок дало змогу швидко забезпечити людей житлом. Їх будівництво було великомасштабним, що знизило вартість житла та зробило його доступнішим для різних верств населення. Уведення хрущовок в експлуатацію вирішувало проблему житлового дефіциту та поліпшувало умови життя багатьох робітників і службовців. До того ж воно стимулювало розширення міст, адже нові житлові масиви відкривали можливості для приваблення нових мешканців та розвитку інфраструктури.

Так, хрущовки стали символом післявоєнної епохи та модернізації країни, але вони мали недоліки. По-перше, їх зводили із силікатної цегли, а по-друге, усім відома їх невелика площа і незручність. Та незважаючи на це, хрущовки відіграли важливу роль у житті багатьох людей і стали невід'ємною частиною історії, зокрема й Маріуполя.

Згодом почали зводити дев'ятиповерхівки — брежнєвки, які були вдосконаленим проєктом хрущовок, оскільки ті мали низьку якість і необдумане планування. Населенню потрібні були комфортні квартири — з нормальною площею кухонь, окремими житловими кімнатами. Тож однією з довгострокових цілей уряду СРСР стало підвищення якості життя містян. А для цього потрібні були нові будинки — ергономічніші й місткіші. У брежнєвках вже були ліфти та загальні сміттєпроводи.

А ось історія із життя родини авторки. Ми завжди мешкали в невеликому будиночку на околиці міста. Він був затишним, зі своїм невеличким городом, де ми вирощували овочі та квіти. Але з часом, коли ми з сестрою підросли, почали відчувати нестачу простору. І ось одного дня в 1977 р. тато повернувся з роботи й оголосив нам новину: «Діти, ми переїжджаємо!» Ми здивовано подивилися на нього, але вже через кілька тижнів стояли перед величезним будинком, який став нашою новою домівкою. І наша нова квартира була в тій самій брежнєвці: простора, з великими кімнатами (однією окремою і двома суміжними), кухнею і зручним санвузлом. Тож коли вперше увійшли до нашого нового помешкання, почувалися справжніми королями. А як ми раділи ліфту! Наша сім'я швидко адаптувалася до нового помешкання. Сусіди

виявилися дуже привітними, і ми швидко знайшли нових друзів. Переїзд до комфортної брежнєвки став для нас початком нового життя. Ми нарешті відчули себе сучасною міською родиною.

Але додамо дьогтю до цієї бочки меду. У нашому будинку жило кілька мешканців з інвалідністю, які пересувалися на візках. А поселили їх на 9 поверсі! До ліфта вони не могли заїхати, та й пандусів не було. Тож прогулянки були для них недоступними. Справа в тому, що, коли проєктували і зводили багатоповерхівки, питання забезпечення доступності для таких людей на порядок денний не ставили. Вони не вписувалися в «ідеальну картину радянського життя». Суспільство та влада були спрямовані на показ «квітучої» і «сильної» держави, а на потреби людей з інвалідністю часто уваги не звертали. Тож багатоповерхові будинки зводили без пандусів та інших зручностей, які б забезпечили безперешкодний доступ для людей з обмеженими можливостями.

Отже, на початку 1950-х років завдяки масивному фінансуванню Маріуполь вирвався зі старих меж, отримавши нові перспективи. Фінансова казка перетворила архітектурний безлад на унікальну палітру можливостей, яка й почала визначати майбутнє міста. Воно перетворився на справжню будівельну мекку. Тут на кожному кроці розгорталися масштабні будівництва: виростали промислові об'єкти, розвивалися культурно-розважальні заклади, виростала нова житлова зона. Щоб впоратися з цими великими завданнями, об'єднували зусилля будівельного комбінату «Ждановбуд» (нагадаємо, що Маріуполь протягом 1948–1989 рр. мав назву Жданов), до якого увійшли трести «Азовстальбуд», «Ждановметалургбуд», «Ждановжитлобуд», завод «Ждановбуддеталь», а також Управління механізації та інші будівельні організації міста.

Так от про «Ждановбуд». З'явився цей трест у липні 1960 р. — саме тоді, коли місто відчуло, що розпочинається нова епоха. Працьовиті бульдозеристи носилися на своїх бульдозерах дорогами, мов митці, які створюють шедеври. Протягом наступних шести років будівельні команди тресту створили справжнє диво — 12 нових шкіл, 4 лікарні, 36 дитячих садочків, 5 клубів, кінотеатрів та багато інших місць для відпочинку й розваг. Житловий фонд також розширився на 50 %, як мурашник. Це був час, коли кожен куток міста оживав завдяки новими можливостями, а кожен новий будинок ставав місцем, де мрії перетворювалися на

Водна станція. 1953 р. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

реальність. Тоді ж в Орджонікідзевському районі міста засяяв стадіон «Металург». Трішки згодом, у 1970-х, на узбережжі Азовського моря з'явився яхт-клуб, а в районі Ілліча — басейн «Нептун», Палац металургів і лугопарк.

Аеропорт «Маріуполь» розпочали будувати в 1967 р., що було ще однією рисою стрімкого розвитку міста.

Кількість населення стрімко зростала, бо оселитися в Маріуполі ставало все бажаніше. Усе це магічно віддзеркалювалося в галузі культури. Відкриття театрів, кінотеатрів, палаців культури — яскраві кольори палітри культурного буму, який заволодів містом у ті роки. У 1970-ті в Маріуполі вже нараховувалося 535 культурних закладів [274].

Цей період в історії міста можна порівняти зі стрімким його розквітом наприкінці XIX — на початку XX ст., тільки з урахуванням нових масштабів. Але, як і за будь-якого стрімкого зросту, були певні недоліки. Завдяки високим темпам будівництва нові будинки виростали миттєво, але часто вони були не надто високої якості. Тож багато з них мають скорочений строк служби. А хрущовки взагалі будували з надією на їх заміну на щось краще в недалекому майбутньому.

Насолода для очей та душі, яку в нас вкрали

На величавій Театральній площі, як справжній магніт для очей та душі, було зведено Донецький академічний обласний драматичний театр. Його історія виплекана в камені, зачаровує кожного, хто мандрує дорогами минулого. Відкритий у грудні 1959 р.

[274] Мариуполь и его окрестности: взгляд из XXI века / Р. П. Божко, Т. Б. Були, Н. Н. Гашенко. 2-е изд., испр. и доп. Мариуполь: Рената, 2008. С. 251–266.

(частіше зазначають як рік його відкриття 1960-й), цей театр є зразком радянського неокласицизму, або сталінського ампіру. Триповерховий комплекс, розгорнутий у формі двох прямокутників, миттєво приваблює погляд своїми архітектурними деталями. Стрункий портик, підсилений чотирма колонами з коринфськими капітелями, та тріумфальний фронтон із зубчастими відбитками розповідають свою власну історію. Кожна деталь, від витончених вікон до теплого кам'яного облицювання, сповнена елегантності. Прохідний дворик, обрамлений глибоким портиком та перлинами кам'яних деталей, створює враження величі та гостинності. Вікна високого цоколя дивляться на світ із перспективи великого театрального свята, де кожен куток збудований для величного глядача. Колони та пілястри ділять фасад на справжні мистецькі панно, які переносять нас до світу театральної магії. Цей театр — не просто будівля, він — легенда, де живуть спогади про епоху та місце.

Тут, у сквері біля театру, несподівано встановили пам'ятник радянському партійному лідеру А. Жданову, на честь якого місто Маріуполь було перейменовано в 1948 р. До слова, перейменування міста не порадувало його мешканців, а навпаки, обурило, адже ця постать прославилася своєю активністю в післявоєнних репресіях. Для міста це було не честю, а соромом. Однак, оскільки

Маріуполь. Драмтеатр. Листівка. Маріупольський краєзнавчий музей

рішення було прийнято в Москві очільником СРСР Сталіним, обурювалося цією подією лише вузьке коло містян, і то з-поміж знайомих, аби не потрапити під репресії. Спочатку пам'ятник зробили з бетону, високий, у повний зріст, із витягнутою рукою. Жодної архітектурної або монументальної цінності він не мав. Зате нагадував містянам, що треба жити, як у прислів'ї, «тихіше води, нижче трави». Правда, на початку 1960-х років, коли настала «політична відлига», пам'ятник почав руйнуватися. Схоже, не витримав презирливих поглядів мешканців. Радянське міське керівництво замінило старий величезний пам'ятник гранітним бюстом. У такому вигляді він простояв до 1989 р., допоки громадськість витребувала видалити його й повернути історичну назву місту — Маріуполь. Але перед тим, як пам'ятник А. Жданову пішов у небуття, на всі радянські свята учні, студенти та робітники мали покладати до нього квіти. Цей процес контролювали міські комітети партії та комсомолу. Траплялися й кумедні ситуації, коли увечері молоді люди, йдучи на побачення до дівчат, забирали покладені до пам'ятника квіти і вручали їх своїм коханим. Звісно, місцева міліція стежила за порядком, і якщо юнак попадався, його направляли до відділення міліції, складали протокол і повідомляли про порушення за місцем навчання. За таке могли навіть виключити з навчального закладу.

Аналізуючи ці ситуації, ми можемо спостерігати двопланову динаміку: з одного боку, спробу радянської влади створити культ особи деяких своїх представників, як-от А. Жданова, яка відбувалася за рахунок перейменування міста на його честь та встановлення пам'ятника, а з другого — народну реакцію на ці події. Перейменування міста та встановлення пам'ятника були спробами нав'язати ідеологію, яка не завжди отримувала підтримку серед населення. Такі події свідчать про переплетення політичних і культурних процесів у колишньому радянському просторі. Зміна ж пам'ятника Жданову в період «політичної відлиги» відображає зміну політичної кон'юнктури та певний прогрес у відносинах між владою й народом. Це можна також сприймати як важливий етап у пошуку національного самовизначення маріупольців.

Нині всьому світу відомо, що будівля драматичного театру в Маріуполі стала жертвою воєнної агресії Російської Федерації.

У кривавому вихорі раптово пролунав вибух. Російська авіаційна бомба, як уявний меч Іккера, розтрощила його тіло. На момент цієї жахливої трагедії в серці театру билися, пульсуючи, надії та життя, бо ж сотні мирних мешканців міста шукали укриття в його стінах. Замість захисту, відпочинку й спокою тепер лише холодні руїни та біль втрати. Пам'ять про день, коли небо над Маріуполем затягла чорна хмара війни, залишилася символом людської жорстокості. На місці колись величного театрального будинку тепер стирчать обгорілі уламки — свідчення безжального знищення.

Протягом 50–80-х років Маріуполь зазнав значних змін, адже час нещадно перетворював його обличчя. Так, процес адміністративної реорганізації передбачав створення нових районів. Тож вони з'являлися як рушійна сила, що веде місто в майбутнє. Це були своєрідні нові розділи в книзі історії Маріуполя. Подекуди межі існуючих районів також були переглянуті й розширені за рахунок територій, що приєднувалися до міста або розвивалися згідно з новими планами забудови. Такі зміни адміністративного поділу сприяли ефективнішому управлінню Маріуполем, ураховували розвиток і зростання кількості населення й економіки. Вулиці ставали ширшими, а будинки — вищими. Ілюміновані вікна нових квартир свідчили про те, що місто дихає, розвивається та йде вперед. Люди любили його й приїздили сюди з усіх куточків СРСР у пошуках нових друзів, роботи та кращого життя.

Однак варто згадати й про дуже негативні демографічні зміни, що відбувалися в той час у Маріуполі. Так, на «комсомольсько-молодіжні будівництва», як тоді називали великі будівельні проєкти державного масштабу, привозили багато хіміків — так називали в народі осіб, які були достроково звільнені з в'язниць та інших місць позбавлення волі для залучення їх до праці на будівництвах важких промислових проєктів. Зазвичай вони мали злочинне минуле або були визнані небезпечними для суспільства, тож перебували під наглядом та контролем правоохоронних органів. Таке рішення було частиною радянської політики відновлення соціальної реабілітації й перевиховання засуджених, які мали надію на повернення до суспільства через працю та відновлення відносин з державою. Незважаючи на це, умови життя та праці для хіміків були нелегкими. Вони працювали важко й довго, нерідко виконуючи небезпечні завдання. Відтак у Маріуполі з'явилася неабияка

загроза від злочинців. Хіміки несли не тільки небезпеку створення в місті кримінального середовища, а й можливу загрозу для мирного населення. Вони мешкали поруч із пересічними містянами, що створювало не тільки напругу в суспільстві, а й підвищену загрозу злочинності та можливих конфліктів. Це вимагало вжиття негайних заходів від влади та обережності маріупольців.

У той час авторка була юною студенткою, і ось яка з нею сталася пригода. Я насолоджувалася прогулянкою. А коли пройшла повз магазин із напоями, раптом відчула, що хтось стоїть позаду. Обернувшись, я виразно побачила обличчя чоловіка з антропологічним видом хіміка. «Привіт, красуне», — сказав він з легкою посмішкою. Моє серце пришвидшилося, але я намагалася залишатися спокійною. «Привіт», — відповіла я, поглядаючи на нього з підозрою. «Я бачу, що ти одна. Чому б не провести час разом?» — продовжував він, підходячи ближче. Мої внутрішні дзвіночки почали тривожно калатати. Щось було не так. Я відчула, що від мого рішення може залежати моє майбутнє. Але перш ніж я встигла відповісти, він схопив мою сумку і втік. Без вагань я ринулася за ним, просячи на весь голос про допомогу, а мої думки були сповнені лише однієї мети — повернути свою сумку. За кілька митей, які здалися вічністю, моїм помічникам вдалося його наздогнати. Я вимагала, щоб він повернув мою сумку, обурюючись його безсоромною поведінкою. Після кількох секунд напруженої конфронтації він нарешті віддав її мені. Я була сповнена великою вдячністю тим, хто відгукнувся на мої благання про допомогу, і ніколи не забуду про ту ситуацію, яка нагадала мені про важливість бути завжди насторожі й сміливість в умовах небезпеки.

На завершення історії про будівництво житла висновуємо. У 70–80-ті роки Маріуполь переживав своєрідний будівельний бум, коли за кожним кутком міста виростали нові житлові комплекси. Але чи справді це було просуванням вперед, чи, може, просто купою бетону, що піднялася над землею? На перший погляд зведення житлових будинків є позитивною ініціативою, що відповідає потребам населення. Проте з появою великих житлових масивів виникли й серйозні проблеми, які важко оминути увагою. Так, квартири були спроєктовані як ідентичні коробки, у яких люди втрачали свою індивідуальність. Масове будівництво з часом перетворилося на недбале розкидання будинків без урахування

інфраструктури та комфорту для мешканців. Звичайно, будівництво житла дало змогу багатьом сім'ям отримати свій власний простір. Але якою ціною? Напевно, втрачений характер міста та недоліки в плануванні не варті цієї вигоди.

Підсумовуючи, зауважимо, що будівництво житла в Маріуполі в 70–80-ті роки могло б бути кращим, якби було підкріплене глибоким розумінням потреб міста та його мешканців. Але зараз, знаючи про всі його недоліки, можемо тільки сподіватися, що майбутні проєкти будуть більш збалансованими та спрямованими на створення справжнього, дійсно комфортного життя для кожного маріупольця.

Пляжні вечірки, волейбол і футбол — такі шалені миті юності

Море та пляжі — справжній скарб Маріуполя, що потребує неабиякої уваги.

Протягом 1950–1980 рр. маріупольці активно відпочивали на пляжах Азовського моря. Для багатьох купання ставало справжньою радістю та відпочинком після тяжкої праці на промислових підприємствах міста. Тоді не було сучасних пляжних інфраструктур, тож люди користувалися простими зручностями: розстелені рядами рушники на піску, килимки, які використовували як підстилку, пара дерев'яних лежаків, що стояли біля води, а також прості дерев'яні кабіни для переодягання. Купалися переважно вдень, коли сонце гріло найсильніше. Люди веселилися, грали у волейбол чи пляжний футбол, засмагали, а увечері споглядали захід сонця, вдивляючись у морський горизонт і насолоджуючись теплою атмосферою літа. Тоді пляжі були місцем зустрічей та спілкування родин і друзів.

У середині 50-х років частина берега моря неподалік від міського саду в народі отримала назву студентського пляжу. Саме тут зустрічалися студенти-маріупольці, які приїздили на канікули з Харкова, Ростова-на-Дону, Москви, Ленінграда й інших міст, де вони навчалися. Та найбільше з-поміж них було студентів Ждановського металургійного інституту (нині — Приазовський

Водна станція та пляж. 1952 р. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

державний технічний університет), а також містцевих старшокласників та учнів технікумів. Одним словом — молодь. Вони обмінювалися новинами, знайомилися, жартували, грали на гітарах, «розписували пульку», тобто грали в преферанс. Серед них нерідно можна було побачити юнаків з однобоким загаром. Одразу

Юні відпочивальники на лівобережному пляжі. 1989 р. З особистого архіву Г. Яремчук

було зрозуміло — то преферансист, який кілька годин не змінював положення тіла в азарті гри [275].

Дозвольте розповісти вам захопливу історію. Уявіть собі безкрайній піщаний берег, який змінюється з кожною новою хвилею Азовського моря. Узбережжя, що тягнеться на милі, притягує навіть найвибагливіших відпочивальників своєю красою та веселим настроєм. На ньому поруч із гомінливим морем — маріупольський пляж. Він незвичайний. Це справжній локальний феномен. Місцеві мешканці називали його міським пляжем. Чим же він такий особливий? А тим, що простягався практично поруч зі старою залізницею, що додавало йому своєрідного колориту. Шалений гул маневрових локомотивів дивним чином поєднувався з казковим світлом ліхтарів, яке робило берег ще більш чарівним уночі. Не зважаючи на це, багато містян відпочивало саме тут. Пляжні вечірки, ігри у волейбол чи пляжний футбол — тут завжди можна було знайти щось, щоб весело провести час. І хтозна, можливо, саме морська вода й ці розваги допомогали забути про всі невдачі й заряджали енергією.

Лівобережний пляж та шлакова гора заводу «Азовсталь». 2015 р. Фото І. Пономарьової

О, як же тоді було весело на місцевих пляжах! На них завжди було багато колоритних пляжних торговців, які пропонували смаколики, напої та різноманітні товари. До речі, вони активно торгували без відповідних дозволів. Серед найпопулярніших продуктів були насіння, варена кукурудза, солодка вата, в'ялена риба (начастіше тараня й бички). Вживати їх, можливо, було не завжди безпечно, але люди із задоволенням купували пропоновані харчі й насолоджувалися ними під час відпочинку на березі моря.

Але не тільки центральні пляжі міста були популярними. Затишний і комфортний для купальників пляж на Лівому березі так само був одним із улюблених серед містян. Однак він мав один недолік — це шлакова гора «Азовсталі». Вона, здавалося, була

[275] *Буров С.* Мариупольские пляжи // mrpl.city. 08 червня 2019 р. URL: https://mrpl.city/blogs/view/mariupolskie-plyazhi (дата звернення: 02.05.2024).

Яхти в морі. Листівка. 1978 р. Маріупольський краєзнавчий музей

справжнім місцем пригод. Для маріупольців це було місце, де можна було провести найкращі вечірки. А скільки сміливців влаштовували з неї стрибки в море!

Саме з народження заводу «Азовсталь» бере початок ця неймовірна історія — історія про шлакову гору, яка стала одним із найбільш вражаючих об'єктів Маріуполя. А почалося все з виробництва сталі, яке залишало за собою сліди у вигляді великої кількості шлаку. Цей побічний продукт був великою проблемою, але митці-робітники швидко знайшли вихід. Ешелони зі шлаком вирушали на вершину гори, яку тоді й назвали шлаковою. Обережно, ківш за ковшем вивантажували їх, щоб уникнути вибухів, які могли статися через зіткнення шлаку високої температури з холодною водою. Шлак опускався схилом, поступово охолоджуючись. Так, крок за кроком шлак ставав частиною гори, з кожною новою порцією створюючи все більш вражаючу структуру. І вже в 1962 р. цю величезну гору стало видною аж ген далеко. Так гора, що виростала за важкої праці, стала символом міста, неймовірною пам'яткою винахідливості маріупольців.

Маріупольські санаторії, або Як отримати путівку до раю

Маріуполь історично славився своїм промисловим потенціалом, зокрема, в галузях металургії, машинобудування та суднобудування. Заводи «Азовсталь», Ілліча та важкого машинобудування відіграли важливу роль в економіці міста й країни в цілому. Однак Маріуполь — не лише місто, де багато працювали й будували, у ньому також відпочивали й розважалися.

Ще в 30-ті роки в СРСР почали розвивати санаторії як частину програми з піклування про здоров'я людей. Ця ідея була запози-

чена із західного досвіду і спрямована на надання доступного лікувального й профілактичного відпочинку для радянських людей. До цієї програми був залучений і Маріуполь.

Коли в 1936 р. розпочала роботу «Азовсталь», одразу виникли екологічні проблеми, оскільки металургійний завод спорудили поруч із центром міста. Це призвело до серйозних наслідків: викиди забруднювали повітря, воду та довкілля. І влада вирішила відкрити санаторій просто в місті біля моря. Це було обумовлено кількома причинами. По-перше, Маріуполь був великим промисловим центром, і робітникам потрібен був відпочинок після важких робочих днів. По-друге, розташування на березі Азовського моря та приємний морський клімат робили його привабливим для відпочинку. Тож новостворені санаторії пропонували лікування та відпочинок біля моря, а також спеціальні процедури для зміцнення здоров'я.

У післявоєнні роки архітектурі радянських оздоровниць надавали великого значення. Помпезний стиль підтверджував «торжество соціалістичного будівництва» та показував «сталінську турботу» про людину. Окрім того, санаторії мали бути показником високого рівня комфорту та послуг, що відповідали ідеям радянського піклування про здоров'я трударів.

У Маріуполі, як і в усьому СРСР, на піку свого розквіту багато великих державних підприємств та установ не лише виробляло товари й надавало послуги, а й подекуди піклувалося про здоров'я своїх працівників. Ось як це було організовано на прикладі санаторіїв, що належали маріупольським металургійним підприємствам і порту. Фінансування їх будівництва повністю взяли на себе підприємства. Вони також виділяли кошти на їх підтримку в робочому стані. Щодо інфраструктури та обладнання, то тут було все потрібне для повноцінного відпочинку та лікування: медичні кабінети, спортивні майданчики, їдальні та розважальні зони.

Будинок відпочинку «Мир». 50-ті роки. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

Як розподіляли путівки, щоб туди потрапити? Путівки надавали, зважаючи на різні критерії, як-от заслуги, стаж роботи на підприємстві чи установі (5, 10 або 15 років) та стан здоров'я. Працівники з більшим стажем і нагородами мали пріоритет. Особливо ті, хто мали заслуги та нагороди СРСР. При цьому враховували медичні показання, соціальний статус, наявність пільг. Існували квоти для різних категорій працівників, що призводило до довгих очікувань на путівку. Так, щоб отримати путівку, зазвичай доводилося звертатися до спеціалізованих установ або організацій, наприклад, до медичних закладів, профспілок, органів соціального захисту. Точної статистики про те, який відсоток населення в СРСР, зокрема в Маріуполі, оздоровлювався в санаторіях, немає. Люди могли потрапляти до санаторіїв різними каналами: від профспілок і підприємств чи установ завдяки пільгам, а то й просто «по блату».

Вираз «по блату» в радянській культурі означав отримання привілеїв, послуг, товарів або можливостей не на основі законів чи правил, а завдяки особистим впливовим знайомствам або корупційним зв'язкам. Він асоціювався з несправедливістю та нерівністю в суспільстві. Наприклад, батько авторки, який працював понад 40 років машиністом рудного крана на заводі «Азовсталь» (одна з найважчих професій), мав змогу оздоровитися в санаторії лише один раз за весь цей час. Явище «по блату» було дуже поширеним, особливо в 1970–1980-ті роки і стало символом недоліків радянської системи, де часто не дотримувалися принципів рівності.

Віпочинок у маріупольських санаторіях, як і в усіх радянських санаторіях загалом, був унікальним і відрізнявся від того, який ми бачимо сьогодні. Він не лише надавав змогу відновити здоров'я, а й був частиною радянської ідеології. Прибувши до санаторію, люди потрапляли до світу, де кожний аспект їхнього життя був контрольований. Наприклад, один для всіх визначений графік: сон, зарядка, лікувальні процедури, харчування, навіть прогулянки. Радянський санаторій — це повний контроль над особистим життям громадян. І ніяких змін у цьому розпорядку не допускали! Правила були суворі, і ті, хто порушував режим, могли бути виселені. Наприклад, якщо відпочивальник не дотримувався медичних приписів або рекомендацій, не вживав ліків або нехтував

дієтичним режимом, а тим більше вживав алкогольні напої, його могли виселити.

Усі санаторії мали свої програми лікування. Відпочивальники отримували різні процедури: мінеральні ванни, грязелікування, фізіотерапію тощо. Харчування пропонували триразове в санаторній їдальні. Воно було простим, але, з точки зору радянських дієтологів, здоровим. Так, до раціону включали переважно різні крупи, борошняні вироби, молочні продукти, а от м'ясо, риба, овочі та фрукти становили невеликий відстоток. Додамо ще проблеми з якістю продуктів.

А які були умови проживання? Для робітників та інженерів якість життя в санаторіях була невисокою. У невеликих кімнатах розміщувалися по три-чотири людини. Кімнати зазвичай мали простий дизайн із мінімальним меблюванням: ліжка, невеликі тумбочки і шафа. Душова і вбиральня — в коридорі і були призначені для загального користування. Значно кращі умови надавали особам «з особливими заслугами перед СРСР» — партійним працівникам, керівникам підприємств і установ, науковцям та діячам мистецтва, які прославляли радянську владу.

Щодо розваг та дозвілля, то в санаторіях пропонували різноманітні активності. Це були прогулянки територією, спортивні заняття (гімнастика, волейбол, футбол), а також культурні заходи, наприклад, концерти, вечірні танці тощо.

У 70–80-х роках маріупольські санаторії та профілакторії були справжніми зірками. Раптово місто перетворилося на місце, де можна було не лише працювати, а й приємно відпочивати й оздоровлюватися. Промисловість і курорт в одній пляшці — це щось! Хто б міг подумати, що заводи та лікувальні процедури стоятимуть в одному ряду? Але так сталося. Просто в маріупольців не було великого вибору для відновлення сил і зміцнення здоров'я. А в цих місцях відпочинку й оздоровлення кожен міг знайти щось для душі й тіла. Однак, за нашими підрахунками, лише третя частина працівників підприємств Маріуполя мала змогу користуватися послугами заводських курортів.

Після розпаду СРСР у 1991 р. багато санаторіїв припинили свою діяльність або були реорганізовані в комерційні санаторії та готелі. Водночас уже за часів незалежності України промислові підприємства Маріуполя продовжили турбуватися про

здоров'я своїх працівників, підтримуючи функціонування власних курортних комплексів. Наприклад, санаторій-профілакторій від комбінату «Азовсталь» активно функціонував на березі Азовського моря. Його особливість полягала в тому, що після робочої зміни робітник заводу на спеціальному заводському автобусі приїздив до профілакторію та перебував там до наступної зміни. Так, робітники «Азовсталі» могли лікуватися в заводських профілакторіях, не беручи відпустки. Вони отримували в них широкий спектр медичних послуг, включно з лікувальними процедурами, фізіотерапією та реабілітацією. Зазвичай вартість лікування або процедур у профілакторії частково або повністю покривало підприємство в межах програми корпоративного медичного обслуговування. Відповідно робітники могли отримувати медичну допомогу в заводських профілакторіях, не втрачаючи відпускових днів, і все це завдяки організації медичного обслуговування на підприємстві.

За тих часів, коли санаторії в Маріуполі були на вагу золота, люди в них не просто лікувалися, а відпочивати по повній. Старше покоління знає, що ці санаторії були й місцем для відновлення здоров'я, і справжньою мікстурою для душі. Що може бути кращим за купання в морі, ранкову зарядку на його березі, аби забути про всі турботи!

Що душі завгодно, тільки... по блату

Незважаючи на зусилля радянського керівництва Маріуполя забезпечити благополуччя для містян, місто стикнулося зі значними викликами. Протягом 50–80-х років урбанізація та індустріалізація Маріуполя тільки посилювалася. Водночас зростала кількість проблем, зокрема, у сфері житлово-комунальних послуг та екологічної безпеки. Система життєзабезпечення населення також залишалася викликом. Дефіцит товарів був поширеним явищем, а черги за конче потрібним стали частиною повсякденного життя. Багато людей стикалося з обмеженими можливостями доступу до ресурсів та послуг. Крім того, політична система й соціальна структура міста були повністю централізованими, з обмеженим простором для вираження громадської думки та участі в ухваленні

рішень. Це обмежувало розвиток суспільства та віддзеркалювалося на відносинах між владою та населенням. Відповідно цей період в історії Маріуполя був часом суперечливого розвитку, який характеризувався як досягненнями, так і викликами в соціальній сфері.

Події в Маріуполі вирізнялися особливою динамікою — відбувалися значні зміни в способі життя та взаємодії людей, що віддзеркалювалося як у загальнонаціональних тенденціях, так і в місцевих реаліях Маріуполя. Тож розгляньмо ключові аспекти, які вплинули на соціальну структуру та культурне середовище міста в 50–80-ті роки.

«Везіть мене в принцип, там все є!»

У післявоєнний період відчувався дефіцит більшості товарів народного споживання. У магазинах полиці не ламалися від продуктів та краму. Проте, незважаючи на це, старші люди досі згадують його з ностальгією та сумом за втраченим минулим. Часто можна почути перелік цін на різні продукти: «Найдорожча ковбаса — любительська із салом коштувала 2,80, найдешевша — 1,60, сосиски — 3,50. Пиріжок із м'ясом коштував 10 копійок, з картоплею — 5 копійок. Морозиво — 22 копійки ескімо, 19 копійок пломбір у паперовому стаканчику з паличкою, 7 копійок фруктове. Тістечка продавали по 10, 15 і 22 копійки. Булочка коштувала 3 копійки, булка хліба[276] або сірий хліб, кирпичик і «Бородинський» — 22 копійки, паляниця — 28 копійок, цукор — 57 копійок. Ціни за тих часів були фіксованими, оскільки діяла планова економіка, тому в будь-якій частині СРСР можна було купити товар за абсолютно однаковим цінником. Тому досі можна зустріти посуд, випущений в ті роки, на дні якого вигравірувана ціна: 1 карбованець 40 копійок. Це робили на заводах і фабриках, адже передбачалося, що ціна на товар не зміниться, у яку б частину країни її не довелося везти на реалізацію. Усе це свідчить про планову економіку в СРСР, де зовсім не застосовували принципів ринкових відносин та правил формування цін на товари[277].

---

[276] *Булка хліба* — маріупольський вираз, символ популярного виробу круглої форми, який виготовляли з різних сортів борошна на місцевому хлібокомбінаті за радянських часів.

[277] У Маріуполі в середньому зарплата коливалася від 60 до 100 карбованців, а серед робітників заводів вона могла сягати від 100 до 250 карбованців.

У радянський період у Маріуполі було багато кулінарій, де за скляними вітринами продавали салати, рулети, млинці, голубці, м'ясні страви, фарш, пельмені (все, що можна було швидко приготувати вдома). Кулінарні магазини були популярним місцем для придбання полуфабрикатів та готових страв. «Кулінарії» пропонували широкий вибір продуктів, які можна було швидко приготувати вдома. Багато людей цінили зручність таких магазинів, особливо ті, хто не мав багато часу на готування або хто віддавав перевагу зручним варіантам харчування. Однак якість продуктів у кулінарних магазинах не завжди була високою. Полуфабрикати та готові страви часто містили якісь добавки, щоб подовжити строк їх придатності, але це відображалося на їх смакових та харчових якостях. Крім того, вартість готових страв іноді була досить високою, що робило їх не завжди доступними для всіх верств населення. Незважаючи на це, кулінарні магазини залишалися популярним місцем для покупки їжі, особливо для тих, хто багато працював.

У радянському побуті існувало багато речей, які складно зрозуміти сучасній людині, яка народилася за післярадянських часів. Особливо щодо споживчого ринку і системи торгівлі. Звичайно, усі чули про дефіцит товарів і черги. Однак причина була в тому, що товарів виробляли набагато менше, ніж могли оплатити радянські люди, оскільки норми споживання товарів розраховували досить умовно й не гнучко. Як результат — промисловість не могла задовольнити зростаючого попиту на будь-які товари, бо покупці буквально змітали їх з полиць. Утворилася ситуація «порожніх полиць і повних холодильників та затхлих квартир». Більшість непродовольчих товарів фактично не потрапляла до офіційної торгівлі — її реалізовували працівники торгівлі за допомогою знайомств і блату. «Дефіцит був такий, що навіть за килимами стояли в черзі», — розповідає місцева мешканка. Ось як віддзеркалює епоху брежнєвського застою й дефіциту один із популярних місцевих анекдотів:

«Радянська влада заперечувала дефіцит і казала, що в нас, у принципі, все є. Чоловік збирався в магазин і викликав таксі.

— Куди вам? — запитує таксист.

— Везіть мене в принцип, там все є».

Особливо складна ситуація склалася в сільській місцевості, куди товари частіше не доїжджали. У результаті серйозно падала

продуктивність праці в колгоспах — люди просто не мали стимулу заробляти гроші, які вони не могли витратити на потрібні товари.

В СРСР дефіцит продуктів був не тільки складною економічною проблемою, а й предметом гострої суспільної уваги та жартів. Люди ставилися до цього по-різному. Деякі демонстрували терпіння та витримку, вигадуючи творчі способи, як вижити в умовах дефіциту. Другі висміювали ситуацію або виражали своє невдоволення через жарти та анекдоти. Наприклад, один із анекдотів в СРСР глузував над обмеженими можливостями вибору:

— Ти чув: у магазині з'явилась черга?

— А за чим черга?

— За чергою!

Це був спосіб висміяти абсурдність ситуації, коли люди стояли в чергах, не знаючи, за чим саме вони стоять. Такі анекдоти були способом віддати шану українському гумору та підвищити моральний дух у складних умовах.

Куди маріупольці полюбляли ходити на закупи

У 60–80-х роках магазини в Маріуполі відігравали ключову роль у забезпеченні місцевого населення необхідними товарами та продуктами. Вони були центром не лише економічного, а й соціального життя. Тодішні магазини часто були невеликими закладами з обмеженим асортиментом, але вони відігравали важливу роль у формуванні спільноти. У них не лише купували необхідні товари, а й зустрічалися з друзями та знайомими, навіть відпочивали під час спільних прогулянок до магазину. Незважаючи на обмежену кількість товарів і час в очікуванні черг, магазини стали місцем, де формувалася атмосфера спільності. Люди обговорювали новини, ділилися досвідом та радили одне одному, що купити, щоб якнайефективніше розподілити бюджет.

За приклад візьмемо маріупольські магазини Орджонікидзевського району (Лівий берег), які не просто забезпечували місцеве населення товарами першої потреби, а й формували соціальну та культурну спільноти робітничого району. Так, значну частину населення цього району становили робітники «Азовсталі». Вони ж впливали на його соціальний і культурний ландшафт.

На Лівому березі працював популярний книжковий магазин «Азовсталець», де було багато книг, але в залишку в основному були українськомовні. Російськомовні швидко розбирали. Майже в кожному помешканні стояла книжкова шафа. У кіосках «Союздрук» (на 3-му та 6-му районах) також продавали книги, але їх все одно не вистачало: «Тітка працювала в "Союздруці", туди привозили багато хороших книг, які розхватували, вони іноді навіть не потрапляли на полиці, їх розбирали для знайомих, а тітка приносила мені. Люди любили читати, брали книги, приносили, обмінювалися між собою, це було популярно. На 3-му районі була бібліотека ім. Короленка, ми ходили туди брати книги. У кіосках "Союздруку", окрім газет (привозили по 50–100 штук на день), канцелярії, також продавали конверти, значки й марки, альбоми до них, багато хто захоплювався філателією. Були дефіцитні товари: журнали «Кругозір», «Катери і яхти», «Нові товари» (приходив раз на місяць, його передавали з рук у руки завідувачі магазинів), журнали для в'язання "Сандра", "Верена", календарики по 2 копійки, платівки, стержні для ручок (ручки не купували, а частіше приходили з ручками міняти стержень)» [278].

На Стадіоні (район біля стадіону «Азовсталь») було безліч інших магазинів: книжковий і антикварний (книги коштували близько 1 карбованця), Будинок побуту (уміщав ательє, ювелірний магазин і хімчистку) біля бібліотеки імені Купріна, «Новинка» (реалізовував побутові товари, телевізори, музичні інструменти, електротовари, посуд, канцелярські товари), «Естафета» (спортивний) і знаменитий «Дитячий світ», де можна було придбати дитячий одяг, візочки, велосипеди, самокати, дитячі майданчики, плюшевих ведмедиків, заводні іграшки, м'ячики, скакалки, німецькі ляльки за 15 карбованців, і «Берізка». На цьому магазині зупинімося докладніше. Загалом «Берізка» в СРСР мала велике значення для певного прошарку населення — еліти або тих, хто мав доступ до валютних коштів, наприклад моряків та їхніх родин. Тут можна було придбати товари, яких не було у звичайних магазинах, або рідкісні імпортні. Зазвичай вони були досить дорогими, мали певний статусний символ. Магазин «Берізка» був своєрідним символом розкішного споживання в радянському суспільстві, але водночас об'єктом певної критики. Він засвідчував

[278] Записано авторкою у 2022 р. від Юлії (1941 р. н.), мешканки Маріуполя.

нерівність у доступі до рідкісних та імпортних товарів, оскільки лише обмежене коло людей мало змогу купувати товари за валюту, тим самим підкреслюючи класові розбіжності в радянському суспільстві.

На початку 70-х років на Комсомольському (нині — Морському) бульварі з'явилися дев'ятиповерхові будинки. В одному з них, № 42, відкрили нове поштове відділення й продуктовий магазин. До речі, обов'язковими атрибутами маріупольських пошт були засохлі чорнильниці й ручки з таким самим засохлим пером, які стирчали зі склянок, запах сурми, тканина, якою обшивали посилки, і дерев'яні ящики, у які ці посилки пакували. У Маріуполі стан поштових відділень у багатьох випадках був далеким від ідеального. Часті затримки в доставці пошти, довгі черги й відсутність необхідного асортименту поштових товарів та послуг були загальними проблемами, з якими стикалися громадяни. Черги в поштових відділеннях могли бути надто довгими, особливо під час великих свят або пікового навантаження. Це ставало справжнім випробуванням для терпіння громадян, які мусили чекати годинами, щоб надіслати чи отримати листа чи посилку. Ба більше, стан поштових відділень впливав і на якість послуг. Затримки в доставленні листів та посилок нерідко ставали причиною невдоволення та розчарування. Загалом нікчемний стан поштових відділень віддзеркалював проблеми в організації й функціонуванні державних служб та інфраструктури, що характеризували радянський період.

На 2-му районі вже в 50-х роках працював відомий для місцевих мешканців продуктовий магазин «7/40», у якому був окремий м'ясний відділ. Неподалік від нього стояв великий магазин «Маріуполь», на другому поверсі якого працювало ательє. А на вулиці Азовстальській — продуктовий магазин «Ромашка». На площі на проспекті Перемоги був популярний магазин «Подарунковий», де продавали галантерею, парфумерію, товари народних промислів, сувеніри й іграшки. Тут же працював і продуктовий магазин «Схід». Напроти — взуттєвий магазин «Даная».

Щодо взуттєвих магазинів, то в Маріуполі вони були важливою ланкою в системі торгівлі, проте їх стан і функціонування залишали бажати кращого. Зазвичай вони мали обмежений асортимент та недостатню кількість розмірів, що часто ускладнювало

пошук відповідного взуття. Це особливо стосувалося популярних або дорогих моделей. Черги у взуттєвих магазинах були стандартним явищем. Громадяни зазвичай стояли в них по кілька годин. Це створювало додатковий дискомфорт для покупців. Незважаючи на це, обувні магазини були місцем, де люди могли придбати взуття для себе та своїх родин, навіть у складних умовах дефіциту. Хоча асортимент був обмежений, багато хто все ж отримував можливість замінити старе або зношене взуття на нове.

Лівий берег. Універмаг на площі Перемоги. 1957 р..
Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

На 6-му районі на вулиці Лепорського працював великий універмаг. На вулиці Пашковського всі знали магазини «Вечірній» і магазин № 16. А на Московській — магазини «Скляний» «Камінний» (як називали в народі «Будівельник»).

На початку 70-х років у районі Ленінградського проспекту з'явилися «Нева» та «Ленінград». На перехресті вулиць Азовстальської і Я. Гугеля приймав відвідувачів великий круглий ресторан «Мелодія» (таких ресторанів у місті було два: один у Приморському районі, а другий на Лівому березі). У роки перебудови він перетворився на меблевий магазин.

Ну і базар. Як же без нього! Спочатку базар працював на вулиці Пашковського, напроти пологового будинку № 2. А от Ранковий ринок на вулиці Азовстальській виник вже на початку 90-х років. На нього з'їжджалися човники [279], які торгували з рук китайськими дешевими речами. Це була величезна крита будівля, де селяни продавали свої товари, навколо якої стояло кілька рядів контейнерів.

На трамвайному кільці біля базару продавали рибу. Рибалки представляли великий асортимент свіжої риби, яку вони виловлювали сітками. Звичайно, що це була не просто риба, це була

[279] *Човник* — в СРСР та пострадянських країнах приватний торговець, який їздить за кордон за товаром, і після повернення продає його за вищою ціною, ніж придбав; різновид перепродувача.

свіжа риба, щойно з глибин моря. Риба на базарі була популярним товаром серед місцевих мешканців та туристів, які приїжджали на відпочинок. Маріупольські рибалки були справжніми професіоналами своєї справи. Вони знали, як вибирати найкращі місця для риболовлі, як підтримувати сітки та як доглядати за уловом. Коли вони приносили свою рибу на базар, були впевнені, що їхня продукція буде кращою, ніж будь-яка інша. На ринку рибу на базарі можна було придбати у перепродувачів — і свіжу, й морожену, і вялену чи солону. Кожен мав змогу вибрати те, що йому більше до душі. Аромат свіжої риби, змішаний із запахом моря, заповнював вулиці, привертаючи увагу покупців. Риба на базарі поруч з Азовським морем була не просто продуктом харчування, вона була частиною місцевих культури й традицій, а рибалки — справжніми героями.

Загалом магазинні товари були популярнішими за сільськогосподарські. А місцевими лівобережними фермерами були ляпинці (мешканці села Ляпіно). Вони поєднували основну роботу й роботу у своїх городах та садах, працювали не покладаючи рук, та, незважаючи на це, місцеві завжди їх недолюблювали, вважали куркулями, у яких «узимку снігу не допросишся». Однак саме в ляпинців можна було купити перший редис, розсаду помідорів і перші овочі, так звані гектарні. Існувала навіть окрема категорія людей — гектарники. Вони їздили по колгоспах і наймалися на роботу в поля, за що отримували хороші гроші. Їх було легко пізнати за насиченою засмагою і скривавленими руками, але з грошима. Трагедією для багатьох цих людей стала перебудова, коли зароблені ними важкою фізичною працею гроші, що зберігалися як заощадження в Ощадбанку, знецінилися і, як тоді говорили, згоріли [280].

До речі, ощадкнижки були популярним способом зберігання грошей. Це був своєрідний прототип сучасної дебетової банківської картки, на яку можна покласти гроші для заощадження і накопичення, отримувати зарплату, пенсію та інші платежі. Радянські люди призвичаєні були накопичувати кошти. З хорошими речами була напруга, їх доводилося буквально виривати. Тож коли на продаж викидали дефіцитний товар, на пошук потрібної суми практично не було часу. Майже у всіх радянських сім'ях були

[280] Записано авторкою у 2022 р. від Вікторії (1967 р. н.), мешканки Маріуполя.

ощадкнижки, іноді навіть кілька. З кожної зарплатні на них відкладали певну суму. Цілі накопичень були різними: на «чорний» день, святкування, відпустку чи велику покупку. Наприклад, мрією багатьох жінок були кришталева люстра, сервіз на 12 персон і югославська меблева стінка. Чоловіки ж жили в очікуванні своєї черги на автомобіль, відкладаючи до години Х певну суму. А можливість зняти в потрібний момент гроші з ощадкнижки — було дуже зручним способом отримати бажаний товар. Тож ощадкнижка — це унікальний фінансовий інструмент, який став символом ретельного планування та економічної безпеки для мільйонів радянських громадян. Поза фінансовими аспектами ощадкнижки відображали певний соціокультурний контекст радянського суспільства. Вони стимулювали культуру економії та відповідальності перед сім'єю та державою. Кожна ощадкнижка була своєрідним символом прагнення до економічної самостійності та забезпеченості.

Розбурхала звичну рутину та внесла хвилю нестабільності особливо в робітничі сім'ї саме перебудова. За роки тяжкої праці люди накопичили солідну суму на своїх ощадкнижках, мріючи про краще майбутнє для своїх дітей. Та коли нагрянула перебудова, вони несподівано зіткнулися з економічною турбуленцією. Інфляція зростала з такою швидкістю, що їхні заощадження за короткий термін втратили свою вартість. Чоловік і дружина, які тяжко працювали, до прикладу, на металургійному заводі, дивилися, як усі їхні зусилля зникають на очах. Невпинно зростали ціни на все, а їхні заробітні плати не встигали за цими темпами. Вони намагалися використати свої накопичення, але їхні гроші надзвичайно швидко втрачали свою вартість. Сподівання на краще майбутнє перероджувалися на безнадійність. Майже всі сім'ї відчули на собі відчай економічної кризи, яка залишила їх беззахисними перед нестабільністю та несправедливістю економічної системи.

За радянських часів мало хто з маріупольців володів великими сумами грошей або отримував високі зарплати. Але з-поміж усіх професій, якими можна було займатися в місті, одна була своєрідною мрією. Це професія моряка, яка ввважалася дуже престижною, але не через зарплату. Заробіток моряка сам по собі не виходив за межі зарплати берегового працівника. Багато людей вважало, що на флоті «гроші гребуть лопатою», але, як виявилося, це було

помилкове враження. Особливий інтерес у людей викликали дві речі: виїздні, які виплачували у валюті, і можливість привозити різні товари з-за кордону — зазвичай високоякісні джинсові й махрові речі, килими, посуд, корали (які моряки самостійно добували з морського дна), різну техніку, а також дешеві солодощі для подальшого перепродажу. Доступність цих товарів робила моряків для суспільства заможними людьми. Проте порівняно з іншими країнами їхня зарплата залишала бажати кращого. «Радянські моряки були одними з найнижчеоплачуваних у світі», — згадував колишній начальник Азовського морського пароплавства Анатолій Бандура [281].

Як бачимо, зарплати відображали реальний рівень життя в Маріуполі. Вони передбачали покриття стандартного переліку щоденних потреб: продукти харчування, комунальні послуги й телефон, одяг і взуття, меблі, базові речі для дозвілля (телевізор, книги, газети, журнали, спортивні товари), товари для дітей. Що стосується подорожей за кордон, то тут питання було закрите. Єдиною можливістю відпочити влітку біля моря деінде були поїздки на Кавказ, до Криму, Одеси й Миколаєва, а найвищою мрією було поїхати до країн Балтії (як тоді говорили, до Прибалтики), де була хоч і радянська, але Європа.

Як врятувати весілля чи день народження, коли в країні антиалкогольна кампанія

А зараз пропонуємо розглянути особливості щоденного життя маріупольців. Що вони їли і пили? Який одяг вони носили? Як вони відзначали свята, зокрема весілля? Розглянемо такий місцевий варіант відпочинку, як біля моря на пляжі. Не менш цікавою є тема маріупольського дитинства. І розпочнемо з харчування.

За радянських часів обов'язковою традицією були великі застілля (іноді на 20 осіб і більше), коли на свята родини збиралися без попереджень, а друзів запрошували одне через одного, оскільки телефони в домівках були не в усіх. На столі обов'язково були холодець, котлети, м'ясо з картоплею або пюре, оселедець під шубою, квашена капуста й соління. Популярним був також олів'є,

[281] Записано авторкою у 2022 р. від Галини (1944 р. н.), мешканки Маріуполя.

Весільне фото родини Волошиних. 1975 р.
З особистого архіву І. Пономарьової

от лише в Маріуполі до перебудови ця назва не була відома — усі називали його м'ясним салатом. Грибні страви на столі маріупольців зустрічалися рідко, оскільки гриби були в магазинах дорогими, тож їх частіше збирали в лісах. До речі, діти їх зовсім не їли. Із солодощів на столі були пироги-косичка (а на весілля і великі урочистості — калачі), торти (шоколадно-вафельний, «Прага», «Подарунковий», «Київський»), тістечка (еклери, заварні, лимонні, «картопля»).

Пишні весілля в радянський час у Маріуполі влаштовували рідко, частіше просто реєструвалися в РАГСі, де після подання заяв видавали талончик у магазин «Берізка», у якому можна було придбати все для нареченої та нареченого, посуд, постільну білизну, взуття (такі товари були дефіцитом). Бувало й таке, що люди подавали заяву до РАГСУ не для того, аби одружитися, а щоб скористатися талончиками і зробити запас без проблем, а на реєстрацію не з'являлися.

У родині авторки, як і в багатьох маріупольських сім'ях, свята були справжніми застільними феєріями, де кожен мав змогу насолодитися багатою маріупольською кухнею. А маріупольська кухня — це справжнє кулінарне диво, яке поєднує українські, грецькі, єврейські та російські страви. Які з них були найбільш популярними? Першочергово запашний український борщ, що готують із надазовським особливим томатом та овочами. У кожній родині раді голубцям та варениками з різними начинками. Також маріупольці дуже полюбляють грецькі чебуреки та слоїсті пироги, які вражають своїм неповторним смаком та ароматом спецій. А традиційна єврейська страва фаршированый судак! Це ж пальчики оближеш! Усі смаки й аромати додавали затишку й тепла в серце кожного.

Великі сімейні збори, беззаперечно, ставали не тільки можливістю поспілкуватися з рідними та друзями, а й смакувати улюблені страви. До речі, у нас вдома була книга «Здорова їжа». Це був

справжній скарб із великою кількістю яскравих малюнків. Вона допомагала зрозуміти, як правильно готувати здорові страви для своєї родин, як збалансувати раціон і забезпечити себе та близьких потрібними поживними речовинами. Книга надавала корисні поради щодо вибору й зберігання продуктів та правильного способу їх приготування. Завдяки таким книгам радянські жінки отримували змогу підтримувати здоров'я своїх родин і створювати комфортну атмосферу вдома, де кожен міг насолоджуватися смачними та корисними стравами.

А які застілля без алкоголю? Хіба таке можливо? Звичайно ж ні! Але... У 1972 р. радянський уряд ухвалив постанову «Про заходи з посилення боротьби з пияцтвом» [282]. Таких заходів окреслили аж 110, серед яких були скорочення виробництва міцних алкогольних напоїв і натомість розширення виробництва виноградних вин і пива, підвищення ціни на алкоголь, припинення виробництва горілки міцністю 50 і 56 градусів, обмеження часу торгівлі алкогольними напоями міцністю 30 градусів і вище з 11:00 до 19:00, створення лікувально-працевлаштувальних профілакторіїв для тих, хто зловживає алкогольними напоями, вилучення з фільмів сцен із вживанням алкогольних напоїв. Тодішній міністр закордонних справ СРСР А. Громико у своїх спогадах розповідав, як намагався переконати керівника країни Л. Брежнєва змінити ситуацію: «"Треба щось робити, — говорив Громико, — щоб у країні менше споживалося алкогольних напоїв. Дуже багато людей п'є, а звідси і зростання злочинності, дорожні пригоди, травми на виробництві та в побуті, розпад сімей". Леонід Ілліч оживився і переконливо заперечив: "Ви знаєте, російська людина як пила, так і питиме! Без горілки вона не може жити", — відповів Брежнєв». Однак щось робити було потрібно, тож у 1972 р. було видано постанову, про яку ми зазначили вище.

А в 1985 р. антиалкогольну кампанію ініціював новий керівник СРСР Михайло Горбачов. Вона стала найвідомішою. Її гасло: «Тверезість — норма життя». Так, у постанові «Про заходи щодо подолання пияцтва та алкоголізму і винищення

[282] Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР «Об усилении борьбы с пьянством и о наведении порядка в торговле крепкими спиртными напитками» и антиалкогольная кампания 1960-х годов. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/postanovlenie-tsk-kpss-i-soveta (дата звернення: 02.05.2024).

самогоноваріння» [283] було встановлено обмеження у сфері виробництва й реалізації алкогольних напоїв, відбувалося здійснення не лише адміністративного, а й психологічного тиску на людей (через ЗМІ та культуру). З фільмів вирізали сцени святкувань, алкоголь продавали з 14:00 до 19:00 у спеціальних магазинах, збільшили штрафи за появу в громадських місцях і на вулицях у нетверезому стані, по всій країні організували товариства тверезості й здорового способу життя.

До слова, у 80-ті роки святкові події (весілля, ювілеї тощо), які відбувалися в ка'ярнях і ресторанах, проводили під егідою антиалкогольної кампанії, тож вони перетворювалися на справжні вистави з життя. Наприклад, безалкогольне весілля родички авторки було таким. На столах стояли пляшки з мінеральною водою, яку пропонували замість алкогольних напоїв. Проте насправді в тих пляшках була горілка, яку в них поналивали організатори свята перед весіллям. Це робили для того, щоб «народні контролери» не запідозрили, що гості вживають алкоголь. Інакше довелося б сплатити великий штраф. Бувало, що на весіллях горілку наливали в чайники, які ростaвляли на святкових столах. Загалом суспільство було просякнуте обманом, тому й спокійно ставилося до таких явищ. Радянське мислення другої половини XX ст. можна висловити однією фразою: «Думаю одне, говорю друге, а роблю третє».

А ось ще дві історії про безалкогольне весілля в Маріуполі. Виходила заміж сусідка авторки Галина. Це було незабутньо. Молодята вирішили провести своє свято в кафе «Хвиля» з дотриманням усіх принципів антиалкогольної кампанії, яка в той час вже стала популярною. Запрошені гості розчулилися від здивування, коли побачили, що на весільному столі стоять пляшки з мінеральною водою замість звичайних алкогольних напоїв. «Може, вони хочуть захистити свою печінку, раптом щось піде не так?» — думали гості, дивлячись на цю незвичну картину. Але мало хто з них знав, що це був тільки початок цієї кумедної історії. Настала пора весільних тостів. Коли звучала музика, а гості вже збиралися підіймати келихи, раптом голос молодого: «Дорогі друзі! Ми вирішили, що наше весілля буде абсолютно безалкогольним! Так що давайте берегти свою печінку!» Гості стояли розгублені, не знаючи, чи сміятися,

[283] Постановления о борьбе с пьянством. 1985 г. URL: http://museumreforms.ru/node/14008 (дата звернення: 02.05.2024).

чи плакати. Але, як кажуть, немає гріха без гріха. На наступному весіллі, де побувала авторка (на весіллі однокурсників), яке відбувалося в ресторані «Азовсталь», на стіл також поставили пляшки з мінералкою. І от один із гостей вирішив випити води і налив собі повну велику склянку. Залпом випив — і раптом закричав: «Так це ж горілка!» — чим підняв настрій гостям. Усі щиро сміялися. І як тільки з'явилася можливість, ми дружно підняли келихи, не забуваючи випити за те, щоб кожна подібна ситуація завжди завершувалася таким самим гарним настроєм та усмішками.

Як бачимо з цих історій, усі заходи антиалкогольної кампанії лише дратували суспільство. Радянські люди були незадоволені боротьбою керівництва країни «за здоровий спосіб життя громадян СРСР». А алкогольні напої через необдуману антиалкогольну політику стали рідкою валютою. Тобто для вирішення будь-якого питання приходили з пляшкою горілки чи коньяку, а то й самогону: до сантехніка — з горілкою, бо вона дешевша, до лікаря — з коньяком, до вчителя — із шампанським... Такі універсальні алкогольні хабарі творили дива. Їх брали із задоволенням на всіх рівнях суспільства і влади, що ілюструє відсутність відкритості та свободи, насадження ідеї здорового способу життя без поваги до особистого вибору та довіри до громадян.

«ABBA» «Boney M.», «Modern Talking», CC Catch і віра у світле майбутнє

Для відпочинку маріупольців у центрі міста було не так багато місць. Для багатьох улюбленим був драмтеатр. Поруч із ним відзначали багато свят: відбувалися демонстрації з нагоди 1 Травня та 7 Листопада. Тут традиційно ставили новорічну ялинку.

На вулицях і у дворах встановлювали агітмайданчики, запускали кінопроєктори й показували фільми та мультфільми, на сценах і спортивних аренах давали концерти місцеві артисти.

А ще дворами часто їздив скупник старих речей, який обмінював їх на глиняні свистульки та кульки для дітей.

Друг родини авторки Олексій жив у центрі міста. Ось як він згадує своє дитинство: «У дитинстві ми, місцеві хлопчики з Маріуполя, завжди з нетерпінням ходили до нашої улюбленої Базарної площі. Це було наше місце зустрічей, де завжди було багато цікавого. Але одного дня в 1954 р. наше дитяче серце розчарувалося,

коли базар раптово був закритий і знесений. Згодом площа змінилася, але наші спогади про неї залишалися живими. Пам'ятаю, як улітку на цій самій площі з'являвся цирк. Прямо перед нашими очима виступали акробати, артисти та, звичайно ж, ліліпути — наші найбільші улюбленці. Також був час, коли тут з'являвся зоопарк. З кожним відвідуванням ми відчували себе дослідниками світу тварин. Але найбільше залишилося в пам'яті те, як перед Новим роком з'являлися ялинки. Стоячи в чергах, ми чекали, щоб вибрати найкращу. Ці моменти, коли ми з друзями бігали навколо ялинок, вибираючи найкрасивішу, — це спогади, які залишаються з нами назавжди. Час минає, площа змінюється, але наші спогади про місця нашого дитинства залишаються незмінними» [284].

Маріуполь. ДТСААФ. Листівка. 80-ті роки. Маріупольський краєзнавчий музей

Наприкінці 80-х років головним символом колишньої Базарної, а нині площі Визволення стало зведення будівлі ДОСААФу — Добровільного товариства сприяння армії, авіації і флоту (нині — ТСОУ — Товариство сприяння обороні України), яка стала не просто місцем зустрічей, а визначним символом. У 2000-ні роки обличчя найстарішого району міста значно поліпшилося. Інфраструктура розширювалася: аптеки, кав'ярні, магазини та банки — усе це розмістилося на ній. До початку воєнних дій у 2022 р. ця площа була місцем різноманітних ярмарок, які пропонували широкий вибір товарів. Але зараз колись жива Базарна площа лежить у руїнах, а історичні будівлі на ній не підлягають відновленню.

Незважаючи на всі мінуси брежнєвського застою, дитинство та юність маріупольців, як і всієї радянської молоді тих часів, припали на добу музики «ABBA», «Boney M.», «Modern Talking», CC Catch та інших популярних донині виконавців і віри у світле майбутнє.

---

[284] Записано авторкою у 2003 р. від Чупахіна Олексія (1939 р. н.), мешканця Маріуполя.

Дітей у 60–80-ті роки називали привілейованим прошарком суспільства. І хоча загальна політична ситуація супроводжувалася не завжди позитивними явищами, для них дитинство та юність асоціювалися з періодом розквіту й економічної стабільності. У вільний від роботи та навчання час радянська молодь любила відвідувати танці, кіно і стежила за модою. Танці проводили на Лівому березі поруч із Будинком культури будівельників (там був танцювальний майданчик) і в парку Лепорського. А одним із найулюбленіших місць розваг маріупольців був парк «Азовсталь» — з атракціонами, колесом огляду та кімнатою кривих дзеркал.

«Мода — як їжа: не зациклюйтеся на одному блюді» (Кензо Такада)

У 1953 р., після смерті Сталіна і з виходом на політичну сцену М. Хрущова, настала епоха, яку називали хурщовською відлигою. Цей період приніс із собою хвилю реформ. Завдяки розширенню міжнародних зв'язків СРСР люди змогли відчувати пульс іноземної моди. Журнали мод поспішали на допомогу, розміщуючи на своїх сторінках найновіші тенденції в одязі [285]. Як ми вже згадували, у Маріуполі їх можна було придбати в кіосках «Союздрук». Радянські модельєри створювали моделі на всі випадки життя: для дому, роботи, дозвілля. Із деяким запізненням, але невідворотно до України прийшов так званий нью лук — новий образ, орієнтований на елегантну жіночність [286]. Так, у 50-ті роки події кружляли навколо м'яких силуетів, підкреслених подовженими платтями, що розкривали широку пишність спідниці, а пояси зав'язували, щоб підкреслити талію, як музика, що створює гармонію. Рукави, ніби квітучі кімоно, обіймали жіночі руки, додаючи краси кожному рухові.

А от в світі взуття наставала біда — більшість жінок Маріуполя ходила в черевиках на шнурках і гумових чоботях поверх них з отвором для каблука, що нагадували звичайні калоші, які одягали

---

[285] *Гіцевич В. С.* «Мода» у повсякденному житті населення Донбасу в 1953–1985 рр. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2014. Вип. 38. С. 232–236. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Npifznu_2014_38_47 (дата звернення: 02.05.2024).

[286] *Кокоріна Г. В.* Мода 1940–1990: український літопис // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. 2017. № 5. С. 73–79.

Віра Селіщева в модному вбранні. 1951 р. З особистого архіву І. Пономарьової

на туфлі. Навіть у сувору зиму мешканки Маріуполя залишалися вірними своїм туфлям, утеплюючись товстими панчохами, бо зимових чобіт, здавалося, не існувало взагалі. Та деякі дами, навіть у великих містах Донбасу, не витримували холоду, тож ходили у валянках та бурках.

Хлопці теж не залишалися осторонь. Вони спішно прикрашали вулиці Маріуполя масивними плащами, пальтами з бобрику або сукна, а також двобортними піджаками з бостону, що гордо сяяли на їхніх плечах. Трішки вільніші від звичного трико та широкі донизу штани зі складками по талії нині нагадують про стиль тих далеких років. Сорочки з тканини в клітинку або смужку, як кольорові плями на полотні життя, гордо виходили на світло. А кепки, які завжди були в моді, прикрашали кожне вбрання: чи то костюм, чи то плащ, чи навіть зимове пальто. У холодні зими чоловіки захищали свої голови хутряними шапками з каракулю та цигейки, немов воїни, що готові до непередбачуваних боїв. Справжнім хітом серед молодіжного чоловічого гардеробу були куртки з безліччю кишень, що отримали назву «хуліганки». Їх короткий спортивний крій на блискавці здавався створеним для пригод і невгамовних подорожей, а накладні кишені на грудях були готові зберегти всі скарби світу, які чекали на своє відкриття.

А чи просто було вийти й придбати красивий, зручний, модний одяг? Ой, зовсім ні. Заходив до магазину, і здавалося, що потрапив до місця, де вибір — це пусте слово. Одяг там був, як в оголеному лісі, — небагато, а те, що є, не вражало розмаїттям. Іноді виникала думка, що час зупинився, а тканина стала свідком нескінченних часових петель. А принти на тканинах... То справжня епопея. Іноді здавалося, що художник, який їх створив, переплутав усі кольори райдуги.

Світ дитячої моди — це був лабіринт уніформності. Уся малеча була змальована одним пензлем, одягаючи шкільну форму, яка була частиною її обов'язкового образу. Дитяча білизна, здається, заблукала в часі — не підходила за розміром, оскільки переважно була перешита з дорослої. У 50–60-ті роки загалом в СРСР були

серйозні проблеми з якістю та асортиментом дитячого одягу. По-перше, його виробництво часто стикалося з обмеженими ресурсами та відсутністю сучасних технологій, що призводило до низької якості та поганого вибору. По-друге, система розподілу товарів в СРСР не завжди забезпечувала належний асортимент. По-третє, на стиль та дизайн дитячого одягу впливали ідеологічні обмеження, що спричиняло до виготовлення однотипних та консервативних моделей. Тому майже кожна матір маленького маріупольця, та й загалом радянської дитини, тоді була справжньою майстринею крою та шиття.

Модниця в імпортному костюмі. 1989 р. З особистого архіву І. Пономарьової

Згідно з офіційними даними, які відкрили таємниці відомого Донецького статистичного управління, маленькі донечки та синочки мріяли про тканину вовняну, трикотаж та шовк, а також про гарненькі зимові пальта й чудове шкіряне взуття. Але де були всі ці дива моди? Маріупольці, як мурашки, вервечкою тяглися до крамниць, у яких асортимент залишався відверто скромним. Тому виходило так, що тканини завжди було більше, ніж готового одягу. Тому кожен вирішував цю проблему по-своєму: хтось ділився речами, а хтось передавав із покоління в покоління. Багато хто звертався до приватних майстрів із проханням пошити щось стильне та неповторне. А якщо ти хотів виділятися в натовпі, то зшитий власноруч або на замовлення одяг ставав твоїм кращим другом. Ті, хто хотів одягатися стильно, були вимушені шити наряди в приватних осіб. Наприклад, у 1953 р. приватними послугами з пошиття одягу користувалося 70 % жителів Донецької області та 63 % Луганської.

Та влада всіляко намагалася викоренити паростки приватного підприємства. Так, у постанові ЦК КПРС від 6 березня 1959 р. йшлося, що «відставання у справі організації побутового обслуговування населення вимушує робітників користуватися послугами приватних осіб, переплачувати їм, чим наносять значні збитки інтересам населення та держави». І влада ж не дрімала.

Вона бачила в приватному шитті загрозу своїй ідеології. Спроби обмежити цю практику виявилися трудозатратними. А тут на горизонті з'явився М. Хрущов, який запропонував просте рішення: навчати кожну жінку шити самостійно. Так настав час викрійок та уроків шиття, і кожна дівчина мріяла про свою швейну машинку.

У світлі кінофільмів та горячих ритмів рок-н-ро50-ті роки відкрили для радянської моди нові перспективи. Спритні руки радянських дизайнерів, і зокрема маріупольських швачок, були готові втілити цю хвилю змін. Виставки моди стали платформою для цього культурного обміну. Одним із значущих моментів був приїзд до Москви французьких моделей «Dior» у 1959 р. Вони розносили елегантність та шик, зачаровуючи всіх на своєму шляху. Від представників еліти до простих робітників заводів і фабрик — кожен хотів перенестися до світу французької моди.

Однак основним напрямом співпраці СРСР були соціалістичні країни. Рада економічної допомоги активно підтримувала цей процес, залучаючи радянських фахівців до спільної праці зі східноєвропейськими партнерами. Щорічні конгреси моди, що відбувалися в столицях соціалістичних країн, ставали місцем обговорення нових тенденцій та створення унікальних моделей для радянського населення. Модельєри демонстрували вишукані жіночі костюми та розкішні образи, які захоплювали серця й піднімали настрій. Хоча також не забували про практичність — на конгресах були представлені й зразки робочого та спортивного одягу, а також моделі для чоловіків та дітей [287].

Якщо подивитися на світлини тих часів, то студенти 50-х років, зокрема й маріупольська молодь, переносили західні модні вітрила на свої плечі. Вони створювали екстравагантні зачіски та шили незвичні костюми, завдяки чому мали дуже яскравий вигляд. Вони — стиляги, які відчували пульс своєї ери. Але на шляху до моди стояли перешкоди. Патрулі полювали на стиляг, зрізаючи їхні непокірні зачіски та розриваючи їхні костюми. Однак молодь це не відлякувало. Вона продовжували виражати себе, хоч із ризиком втратити роботу чи навчання у виші. Навіть мода на міні

[287] *Любчик С.* Феномен моди в житті радянської жінки в період «застою»: Бакалаврська робота (032 «Історія та археологія») / Український католицький університет. Кафедра історії; наук. кер. к. і. н. В. Стефанів. Львів: УКУ, 2021. 62 с.

не могла зупинити їхню відвагу. Уявіть: в університетах з'явилися контролери довжини спідниць!

У 60-ті роки світові модні тенденції просочилися і в Маріуполь. Жінки підкорилися чарам туфель на шпильках та вбралися в спокусливі темно-сині італійські плащі із болоньї, які, здавалося, магічним чином зберігали свій об'єм у складеному вигляді. Тоді ж вітер моди приніс із собою нові матеріали та їх назви: штучне хутро, нейлон, лайка, кримплен, вініл та інші «лони», які робили гардероб зручним і практичним. Вініл, нейлон були легкими в догляді й коштували значно менше за натуральні аналоги. Ще був лавсан — перше радянське полімерне з'єднання, яке дало поштовх у створенні нових матеріалів. Тож тканини стали дешевшими, міцнішими, теплішими — і все це завдяки новим технологіям. А мода на штучні шуби? Вона була абсолютним хітом. Навіть ті, хто могли дозволити собі речі з натурального хутра, із задоволенням вибирали варіанти зі штучних матеріалів.

У ті далекі роки, коли в Маріуполі було складно знайти стильний одяг для дівчаток, сталася одна надзвичайна подія, яка назавжди залишилася в пам'яті авторки. Коли я була ще маленькою дівчинкою, до наших сусідів-друзів приїхали родичі із закордону. Гості привезли для нас із сестрою надзвичайний пакет із кольорового паперу. У ньому були дуже особливі подарунки — капронові платя! Це були не просто плаття, а справжнє диво моди — з мереживом, вишивкою неймовірно яскравих кольорів. У порівнянні зі звичайними, нудними сукнями, доступними в наших магазинах, ці плаття були казковими. Капрон був неймовірно м'яким та ніжним на дотик — і я відчувала себе в цьому вбранні справжньою принцесою. Щоразу одягаючи це плаття, я почувалася надзвичайно особливою. Це було не просто плаття, а ознака того, що за межами нашої країни існує цілий світ моди та краси, недоступний для нас. І незважаючи на те, що часи тоді були складні, спогади про це капронове плаття завжди викличуть усмішку на моєму обличчі.

Що ж із розказаного можна висновувати? У 60-ті роки в СРСР була серйозна обмеженість у виборі одягу, модного зокрема, через недолуге управління виробництвом. Одяг, доступний у магазинах, часто був стандартним і не давав змоги виразити свою індивідуальність. А імпортний одяг через політичні обмеження та відсутність

конвертованих валют придбати було практично неможливо. Подекуди уряд навмисно обмежував доступ до модного одягу з ідеологічних міркувань, вважаючи його «виразником капіталістичних цінностей». Це спричинило до утворення стереотипу, що за межами СРСР є лише «поганий» стиль одягу.

Відтоді поруч із модою крокували ще два непокірні товариші — дефіцит і блат, які були ключовими аспектами життя і впливали на розподіл ресурсів та доступ до товарів і послуг. Дефіцит призводив до того, що популярні, але важкодоступні товари можна було придбати тільки за допомогою блату. Блат — частина корупційної системи, взаємовигідних зв'язків. Люди з блатом підкуповували службовців різного рівня, щоб отримати доступ до дефіцитних товарів або послуг, включно з отриманням ліків, продуктів, одягу, автомобілів, квартир тощо. У результаті виникала нерівність у суспільстві, адже ті, хто мали більше грошей або впливу, мали й переваги. Це підтримувало корупцію та недовіру до державних інститутів, оскільки багато людей відчувало, що система працює на користь окремих привілейованих осіб, а не всього населення. Дефіцит став повсякденням, із яким доводилося боротися більшій частині населення. Тож слово «купити» часто замінювали на «дістати», а пошук модних речей перетворювався на справжню експедицію. Аби знайти щось якісне, люди мали навіть планувати поїздки до великих міст і республіканських центрів. Така була ціна моди та стилю. Забезпечена усім була лише радянська номенклатура. Не випадково за тих часів був популярним анекдот: «Зустрічає Брежнєв в аеропорту Річарда Ніксона, який прилетів до СРСР з офіційним візитом, цілує його й питає: "Ну як, джинси привіз?" Ніксон цілує його у відповідь: "Звичайно ж, привіз — і тобі, і Громику!"» [288].

Такі часи були колись... Сьогодні ми можемо сміливо сказати, що ці випробування були для радянських людей і українців зокрема важливим уроком. Вони навчили творчо підходити до проблем, шукати альтернативні шляхи та цінувати те, що маємо. Навіть за найскладніших часів люди віднаходили радість у дрібницях. І в найтемніші дні, коли росіяни вторглися до Маріуполя, містяни не втрачали надії і знаходили виходи з різних ситуацій.

---

[288] *Гіцевич В. С.* «Мода» у повсякденному житті населення Донбасу в 1953–1985 рр. С. 232–236.

Ще один спогад авторки. Сонячний літній день 1976 р. Я, зовсім юна, стояла перед вітринами магазину модного одягу, збираючи відвагу, щоб увійти досередини. Мені подобався модний одяг, і я була поглинута світом моди, де кожен елемент був окремим кольоровим пазлом, а весь гардероб — мозаїчним полотном власного стилю. Поняття «комплект» та «базовий гардероб» стали для мене новими відкриттями. Я розуміла, що це не просто набір випадкових предметів одягу, а складний алгоритм створення власного образу. Я хотіла відчути смак свого вибору, створити щось унікальне, що відображало б мою особистість. Ретро було ключовим трендом, який зачаровував мене своїм шармом. Я обожнювала переплетіння моди різних епох та етнічних традицій, що надавало образу особливого колориту. Кожен новий елемент вбрання — це була можливість виразити себе, свої уявлення та настрої.

Саме в 70-ті роки з'явилися нові стилі: фентезі, міське ретро, екзотичне етно. Це були не просто назви, це були частинки мрій, які стали реальністю в моєму гардеробі. Тоді дефіцит вже не означав просто відсутність товару, це була надія на знаходження якісного та унікального вбрання, яке відображало б усю красу та гордість бути собою. Я знала, що у світі моди кожен може створити щось своє, неповторне. Я відчувала, як створення свого стилю допомагає мені виражати себе, пізнавати світ та відчувати себе справжньою сучасною жінкою.

У 1977 р. в системі Міністерства легкої промисловості УРСР був створений Український інститут асортименту виробів легкої промисловості та культури одягу. Він став своєрідною оазою для модних інновацій і координував зусилля підприємств та наукових інститутів. Це був час, коли кожна нова модель одягу чи взуття ставала своєрідним маленьким святом моди, а конкурси та змагання стимулювали творчість і розвиток у цій галузі. Тоді засяяв перлинами на українських просторах перший модний глянцевий журнал «Краса і мода». На його сторінках друкували неповторні фотографії найвишуканіших українських колекцій, аркуші з викрійками та захопливі статті про тенденції моди. Журнал був призначений не лише розкрити красу, а й просвітити потенційного споживача у справах естетики. Виходив цей журнал щокварталу тиражем 200 тисяч екземплярів. Придбати в Маріуполі його можна було по блату в кіосках «Союздрук».

У 80-ті роки ключовим поняттям для модної індустрії стало слово «плюралізм», що охоплювало як стилістичні тенденції, так і стратегії виробництва. Чотири основні стилі 70-х (класичний, спортивний, фольклорний і романтичний) злилися, породжуючи нові, непередбачувані мікростилі, такі як спортивний фольк, романтична класика, мілітарі, нова геометрія, піжамний, необароко тощо. Українська мода знайшла своє вираження в тематичних колекціях, пов'язаних із важливими подіями для республіки, як-от святкування 1500-річчя Києва, і для всього СРСР загалом, наприклад, проведення Олімпіади-80 і перебудова. Відтепер важливим стає визнання комерційної природи модної індустрії й адаптація західного досвіду. Тож у 1987 р. було ухвалено радикальне рішення перевести будинки моделей на повний господарський розрахунок, а управління якістю стало більш ефективним завдяки впровадженню договірних цін на особливо модні товари.

Під час перебудови з'явився новий формат господарської діяльності — малі підприємства, де планування й стимулювання праці були децентралізованими. Нова форма торгівлі передбачала використання фірмових магазинів, перші з яких з'явилися в Києві ще в 70-ті — на початку 80-х років — «Новинка» та «Трикотаж». Під час перебудови в них вели ретельний облік продажів кожного товару з урахуванням незадоволеного попиту, а автори найпопулярніших моделей отримували грошові премії.

У моді Маріуполя в 70–80-ті роки простежується особливий контекст, що відображав специфіку того часу та місцеві реалії. Тоді в місті, як і скрізь в СРСР, придбати товари для родини стало можливо не тільки за допомогою блату, а й через так званих спекулянтів, з-поміж яких були переважно жінки, які стали невід'ємною складовою ринку товарів і послуг, як магазини та ательє. Вони забезпечували доступ до модних новинок та стильних речей, даючи змогу мешканцям Маріуполя виразити свій стиль та індивідуальність. У 80-х з'явилися фарцовщики — зазвичай це були чоловіки, які також забезпечували доступ до модних товарів, але закордонних. Слово «фарцовщик» одразу нагадує про щось хитромудре та інтригувальне — і це справді так, адже вони були майстрами в уникненні обмежень та використанні ситуації на свою користь. Уявіть собі пролетарське місто Маріуполь радянських часів, де життя текло своїм звичним ритмом, а люди мріяли про яскравіші

дні. Саме тут, серед сірої буденності, розквітали фарцовщики — майстри у вирішенні найбільш непростих завдань. Їхні витончені методи завжди викликали захоплення та ажіотаж. Але, звісно, не без пригод. Влада, яка завжди стежила за встановленим порядком, не могла спокійно дивитися на це дійство, бо фарцовщики ставили під загрозу стійкість системи. Однак вона не могла здолати цих непереможних майстрів.

Розповімо про свій досвід спілкування з ними. Одного теплого вечора 1980 р., коли сонце занурювалося в горизонт, ми з подругою Ольгою вирішили вирушити на прогулянку до центру міста. Мені хотілося чогось новенького, особливого, що віддзеркалювало б мій внутрішній світ. І от, крокуючи вулицями нашого міста, ми натрапили на місцевого фарцовщика Дмитра, мого колишнього однокурсника. Тут варто сказати, що фарцовщики в нашому місті славилися своєю винахідливістю та асортиментом товарів, які пропонували. Зазирнувши до нього додому, я побачила чарівне плаття, яке одразу заворожило моє серце. Було воно саме таким, про яке я завжди мріяла: легке, повітряне, зі шляхетними деталями, що дарували відчуття неперевершеності. Усміхнений Дмитро, який таємничо підсунув мені це чудове плаття, розповів про його походження. Про красиві імпортні речі, які привіз із закордонного плавання на суховантажі його друг-моряк. Зробивши свій вибір, я розповіла фарцовщику про свої плани та побажання. Здавалося, що він зачаровує словами, пропонуючи додаткові аксесуари та поради щодо стилю. Це було справжнє володіння мистецтвом продажу. Після невеликого торгу ми домовилися про ціну, яка була навіть нижчою, ніж я очікувала. Цей день залишив у мені відчуття магії, яку відчуваєш, коли знаходиш щось особливе та неповторне, яке відображає твою унікальність і душу.

Починаючи із 70-х років у Маріуполі відбувався справжній одяговий бум. Джинси стали не просто одягом, а культовим символом вільності та стилю. Молодь (і не тільки вона) вирушала на полювання за джинсами — чи то блакитними, як небо, югославськими, чи болгарськими синіми. А на чорному ринку вирував справжній танець цін, де гроші вимірювалися в джинсах. Але мода — це не тільки джинси. Були джинсові спідниці, сарафани, жилетки та кепки. Вони здавалися ознакою невпинного прогресу.

Це було більше, ніж одяг, це стало культурою, свідченням нових стандартів поведінки. Держава втрутилася й сюди, намагаючись вплинути на смаки суспільства: у головній провладній газеті «Правда» з'явилася стаття, яка легітимізувала бажання бути стильним та красиво одягненим. Виявилося, що мода — не пуста примха, а естетична потреба, що перетворила одяг з простого предмета на виразника особистості.

Та варто сказати, що не кожен міг собі дозволити фарцові речі. Тож більшість маріупольських жінок, залишаючись вірними заповітам минулого, сама сідала за швейні машини. І нічого, що бракувало тканини — вони знайшли вихід. Із фото на календарях та журналу «Радянська жінка» вони вибудовували власний стиль, даруючи світу нові образи.

А ось історія чоловіка авторки Василя з його студентських років. Отже, він вирішив зробити щось неймовірне — пошити собі джинси. Василь був саме з тих хлопців, які завжди шукали щось нове. Джинси для нього були не просто модою. Це було щось більше — віддзеркадження його індивідуальності, спроба вилізти із шаблону. І Василя ніщо не зупиняло, адже, як він казав, «коли немає джинсів, треба створювати їх самому». Згадую, як він розгортав ті маленькі клаптики джинсової тканини на столі в нашій маленькій квартирі. Переглядав викрійки зі старих журналів і ретельно виміряв кожну деталь. Його очі сяяли від захоплення, коли він уявляв собі, як вони будуть сидіти на ньому. Найважливіше для Василя було впевнитися, що ці джинси будуть якісними, такими, яких він ніколи не знайшов би в магазині. І ось після безлічі годин вправної роботи Василева мрія стала реальністю. Ці джинси були не просто одягом. Вони були свідченням його наполегливості, терпіння й віри у власні сили.

Що ж підсумувати? А констатуємо ми таке. За тих часів джинси були не просто штанами, а прапором свободи та стилю. Кожна дівчина і кожний хлопець могли відчути себе справжнім ковбоєм, навіть не залишаючи Маріуполя. Тож виходячи з цієї модної історії, можна сказати, що мода — це не просто тканина та пошиття, це ціла епоха, яка пронизує наше життя, даруючи стиль і відчуття власної унікальності. Справжні креативність та винахідливість народжувалися там, де бракувало звичайних речей, адже саме в цьому браку ми віднаходили свої власні шляхи до краси. І коли

держава спробувала нас приручити своїми стандартами краси, ми відповіли: «Ми самі собі ковалі долі!»

Ви запитаєте: «А чому було не звернутися до ательє?» У Маріуполі, як і в усій Донецькій області, послуги ательє не були широкодоступними через їх високу ціну. Громадяни із середнім достатком зазвичай користувалися їхніми послугами лише з нагоди особливих урочистостей, заздалегідь вибравши фасон і самостійно придбавши тканину та фурнітуру. Хоча зауважимо, що в 80-ті роки в Маріуполі налічувалося понад 50 ательє.

Варто зауважити, що в той час у Маріуполі можна було замовити якісний одяг за доступною ціною на швейній фабриці. Зважаючи на це, у другій половині XX ст. складно було уявити собі життя без вмінь крою та шиття або наявності знайомих зі швейною машинкою. Курси крою та шиття були масовими, тож багато людей набувало навичок, які можна було застосовувати для шиття одягу для особистого користування, а найталановитіші — шили на замовлення. Це приносило невеликий, але приємний заробіток і ставало джерелом додаткових доходів. Та й тут не все так просто... В СРСР термін «додаткові доходи» розуміли набагато ширше, тож вживали для заборони будь-якої економічної діяльності громадян, неконтрольованої державою. Покаранням за «підприємницьку діяльність та комерційне посередництво» могло бути позбавлення волі до трьох років із конфіскацією майна. Проте навіть за умови існування таких статей у Кримінальному кодексі люди все одно користувалися послугами знайомих швачох та кравців. Будинки побуту також виконували індивідуальне замовлення і при цьому надавали свої послуги комплексно (вирізка, примірка, пошив).

Дозвольте розповісти вам про старшу сестру авторки Людмилу. Вона була справжньою майстринею з шиття. У Людмили було багато талантів, але особливий — до створення чудових речей своїми руками. Оволодіння навичками крою і шиття було тільки половиною успіху — їй потрібна була техніка. За тих часів, коли Людмила розпочинала свої перші кроки у світі моди, швейні машинки були справжніми скарбами. Незважаючи на великий попит, вони коштували досить значних грошей, а купити їх було майже неможливо. Однією найбажаніших швейних машинок була «Чайка-142М», що прийшла на заміну легендарній ручній

«Подолці». Виробляли «Чайку» на Подільському механічному заводі, який було засновано на базі націоналізованого виробництва «Зінгер». Він в СРСР був головним постачальником домашніх швейних машинок. «Чайки» випускали протягом 80–90-х років у різних модифікаціях: від компактних варіантів з ручним приводом до тумбових варіантів із ящиками для зберігання аксесуарів і пристосувань. За деякими даними, кількість випущених заводом машинок сягала 1,5 мільйона штук на рік. І хоча модельний ряд «Чайок» був різноманітним і регулярно оновлювався, за своїм основним функціоналом апарати майже не відрізнялися. На них успішно можна було працювати з лляними тканинами, шовковими, шерстяними та бавовняними, що відкривало величезні можливості для творчості. Завдяки своїй «Чайці-142М» Людмила створювала дивовижні наряди та декоративні предмети побуту, які завжди викликали захоплення та відчуття вдячності у всіх, хто їх бачив. Її творчість була справжнім мистецтвом, а швейна машинка — надійним супутником у цьому творчому процесі.

Однак з початком 80-х років тенденція купівлі готового одягу зросла, що було зумовлено розширенням торговельних зв'язків із країнами Європи. Найрозкішними вважали речі італійського, югославського та австрійського виробництва, класом нижче — польські та угорські. Так, наприклад, популярними були югославські туфлі, австрійські костюми та фінські плащі. А наприкінці 80-х років криза в СРСР відзначилася повним зворотним ставленням молоді до встановлених стандартів, особливо в одязі. Спроби влади зупинити цей тренд за допомогою роз'яснювальних бесід та публікацій у молодіжних журналах зустрічали лише з посмішками, адже на той час молодь вже не боялася реакції влади.

Модні покази в СРСР отримали назву сеанси, які проводили двічі на рік і лише в Москві. На таких сеансах не лише демонстрували нові моделі одягу, а й продавали викрійки для самостійного його пошиття. Однак пошиття суконь вимагало значної витрати часу, і в маленьких містах, та й не тільки, жінки здебільшого користувалися викрійками із журналів. Такі видання коштували недешево, але жага до моди приводила дівчат до творчого перемальовування креслень викрійок через копірку.

Коли авторка була школяркою, почала шити собі спіднички та блузки. Спідниця стала предметом моїх перших змагань із дорослими. Кожного ранку я одягала найвищий ступінь мого модного вибору — коротку спідницю, яку я пошила власноруч. Вона була справжнім шедевром моєї фантазії як на той час. Тільки вся ця краса часто призводила до конфліктів у школі. Учителі, які, здавалося, мають магічний дар помічати найменші порушення шкільних правил, завжди зауважували мою коротку спідницю. Пригадую, як вони стояли біля дверей у клас, вимірюючи довжину мого одягу та киваючи головами з осудом. Але найнеприємнішим було те, що директорка школи особисто вирішувала з моїми батьками мою «проблему з короткою спідницею». Її гострий погляд і вираз обличчя, сповнений суворої вимоги, впевненою переконали мене, що я вчинила щось дуже погане. Так, багато разів я опинялася в кабінеті директора, вимушена обстоювати свою позицію, намагаючись пояснити, що коротка спідниця — це просто вираження моєї індивідуальності. Так, моя коротка спідниця стала не лише предметом моєї модної експресії, а й випробуванням у відносинах із владою та авторитетами. Вона навчила мене боротьбі за своє самовираження і підтвердила, що іноді мода може бути актом протесту.

Отже, у Маріуполі, як і скрізь у країні, жінки відчайдушно шукали журнали з викрійками, мріючи про нові образи, адже якісний та яскравий одяг був справжнім скарбом. Але навіть якщо вдавалося знайти потрібні тканини, їх не завжди можна було придбати — часто продавці приховували найкращі товари для своїх знайомих. Але все ж найбільшою модною мрією людей того часу був одяг з-за кордону — міфічне прагнення до чогось недоступного.

У Маріуполі на початку 80-х років чудово можна було дібрати собі стильний одяг, особливо якщо ти знав, куди дивитися. А справжніми скарбницями модних знахідок були... базари. Так, базари! Наприклад, на Центральному та Іллічівському можна було зустріти товари і з Києва, і з Ростова-на-Дону, які приносили із собою дух моди з усієї країни. Якщо було бажання й можливість потішити себе якісними речами, то справжнім раєм для шопоголіків був ЦУМ. Косметика й аксесуари, одяг і тканини, посуд і техніка — тут було все. Не було тільки справді модних речей.

Тож жінки активно групувалися навколо питань моди, намагаючись забезпечити свою родину якісним та стильним одягом. Вони знаходили творчі шляхи, щоб підтримувати свій улюблений стиль — чи то шили самі, чи то їздили на закупи до великих міст. Навіть шахтарі та робітники заводів не залишалися осторонь моди — їхні спецодяг та комбінезони теж мали свій стильний шарм. Усі мріяли про стиль та красу, особливо тоді, коли святковий та повсякденний одяг були нудними й сірими. Люди прагнули наслідувати своїх улюблених телеведучих та кіноакторів, вбираючись у їхні образи. Наприклад, мати вигляд, як в акторки Людмили Гурченко або балерини Маї Плісецької — це було все одно, що виграти в лотерею стильності.

Так, саме кіно ставало справжнім провідником до світу моди для всіх. Актриси на великому екрані ставали взірцями для наслідування. За їхніми образами віддалено вгадувалися найновіші модні тенденції, і вони ставали втіленням стилю для мас. А закордонні подорожі кіноакторів, висвітлені в новинах, приносили нові ідеї та тренди. Наслідували все, навіть зачіски. Наприклад, зачіска «Бабетта» набула популярності завдяки культовій стрічці з Бріжіт Бардо в головній ролі. Її образ став справжнім хітом серед радянських жінок. Їхні зачіски дивували не лише формою, а й технологією виконання. Тож кіно не просто розважало, а відкривало нові світи, у яких кожна жінка могла знайти свій стиль та натхнення для творчості.

А як щодо зимового одягу? Зимовий одяг ніколи не був надто яскравим, а в СРСР і поготів. Пальта зазвичай були темних кольорів — зелені, коричневі або брудно-сині, а комірці — зі штучного хутра. Шуби, особливо натуральні, були дуже дорогими й демонстрували статус модниці. А чоботи... Ой, чоботи, особливо румунські, угорські чи фінські, були просто супер! Їх було так важко знайти, а ціна за пару могла зрівнятися з місячною зарплатнею.

Тепер про осінні й весняні наряди. Вони, навпаки, були суперяскравими. До прикладу, плащі шили різних кольорів, іноді таких яскравих, що впадали в очі. Але вони були не дуже теплими, оскільки виготовлені з водонепроникної тканини на підкладці зі штучного шовку.

І, звісно, не можна забути про так званий бабусин стиль. Бабусі завжди мали свій унікальний гардероб як уніформу. Дешеві пальта

зі штучного хутра, тканинне взуття без підборів і головний убір — хустка або плетена шапка.

Чоловіча мода в СРСР була зовсім не такою кольоровою й цікавою, як жіноча. Вона обмежувалася землистими відтінками — чорним, коричневим, зеленим, темно-синім, інколи трішки болотистим. А фасони? Їх можна було перерахувати на пальцях однієї руки. Штани, наприклад, у всіх були однакові — або зі стрілками, або без, із шерсті або напівшерсті. Щодо головного убору, то тут вибір теж був небагатим — або «а-ля Політбюро», або «а-ля Чаушеску» [289]. Це було так смішно: усі керівники всіх підприємств так однаково одягалися. Якщо ти носив такі речі — міг вважати себе статусною особою.

Маріупольські чоловіки любили вбиратися в костюми — як у класичні, так і спортивні. Останні коштували від 20 карбованців і вище, але спортивні фірмові костюми іноземних виробників були рідкістю, і продавали їх лише спекулянти, тож на них завжди був дефіцит.

Загалом в СРСР у 80-ті роки купівля імпортних товарів була модною з кількох причин. По-перше, імпортні товари асоціювалися з вищим статусом та якістю, оскільки часто були виготовлені за кордоном за допомогою більш сучасних технологій. По-друге, вони часто були ексклюзивними та не зустрічалися на полицях радянських магазинів, що додавало їм певної привабливості та статусу.

Зауважимо, що за радянських часів мода мала два головні аспекти розвитку. Перший — фабричний, який нав'язував жінкам свої правила: одяг повинен бути не модним, а практичним. Другий — кіноіндустрійний, який розказував про моду поза «залізною завісою», даруючи радянським жінкам шанс озирнутися на світові тенденції. Проте зміни в самій радянській жінці таки відбулися — і це головне: вона вирішила, що їй теж можна бути привабливою, стильною й елегантною. Але втілили ті зміни виявилося не так просто. Навіть у вільний час радянські люди мусили пам'ятати про контроль держави. Телебачення й естрада були під державним наглядом, і ніхто не міг відволіктися. Тож багато людей

[289] *Блохіна М.* Повторити не захочеться: якою була вулична мода в СРСР // Новини.LIVE. 28 грудня 2021 р. URL: https://lifestyle.novyny.live/fashion/povtorit-ne-zakhochetsia-kakoi-byla-ulichnaia-moda-v-sssr-32001.html (дата звернення: 02.05.2024).

залишалося незадоволеними, бо грошей не завжди вистачало на все, чого так бажалося [290].

Згадаємо про ще одну оазу, де можна було придбати щось особливе, — вже згадувана нами мережа магазинів «Берізка», що була представлена в усіх великих містах і обласних центрах СРСР та підкорила серця радянських громадян своїм чарівним асортиментом і особливим шармом, адже давала унікальну можливість купити західноєвропейські товари. І авторка так само бувала в «Берізці». Розповім вам історію про мій похід до цього магазину. Уявіть собі, що ви потрапляєте до світу, де кожен куток просто переповнений таємницями і враженнями — заходите до «Берізки» й одразу відчуваєте, що тут на вас чекає щось надзвичайне. У ній реалізували імпортні товари з усього світу. Шикарні пальта з Італії, вишукані сукні з Франції, елегантні аксесуари з Німеччини — усе це можна було знайти в «Берізці». Проте не лише асортимент робив її особливою. Цей магазин мав свою атмосферу, свій власний ритм життя. Тут завжди було щось захопливе. Але й у «Берізці» було придбати бажане не так просто, як може здатися. Тож коли в магазині не було того, що потрібно, жінки зазвичай застосовували всі доступні прийоми, щоб знайти товар: вони шукали його на базарах, зверталися до знайомих або купували з рук. А модниці з високим статусом користувалися спеціальними привілеями, щоб отримати бажаний товар поза звичайною системою розподілу.

Як бачимо, у 80-ті роки маріупольські жінки знали, що мода та краса — це не просто розкіш, це спосіб показати, що вони не тільки працьовиті, а й стильні. Відбулася справжня революція у ставленні до моди. Жінки вирішили, що навіть у складний час не варто забувати про красу та елегантність. Хай навіть доводилося шукати модні речі та аксесуари на базарах або за допомогою знайомих, головне — вони завжди знаходили спосіб мати неймовірний вигляд. Чомусь довгий час у маріупольців побутувала думка, що мати гарний вигляд, бути доглянутою — це моветон. І лише в 80-ті маріупольські жінки відкрили для себе, що мода —

[290] *Кузьменко Ю. В.* Мода та дозвілля радянських жінок у 1960–1980-ті рр. // Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки. 2018. Вип. 92. С. 291–303. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ltkpist_2018_92_27 (дата звернення: 02.05.2024).

не тільки розкіш, а демонстрація своєї індивідуальності й упевненості в собі.

А як же косметика? Думаєте, ми забули про неї? Ні! За тих часів, коли радянська жінка милувалася своїм відображенням у дзеркалі, її косметичний арсенал був, звичайно, не таким розкішним, як дарує нам сучасний б'юті-маркет. У неї не було милих баночок та флаконів, однак вона мала кілька популярних «героїв» для підтримання і вдосконалення своєї краси. Наприклад, туш для вій і брів «Ленінградська». Це був справжній тест на виживання для вій. Жорстка щітка й брусок твердої фарби — вона навіть у найгірших ситуаціях вибивала свій кусень території, перетворюючи кожну вію на витончене диво. Тональний крем «Балет», який можна зустріти на полицях магазинів і сьогодні, — це була справжня балетна акробатика на обличчі. Тоді він існував в одному відтінку, як будь-яка творча особистість, яка відмовлялася вписуватися у стереотипи. Дівчата майстерно змішували його зі зволожувальним кремом, балансуючи на тонкій межі між ідеальним покриттям і катастрофою. Лак для волосся «Красота». О, це був магічний струмок, ключ до відкриття власного образу, мить перетворення на незабутню красуню. До речі, його також до вторгнення Росії в Україну у 2014 р. можна було зустріти на наших полицях, адже саме там його виробляють. А пудра й тіні — справжні дива косметичної індустрії. Пудри, виготовлені з тальку, відкривали світ нових кольорів і текстур на будь-якому обличчі. Тіні ж від фабрики «Єлена» — це були не просто кольорові фрагменти, а шедеври виразності, у яких можна було відчути дух мистецтва. А от помада іноді була дефіцитом, тож жіноцтво змушене було звертатися до вазеліну, але це не завадило красуням відчувати себе справжніми зірками кіно, коли вони йшли вулицями, приховуючи свої маленькі косметичні секрети. Щасливі власниці помад використовували їх до останньої краплі, дістаючи з дна тюбика сірниками або просто пальцями [291].

Як бачимо, за тих часів краса була більше випробуванням, ніж радістю, але радянська жінка знала, що кожен образ, кожен

[291] *Сончковська Я.* Мода в СРСР: як жінкам не дозволяли бути красивими і що вони з цим робили // Obozrevatel. 2021.20.09. URL: https://news.obozrevatel.com/ukr/lady/fashion/moda-v-srsr-chomu-zhinkam-zaboronyali-buti-krasivimi-foto.htm (дата звернення: 02.05.2024).

експеримент, кожен вибір був виявом її сили, винахідливості та віри в себе. Тож усі анекдоти про радянську косметику не випадкові: з обмеженим вибором, але великими фантазіями радянські жінки могли зробити із кожного косметичного засобу справжнє диво. А обмежений ресурс був лише стимулом для виявлення творчих здібностей та винахідливості.

Нестримна пристрасть до котлет, або Чотири міфи про радянські продукти

Протягом 50–80-х років СРСР переживав складний економічний та політичний період, який безпосередньо вплинув на систему харчування та харчову політику країни загалом. Це був час великих трансформацій у всіх сферах життя, включно із сільським господарством, промисловістю, торгівлею та культурою. Несприятливі умови, такі як дефіцит продуктів, обмеження виробництва та розподілу харчових товарів, а також бюрократичні обмеження, створювали труднощі для забезпечення населення достатньою кількістю та різноманіттям їжі. Водночас цей період відзначався новаціями в галузі кулінарії, виробництва та перероблення харчових продуктів. Створення нових технологій і методів консервації давало змогу покращувати якість та тривалість зберігання їжі. Дослідивши харчову ситуацію в Маріуполі протягом цього періоду, ми отримаємо не лише уявлення про те, як люди жили та харчувалися в умовах соціалістичної держави, а й зрозуміємо важливі аспекти соціально-економічних та культурних змін, що відбувалися в той час.

Отже, протягом 50–80-х років в СРСР склалося чимало міфів та стереотипів щодо харчування. Деякі з них були пов'язані з офіційною пропагандою, інші виникли внаслідок реальних труднощів і обмежень у галузі харчування. Ось кілька найпоширеніших міфів радянського харчування того періоду.

1. Міф про доступність продуктів. Офіційна пропаганда часто розповсюджувала ідею про те, що в СРСР усі мали доступ до достатньої кількості харчів. Однак насправді існував дефіцит багатьох продуктів, і щоб їх отримати, часто доводилося стояти в чергах або вести переговори на чорному ринку.

2. Міф про якість харчів. Офіційно заявляли про високу якість радянських продуктів, але насправді багато з них було низької

якості або навіть контрафактними. Це стосувалося як харчових товарів, так і продуктів перероблення.

3. Міф про загальне забезпечення харчами. Хибне уявлення про те, що всі мали достатньо харчів, було однією з провідних тем радянської пропаганди. Проте існувала реальна проблема нерівності в доступі до харчів, особливо між містянами та селянами, а також між різними соціальними прошарками суспільства.

4. Міф про універсальну дієту. Він стверджував, що харчування в СРСР було здоровим і насиченим. Однак насправді в деяких регіонах було недостатньо певних потрібних поживних продуктів, що призводило до проблем із харчуванням.

Коли авторка згадує ті дні в Маріуполі, насамперед перед очима постає образ нашої затишної кухні, де відбувалися щоденні сніданки, обіди й вечері. Пахло тут завжди якось особливо — солодкою кавою зранку, пряним борщем в обід та запашними пирогами на вечерю. На перший погляд здавалося, що харчів у нас завжди вистачало. Були на столі булки з натертим часником, ковбаски, свіжі овочі. Але це лише одна сторона монети. Згадую, як батько зранку стояв у черзі за молоком і хлібом, а мама розмірковувала, як скласти меню, щоб їжі вистачило на всю родину. Кожен кусень м'яса або ковбаски був для нас справжньою розкішшю. І хоча ми намагалися не думати про черги та дефіцит, вони все одно залишалися невід'ємною частиною нашого життя. Тільки вечорами, коли збиралися за столом, ми забували про всі турботи й насолоджувалися разом бабусиним борщем або ароматним печивом, а всі труднощі вивітрювалися.

До прикладу, синочок авторки Василько мав нестримну пристрасть до котлет. Я не можу сказати, що він був безнадійно захоплений цими кулінарними шедеврами або мав особливий смак, але він точно знав, що найсмачніше на світі — це саме котлети. Проте у 80-ті роки в СРСР була велика проблема з м'ясом — воно було дефіцитом. Моя мама, свідома й економічно мисляча господиня, завжди рахувала, скільки котлет потрібно на кожного члена родини. Так ось, коли розділили мамині кулінарні шедеври, Василь залишався голодним. Мама намагалася дотримуватися справедливості, але інколи бувало, що він отримував трохи менше, ніж хотів. Але як мало ми тоді розуміли, що це не просто було питання ситості після обіду, це відображало реальність того часу. Іноді це

було складно пояснити маленькому хлопчикові, який мав бажання нашпигувати себе котлетами. Сьогодні, коли ми разом сміємося над такими веселими історіями, розуміємо, що це був не лише спосіб виживання, а й урок здорового ставлення до їжі та розуміння цінності кожного шматочка. Василь і досі згадує про ті часи з ностальгією за котлетами, його бажання завжди було більшим за кількість, яку він міг отримати.

Мешканці Маріуполя, наприклад, часто згадують ковбасу по 2.20, курятину без антибіотиків та кільку в томаті. Усе здається ідеальним: екологічно чисто, смачно, без пальмового масла. Привабливо, чи не так? Проте, як виявилося, не все так добре, як здається на перший погляд. За блискучою обгорткою і чудовими написами ховалося не те, на що очікували. Багато хто говорить про радянську ковбасу, як про найкращу, з 99 % м'яса. Але це була легенда. ГОСТу, який гарантував якість, насправді не завжди було дотримано. Він лише описував, які складники можна використовувати, але це не означало, що їх дійсно використовували. Залежно від урожаю та кількості вирощеної худоби й птиці ГОСТ змінювався. Наприклад, під час посухи 1972 р., коли був брак м'яса, дозволили більше добавок, яких зазвичай не використовували. Це були емульгатори, крохмаль, харчова плазма тощо. Отже, ГОСТ не був незмінним стандартом якості. А ще такий приклад. У ГОСТі зазначено, що можна використовувати стабілізатор білковий, який складався з перемелених шкір та сухожиль. Замість яловичини та свинини можна було використовувати інші види м'яса, такі як буйволятину або м'ясо яків. Імпортне м'ясо надходило на комбінати у заморожених блоках, які потрібно було ретельно очищувати від паковання. Проте через нестачу часу ці блоки часто кидали до м'ясорубок разом зі шматками картону та целофану, примерзлими до них. Це послугувало поширенню анекдоту про туалетний папір у ковбасі, хоча папір насправді був іншого типу, бо туалетний також був дефіцитом [292].

Чи справді у величезній харчовій індустрії країни, коли треба було нагодувати мільйони злиденних людей, не використовували пальмової олії? Чи таки використовували? Це питання дуже

[292] Із чого в СРСР робили «ковбасу за 2,20»: Розвінчано головний міф про ГОСТи (фото) // Патріоти України. 25 червня 2020 р. URL: https://patrioty.org.ua/society/iz-choho-v-srsr-robyly-kovbasu-za-220-rozvinchano-holovnyi-mif-pro-hosty-333511.html (дата звернення: 29.04.2024).

важливе, оскільки воно вирішує, наскільки натуральними та корисними були продукти харчування. Ті, хто сумує за СРСР, часто говорять, що пальмову олію нині використовують всюди, а раніше її не було. Але це неправда. Пальмову олію завозили до СРСР із 60-х років, і вона була частиною більшості стандартів якості. Треба визнати, що до 1975 р. імпорт пальмової олії до СРСР був незначним. Однак від початку 1975 р. спостерігалося зростання імпорту, а в 1989-му був зафіксований рекордний обсяг — завезено 429,6 тисяч тонн пальмової олії[293]. Причин тому було кілька. Насамперед пальмова олія стала вигідною завдяки своїй низькій вартості порівняно з іншими рослинними оліями. Це робило її привабливим вибором для СРСР у контексті економічних обмежень. Зі зростанням населення і розвитком промисловості в СРСР зросла й потреба в продуктах харчування, зокрема в пальмовій олії. Цей продукт використовували в різноманітних харчових виробах, що й спричинило збільшення його імпорту. Технологічний прогрес своєю чергою зробив процес зберігання й транспортування пальмової олії ефективнішим, що збільшило її доступність для СРСР.

Загалом продовольчу кризу мешканці Маріуполя відчули ще у 60-ті роки, коли з магазинних полиць зникли вершкове масло, молоко, м'ясні напівфабрикати. І саме в цей час харчовики дізналися про пальмову олію. Згідно зі статистикою зовнішньої торгівлі СРСР, у 1963 р. лише з Індонезії було імпортовано понад 2 тисячі тонн пальмової олії, а далі ці показники тільки зростали. Наприклад, у 1982 р. комуністична імперія імпортувала 376 тисяч тонн цього продукту, а в 1989-му — понад 430 тисяч. Де ж її використовували? Харчовики СРСР почали використовувати пальмову олію насамперед у виробництві маргарину, з якого своєю чергою виготовляли кондитерські вироби (шоколад, цукерки) і молочну продукцію. Також її додавали у випічку, напівфабрикати, плавлені сирки. Пальмова олія була практично скрізь. На етикетках її зазначали як «тверді жири».

---

[293] Що насправді містив радянський пломбір та ковбаса: Журналіст поділився неприємною для фанів СРСР інформацією // Патріоти України. 18 грудня 2023 р. URL: https://patrioty.org.ua/blogs/shcho-naspravdi-mistyv-radianskyi-plombir-ta-kovbasa-zhurnalist-podilyvsia-nepryiemnoiu-dlia-faniv-srsr-informatsiieiu-495579.html (дата звернення: 29.04.2024).

Чому ж така назва — «тверді жири»? Давайте розберемося. Спочатку варто зазначити, що це була епоха харчових таємниць. Харчові виробництва зберігали рецептури своїх виробів у секреті, навіть етикетки містили загадкові позначення. Саме коли пальмова олія з'явилася на прилавках магазинів як складник певних продуктів, її представили «твердим жиром». І звучало це дуже переконливо — ніби це щось надійне, щось, що можна використовувати в кулінарних потребах. Але насправді вона була просто дешевшою, хоча й менш здоровою за інші типи олій. А використання терміна «твердий жир» було частиною маркетингової стратегії, яка сприяла створенню позитивного уявлення про продукт серед споживачів.

А ось що розповідає з цього приводу сусідка авторки маріуполька Марія. Вона була працівницею місцевого молокозаводу довгі роки. Щодня Марія вставала рано-рано, одягала свій білий халат і спішно виходила на роботу, щоб виробляти молочні продукти для нашого міста. Марія була дуже працьовитою й відданою своїй роботі. Вона знала кожен куток молокозаводу, кожен процес виробництва. Якось у розмові про виробництво вона розповіла мені про термін «твердий жир», який фігурував у складі маргарину. І виявилося, що вона... не розуміла, що це означає! Марія завжди була допитливою, тож це питання збентежило її і викликало цікавість. Вона вирішила звернутися до своїх колег на заводі і дізнатися більше про цей термін. Інші робітники молокозаводу також не мали чіткого уявлення про те, що може означати «твердий жир», оскільки цей термін на їхньому виробництві використовували саме на позначення пальмової олії. До речі, навіть у дитячих сумішах — замінниках материнського молока — використовували пальмову олію.

А тепер про корисні фрукти та овочі. Це було за часів, коли авторка та її однокласники — учні 8-А класу середньої школи № 6 міста Жданова — вирішили допомогти селянам у збиранні врожаю.

Перед нами простягалося поле. Промені сонця міцно припікали, а ми уважно спостерігали за кожним рухом сільських робітників. Серед них був працівник місцевого сільгоспу Дмитро. Він нам розповів, що під час оброблення рослин використовував ДДТ (дихлордифенілтрихлорметан) — один із найпоширеніших за тих

часів пестицид. Селяни намагалися забезпечити якісний і великий врожай, тож мали захистити його від шкідників. Але вони не знали, що пестициди негативно впливають на довкілля та здоров'я людей. Так, ДДТ дійсно допомагав збільшити врожайність, але залишався небезпечним для довкілля і людей. Тож варто пам'ятати, що навіть найкращі наміри можуть мати негативні наслідки, якщо не враховувати потенційних ризиків.

У Маріполі, та й не тільки в ньому, старші люди, молодість яких припала на життя в СРСР, часто підтримують міф про здоровість овочів і фруктів, які вирощували нібито без використання хімічних добрив та пестицидів. Насправді ж це перебільшення. Хоча деякі господарства дійсно вирощували органічні овочі та фрукти без хімічних добрив, багато сільськогосподарських підприємств використовувало пестициди й інші хімічні речовини для захисту врожаю від шкідників. Та більшість людей в СРСР не знала про це, тож продовжує вірити в міф про здорові овочі й фрукти.

Наведемо конкретний приклад, бо за нашого часу іноді важко уявити, як можуть жити в головах людей старі міфи. Та таке трапляється. Подруга авторки — яскравий приклад того, як радянські міфи можуть впливати на свідомість і навіть на життя в сучасному світі. Вона постійно наголошує, що її діти мали щасливе дитинство, оскільки виростали в СРСР і споживали «здорову» їжу. Вона переконана, що продукти за тих часів були набагато кращими й кориснішими, ніж сьогодні. Але чи справді це так? Одного разу, обговорюючи з нею цю тему, я вирішила розібратися в цьому питанні. Після кількох проведених досліджень стало очевидно, що багато з тих продуктів, які подруга вважає «здоровими», насправді були далекими від ідеалу. Велика частина продуктів містила консерванти, штучні барвники та інші добавки з метою продовжити їх термін придатності або покращити зовнішній вигляд. Ба більше, використання пестицидів і хімічних добрив було настільки поширеним у сільському господарстві, що також впливало на якість продуктів. Я поділився цими відомостями з подругою, сподіваючись, що вона перегляне свою думку про те, чи була їжа в СРСР якісною. Але вона залишилася під впливом старих міфів навіть попри наявність фактів. Для неї спогади про щасливе дитинство в СРСР ідеалізовані, тож вона навіть не хоче розглядати можливість, що її переконання можуть бути хибними. Так я зрозуміла, що деякі

міфи можуть існувати в сучасному світі, і їх важко побороти навіть за допомогою фактів. Для подруги спогади про «здорову» їжу в СРСР — це її «факти», частина її ідентичності, і навіть якщо ці «факти» неправдиві, вони залишаються для неї істинними. На жаль, досі в Маріуполі та в Україні загалом вистачає людей, що ностальгують за радянськими часами. І чи не найпопулярнішими міфами про «добре минуле» є «найсмачніший пломбір», «ковбаса по 2,20» і низка інших символів, пов'язаних з їжею тієї епохи [294].

Розглядаючи цю тему, неможливо оминути питання їдалень. За шкільного дитинства авторки їдальня завжди була місцем, що викликало цікавість у школярів. Але, на жаль, часто наші походи до неї виявлялися не таким вдалими, як можна було б сподіватися. Шкільні обіди завжди були особливим моментом дня. Коли дзвоник сповіщав про велику перерву, усі поспішали до їдальні, щоб насолодитися смаком страв, адже в меню завжди було щось смачне й поживне. З одного боку, для нас готували різні страви: борщ і супи з курятиною, різноманітні гарніри: деруни, макарони або каші (гречку чи рис), м'ясні котлети, рибні котлети або м'ясні рулети. Також були в шкільній їдальні салати зі свіжих або квашених овочів. А різноманітні напої! Ми могли насолоджуватися компотами, морсом або чаєм. Найулюбленішою нашою стравою були котлети. На перший погляд шкільні котлети можуть видаватися здоровою їжею, оскільки містять м'ясо та інші білкові інгредієнти, корисні для здоров'я. Однак їх здоровість залежить від способу приготування та якості інгредієнтів. А шкільні котлети часто готували з м'яса низької якості, що містило багато жиру, консерванти та штучні добавки. Крім того, спосіб приготування — смаження у великій кількості олії — також зменшувало корисність цієї страви. Отже, регулярне споживання таких страв було не найкращим варіантом для здорового харчування школярів.

Готували для нас у їдальні й картоплю, здебільшого варену, часто без достатньої смакової приправи, з жорсткими шматками м'яса або відвареними сосисками. Овочі теж не завжди були

[294] *Лехнюк Р.* Смак радянського // Історична правда. 25 листопад 2012 р. URL: https://www.istpravda.com.ua/reviews/2021/11/25/160550/ (дата звернення: 29.04.2024).

свіжими й апетитними. Але найгірше було те, що іноді наші страви були, можливо, небезпечними для здоров'я. Неодноразово виникали ситуації, коли продукти виявлялися низької якості або навіть зіпсованими. На жаль, ми, як діти, не мали вибору, іноді доводилося їсти те, що було на столі. Це жахливо, але ми були звиклі до одноманітності та неякісних продуктів.

У шкільній їдальні завжди панувала своя атмосфера, а запах страв змішувався і не завжди був приємним. Було очевидним, що не все відбувається так, як ми очікували. Деякі працівники їдальні виявлялися не дуже порядними. Ми бачили, як вони крали продукти, призначені для нас, школярів, тому ми рідко отримували якісну та поживну їжу.

Гадаємо, така ситуація склалася з кількох причин. По-перше, недостатній контроль з боку керівництва шкіл та держслужб призвів до відсутності ефективного механізму контролю за якістю продуктів і діяльністю працівників. По-друге, низька оплата праці й відсутність моральних принципів у певних осіб спонукала працівників їдалень до нечесності й незадовільної роботи. І, нарешті, система закупівель продуктів для шкільних їдалень була неефективною та схильною до корупції, що призводило до використання низької якості продуктів та порушень у роботі.

У 70–80-ті роки в Маріуполі, та й в усьому СРСР, загалом складалася надзвичайна ситуація щодо постачання продуктів харчування. Розподіл продуктів між регіонами і неселеними пунктами в них регулювала влада, що призводило до того, що люди часто не мали змоги придбати те, чого потребували. Випадковість вибору була вирішальною. У результаті вони часто змушені були купувати те, що доступно, а не те, що реально хотіли або чого потребували.

Мама авторки Віра завше була справжньою захисницею якості. В епоху СРСР, коли в магазинах були довгі черги, а на полицях лежали не завжди свіжі продукти, їй вдавалося знайти найкраще. Щодня з раннього ранку мама вирушала на базар або до магазину, де протягом годин стояла у великих чергах. У той час дефіцит був звичайною справою, і знайти щось дійсно якісне і свіже було насправді щастям. Але коли їй все-таки вдавалося дістатися до прилавка й вибрати найкращі овочі, фрукти або шматок м'яса — на її обличчі з'являлася щира радість. Цей момент був для

неї справжнім святом, адже це означало, що сьогодні в нас буде смачний і корисний обід. Часто вона поверталася додому, несучи сумку з продуктами, щаслива й задоволена. Її наполегливість і терплячість завжди приводили до відмінних результатів.

Ця історія — віддзеркалення безперервного бою людей за покращення системи постачання продуктів і якості життя в умовах СРСР. Адже система постачання продовольства залежала тільки від держави, яка контролювала й регулювала механізми розподілу продуктів харчування. Такий підхід давав змогу владі впливати на уявлення громадян СРСР щодо норм споживання їжі та її значення в їхньому житті. Радянській людині була нав'язана ідея, що головна роль їжі полягає в її функціональності як палива для організму.

А знаєте, що для нинішнього українця також буде дивиною? Радянська кава! Ні, не та, якою смакують мільйони людей у світі.

За радянських часів насолодитися справжньою кавою було майже неможливо. Щоб випити кави, треба було стояти в чергах або мати блат у гастрономах. Іноді, на наше щастя, на полицях магазинів з'являлася імпортна кава, яка була для нас як золото. Її привозили з Індії розфасовану в бляшанки. Коштувала вона, як коньяк. Тож, якщо вдавалося її придбати, тримали для особливих моментів: на новий рік чи день народження. А щодня пили так звані кавові напої, у яких було все, крім самої кави, — цикорій, соя, ячмінь, овес, навіть жолуді!

Якось у розмові про каву мама розповіла мені цікаву історію. Виявляється, такі кавові напої не є винаходом радянської харчової промисловості! У Німеччині їх пили ще під час Другої світової війни. Коли ж вона закінчилася і виробництво й імпорт справжньої кави відновилися, європейці повернулися до свого улюбленого напою з кавових зерен. Однак радянський народ так і вживав кавові напої з цикорію, ячменю та жолудів. Почувши це, я задумалася, як ці напої знайшли свій шлях до радянських магазинів. Чи може бути, що вони так і залишилися на наших кухнях через недостатнє постачання кави з-за кордону? Можливо, це був спосіб замінити дорогу каву на більш доступний варіант? Але чому ми продовжували пити ці сурогати навіть після того, як справжня кава знову стала доступною? Либонь, відповідь на це запитання лежить у наших звичаях та традиціях, які ми успадкували від попередніх

поколінь. А отже, коли я наступного разу засяду за чашку «кави» з цикорію, ячменю чи жолудями, думатиму про те, що це не лише напій, а частина нашої історії та культури.

Про радянські продукти можна говорити ще довго, але якщо підсумувати, то, звісно ж, що про жодну якість мова йти не могла. Країна перебувала в злиднях. Державі було байдуже до своїх людей — і це найголовніше. Вони помирали від різноманітних хвороб, мали жахливий вигляд. А оцю ностальгію за буцімто втраченим раєм можна пояснити синдромом каченяти — такий термін зустрічаємо в психології. Він означає, що коли людина вперше в житті стикається з якимось явищем або об'єктом, то вона на всі роки зберігає переконання, що саме той раз був найкращим, а всі наступні стають лише гіршими. Ніякі переконання на таких людей не діють. Все, що ви почуєте у відповідь, — це «не говори дурниць», «раніше було краще!» [295]

Навчайтеся скільки завгодно, але тому, що наказано, створюйте, але тільки те, що дозволено

Почнемо з позитивних моментів. Протягом 50–80 років XX століття Маріуполь переживав час великого культурного та освітнього розквіту. З кожним роком місто все більше досягало в цих напрямах. Школи розвивалися, технічні училища відкривалися, а мережа дошкільних закладів розширювалася. Місто було наповнене натхненними вчителями та учнями, які сприймали знання як ключ до майбутнього.

У шкільній системі міста, як і в СРСР в цілому, було кілька особливостей, які її вирізняли її з-поміж навчальних систем світу. Насамперед уроки були пронизані ідеологічним впливом, спрямованим на виховання правильних політичних поглядів та ідеалів комунізму. Була централізована, обов'язкова для всіх шкіл система стандартів та програм. Освіта була безкоштовною, а професійна

[295] Продукти СССР. Брехливість ГОСТу. Що насправді їли та пили в Совєцькому Союзі? // The Документаліст. 23 серпня 2023 року. URL: https://youtu.be/7afZRu3xI40?si=7vCiiTRU9KwO2fci (дата звернення: 29.04.2024).

Першокласник. 1983 р. Фото з особистого архіву Ю. Волошина

орієнтація надавала учням можливість обрати шлях залежно від їхніх здібностей та інтересів. У школах активно розвивали позашкільне життя: спортивні секції, художні колективи, технічні гуртки тощо. Оцінювання було суворим і стандартизованим за п'ятибальною шкалою. Ці особливості визначали унікальну атмосферу шкільного життя в СРСР та впливали на формування світогляду учнів того часу.

У радянському місті Жданов жовтенятський рух, піонерія та комсомол відігравали важливу роль у формуванні молодого покоління та підготовленні його до активної участі в суспільному житті. Жовтенятами (членами організації молодших піонерів) були діти віком від 7 до 9 років. Для них проводили різноманітні заходи, які сприяли формуванню патріотичного світогляду та вихованню відповідальності перед суспільством. Піонерська організація була призначена для дітей віком від 9 до 15 років. Піонерство сприяло розвитку дитячої ініціативи, лідерських якостей та патріотичних почуттів. Піонери брали участь у різноманітних колективних заходах, відвідували відпочинкові табори, займалися спортом та виконували громадські роботи. Коли ж підлітки досягали 14 років, вони могли вступити до Всесоюзного ленінського комуністичного союзу молоді (ВЛКСМ) і стати комсомольцями. Комсомольці активно залучалися до громадських та політичних заходів, брали участь у вирішенні суспільних питань та розвитку громадянського самоврядування. Усі ці організації сприяли формуванню відповідальності, патріотизму та соціальної активності серед молодого покоління, що робило їх важливим елементом виховання та соціалізації в радянському суспільстві [296].

У жовтенята та піонери приймали за заздалегідь розробленим порядком. У Маріуполі це зазвичай відбувалося в День піонерії (19 травня) біля пам'ятника Леніна. Це був певний ритуал, під

[296] Кто такие юные пионеры? Мариуполь . [Изд-во ЦК ВЛКСМ, 1939. 10 с.

час якого діти складали вірші, присягали на вірність піонерському закону, отримували значок жовтеняти або пов'язували на шиї червоний галстук, що символізував колір радянського прапора. Цей процес мав символічне значення, який демонстрував залучення дітей до колективу та ідеології радянського соціалізму.

Наприкінці 1980-х років авторка працювала заступником директора маріупольської середньої школи № 48. Це був типовий радянський навчальний заклад, де стіни, здавалося, були просякнуті бюрократією. Панували свої закони та правила. Життя текло в ритмі командних наказів та бездоганних виконань вказівок, у яких часом вдавалося розгледіти лише нескінченну абсурдність. Одного разу ми отримали телефонограму з райкому. Вона була такою ж сірою і безглуздою, як і більшість документів, що приходили до нас зверху. Суть її полягала в тому, що треба покласти квіти до пам'ятника сталевара Горбаня [297] — тодішньої ікони «Азовсталі». На честь Горбаня за його життя було встановлено бюст в Орджонікідзевському (Лівобережному) районі Маріуполя. Не могла не поставити запитання: чому до пам'ятника? він же жива людина! Але воно залишилося без відповіді. Нас привчили, і ми звикли не занадто багато роздумувати про те, що нам наказують робити. І от настав день, коли ми вийшли з учнями на вулицю, несучи в руках квіти. Пам'ятник звеличувався своєю металевою славою. Він здавався нам непорушним, ніби вже став частиною історії. Ми покладали до нього квіти, коли неподалік відбувався мітинг до свята металургів, на якому був присутній наш знаменитий сталевар, але без квітів... Дорогою до школи ми з піонерами з'ясовували, чому так сталося. А коли повернулися до школи, життя пішло своїм звичаєм. Але той курйозний випадок у радянському Жданові залишився з нами. Він нагадував про те, що в цьому світі іноді трапляються речі, які здаються абсурдними та нелогічними, але які ми приймаємо як нещо неуникне, підкорюючись безперечно нав'язаним правилам та інструкціям.

Однак якщо бути критичним, слід розуміти, що жовтенята, піонери й комсомольці були ідеологічними маріонетками

[297] Григорій Якович Горбань (1932–2000), народився в 1932 р. в селі Шаповалівка Борзнянського району Чернігівської областіі, був відомим сталеваром на заводі «Азовсталь». Двічі нагороджений званням Героя Соціалістичної Праці, лауреат Державної премії УРСР, член Центрального Комітету КПРС.

Першотравнева демонстрація. 50-ті роки. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

радянського часу, сповненими захоплення та готовності служити «великому лідеру» (Леніну, Сталіну...). Але час показав, що вони були лише інструментами в руках влади, яка використовувала їх для своїх цілей. Їм обіцяли світле майбутнє та можливості для розвитку, але в реальності ці організації були лише інструментом пропаганди та контролю над молоддю. Їхнім завданням було не тільки формування «ідеологічно правильного» покоління, а й підтримка режиму, зміцнення дисципліни та репресивних структур. Піонерський рух на перший погляд мав на меті розвивати самоврядування, ініціативу та колективізм. Та насправді був засобом впливу на дітей та їхніх батьків, контролюючи їхню думку та дії. Комсомольська організація — це «школа партійного виховання», де кожен крок молодіжного активіста був під прицілом тоталітарного контролю. Однак ідеали, які вони пропагували, не витримали випробування часом. Падіння Союзу означало крах ідеології, яка утримувала покоління під своїм контролем. Сучасна маріупольська молодь переосмислює минуле й відкидає ідеологічні кайдани, що обмежували її свободу та розвиток. Але після окупації Маріуполя росіянами у 2022 р. жовтенята, піонери та комсомольці знову стали символами тоталітарного режиму, який намагається підко-

рити та контролювати кожен аспект життя своїх маріупольських дітей [298]. Однак історія нагадує нам про важливість свободи, незалежності та критичного мислення у будь-якій суспільній системі.

Невід'ємною складовою життя міста стали культурні заклади: театри зберігали свою магію, музеї захоплювали експозиціями, кінотеатри радували фільмами різних жанрів, а в бібліотеках кожен міг знайти щось цікаве особисто для себе.

Маріупольський обласний драматичний театр, збудований протягом 1956–1960 рр., став не лише визначною архітектурною спорудою міста, а й центром культурного життя. Його будівництво обійшлося в 14 мільйонів рублів. Відкриття відбулося 2 листопада 1960 р. Перша вистава — «Іркутська історія» за п'єсою Олексія Арбузова, визначила початок театральної слави цієї установи. Розташований на проспекті Миру, театр вражав своєю монументальністю та архітектурною виразністю. Він був справжньою окрасою міста, і його статус пам'ятки архітектури, отриманий у 1983 р., був заслуженим визнанням його культурного значення. Крім своєї архітектурної краси, театр відігравав важливу роль у розвитку місцевої культури та мистецтва. Під керівництвом видатного режисера Олександра Утеганова він став визнаним центром театральної майстерності [299].

Щодо кінотеатрів, то їх було за радянських часів десять. Кіноафіші — на кожному кроці біля популярних об'єктів культури. Наприклад, у кінотеатрі імені Жданова, що на проспекті Перемоги, щодня збиралися натовпи людей, щоб подивитися різноманітні фільми, дуже популярними були індійські стрічки. Поряд з кінотеатром стояла середня школа № 6, де авторка навчалася. Бувало, що ми всім класом втікали з уроку, щоб подивитися кіно. Тоді дисципліна в школах була вкрай важливою, тому випадки, коли учні втікали з уроків, щоб подивитися фільм, не залишалися без уваги. Керівництво закладу та вчителі приділяли особливу увагу таким порушенням. До учнів, яких виявляли на фільмах під час

[298] Детей в Мариуполе заставили рисовать рисунки на асфальте ко дню победы // Мариуполь сейчас. 07.05.2024. URL: https://t.me/mariupolnow/42772 (дата звернення: 06.05.2024); Детям всё больше промывают мозги в Мариуполе // Там само. 06.05.2024. URL: https://t.me/mariupolnow/42702 (дата звернення: 06.05.2024).

[299] *Широчин С.* Маріупольський драмтеатр : 60 років історії — від будівництва до авіаудару // Заборона. 2022 р. 22 вересня. URL: https://zaborona.com/mariupolskyj-dramteatr-60-rokiv-istoriyi-vid-budivnycztva-do-aviaudaru/ (дата звернення: 22.09.2022).

Кінотеатр імені А. Жданова. 1949 р. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

навчальних занять, застосовували дисциплінарне покарання, як-от додаткові завдання, виклик батьків для розмови тощо. Для влади було важливо, щоб учні дотримувалися розкладу і не відволікалися від навчання на користь розваг.

У другій половині 70-х років відкрили кінотеатр «Союз». Серед найпопулярніших фільмів були «Новобранці йдуть на війну», «Жандарм та інопланетяни», «Зорро», «Іди і дивися», «Білі роси», «Москва сльозам не вірить», «Жінка, яка співає», «Чучело», французькі фільми з П'єром Рішаром в головній ролі. А фільм «Біле сонце пустелі» називали «першим радянським бойовиком». У касах кінотеатрів стояли величезні черги: людей було так багато, що доводилося доставляти стільчики, тому що не вистачало місць. Денний дитячий квиток коштував 10 копійок, вечірній на двосерійний фільм — 60 копійок. Квитки можна було придбати в касі цього кінотеатру, а ще їх розповсюджували на роботі. В окремій кімнаті «Союзу» стояли ігрові автомати (15 копійок за гру).

У 80-х потрапити в кіно було справжнім викликом. Якщо фільм був визнаний хітом, черги за квитками зазвичай виходили за межі каси. Так, наприклад, у кінотеатрі «Перемога» чи «Комсомолець» черги стояли ще й на вулиці. Але завжди були ті, хто знаходив шляхи обійти ті черги. Дехто мав відповідні зв'язки або талант переконувати інших. Другі просто приєднувалися до черги, роблячи вигляд, що тут стоять давно. Однією з перепон для юних глядачів міг бути напис на афіші «Вхід дітям до 16 років заборонено». Тут все залежало від уміння обманути вікові обмеження. І, звичайно, зараз багато з тих фільмів, які тоді мали такі обмеження, сприймаються абсолютно безпечними та невинними [300].

[300] *Свейский А.* Мариупольское кино нашего детства: от «Пиратов XX века» до видеосалонов с «Греческой смоковницей» // 0629.com.ua — сайт міста Маріуполя. 27 липня 2020 р. URL: https://www.0629.com.ua/news/2826696/mariupolskoe-kino-nasego-detstva-ot-piratov-hh-veka-do-videosalonov-s-greceskoj-smokovnicej-foto (дата звернення: 22.09.2022).

Загалом за радянських часів кінотеатри були справжнім магнітом для населення. Люди вистоювали величезні черги за квитками, подібні до черг за продуктами в магазинах. Ціни на квитки були низькими, тому кожен маріупольць міг собі це позволити. Усередині кінотеатрів відбувалася справжня естафета за вільні місця, але навіть коли їх було вже неможливо знайти, люди не втрачали надії, адже завжди мали змогу знайти місце на стільці чи навіть на підлозі. Кінотеатри Маріуполя — це були місця, де кожен міг знайти щось цікаве особисто для себе, бо в них показували все: від бойовиків до комедій, від міських легенд до шедеврів кінематографу.

Не забудьмо й про палаци культури та будинки піонерів.

За радянських часів у Маріуполі палаци культури були важливими центрами соціокультурного життя для місцевого населення. Вони слугували не лише місцем для культурно-масової роботи, а й центрами об'єднання та розваг. У кожному районі міста функціонував свій палац культури, де проводили різноманітні заходи: виставки, концерти, вечори пісні та танцю, театральні вистави, кінозаходи та спортивні змагання. Палаци культури активно працювали з дітьми, молоддю, працівниками різних галузей промисловості та сільського господарства, забезпечуючи їх культурними й дозвільними заходами. Ці установи також відігравали важливу роль у формуванні ідей соціалістичного зміцнення та підтримували ідеологію комуністичного режиму. Вони організовували виховні заходи, лекції та курси для робітників та молоді з питань ідеології, культури й мистецтва. Кожен палац культури мав свій унікальний характер та програму діяльності, але всіх їх об'єднувала загальна мета — забезпечити культурний та духовний розвиток трудівників міста.

Будинки піонерів (місця зустрічей, навчання та розваг для дітей та молоді) також були невід'ємною частиною соціальної й культурної інфраструктури міста. У будинках піонерів проводили різноманітні заходи, спрямовані на формування патріотизму, виховання товариського духу та культурного розвитку. Тут організовували збори піонерських загонів, тематичні вечори, танцювальні вечори, концерти, театральні постановки та ігри. Крім того, будинок піонерів був місцем, де проводили різноманітні творчі майстерні та заходи з фізичного виховання. Тут діти мали змогу розвивати свої таланти в різних сферах: малюванні, музиці, танцях, спорті тощо.

Палац культури Коксохімічного заводу. Вистава «Запорожець за Дунаєм». 1958 р. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

Крім того, будинок піонерів відігравав важливу роль у формуванні молодіжної ідентичності та соціальної адаптації. Він був місцем, де молодь навчалася спілкуватися, працювати в команді та розвивати свої здібності залежно від інтересів.

У далекому 1979 р., коли авторка працювала керівником дитячого танцювального колективу в Будинку піонерів Орджонікідзевського району Маріуполя, відбулася подія, що залишилася в моїй пам'яті назавжди, — гра «Зарниця». Вона об'єднувала підлітків у спільному дусі радянського патріотизму та спортивної допитливості. Згадки про той теплий літній день змушують мене усміхнутися. Поміж дитячим сміхом та радісним гамором я бачила, як піонери готувалися до випробувань, які чекали їх на полі гри. Учителі та керівники збуджено обговорювали правила, надихаючи

Палац культури «Азовстальбуд». Український танець «Гопак». 1955 р. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

на перемогу. Діти пройшли випробування на перешкодному полі, випробували себе у вправах зі стрільби і навіть виконали елементи надання першої допомоги. Цей день став яскравою плямою, яка, як нам тоді здавалося, об'єднувала та закаляла.

Але нині, якщо зробити критичний аналіз, можна з'ясувати для себе багато речей. Насамперед гра «Зарниця», яку проводили скрізь в СРСР для школярів, часто розглядалася як інструмент виховання патріотизму та фізичної підготовки молоді. Проте, приділяючи увагу цій військово-патріотичній ініціативі, варто врахувати її потенційні негативні аспекти. Першочергово «Зарниця» може бути розглянута як засіб маніпуляції молоддю. У контексті радянської ідеології ці змагання не лише спонукали дітей до фізичних навантажень, а й пропагували певні політичні та військові

Танцювальний гурток в Орджонікідзевському Будинку піонерів. 1980 р.
З особистого архіву І. Пономарьової

ідеали, спрямовані на зміцнення держави. Друга проблема полягає у тому, що вона сприяла мілітаризації суспільства та військовому пропагандистському мисленню. Замість сприяння мирним зусиллям та конструктивному вирішенню конфліктів, такі ігри збільшували інтерес до військових справ та військової кар'єри серед молоді. Третім аспектом є можливість фізичної та психологічної травми для учасників. Вимагаючи від підлітків виконувати складні військово-спортивні завдання, такі як переправа через перешкоди чи носіння важких рюкзаків, ігри могли призвести до травм та стресу. Отже, гра «Зарниця» мала як негативні, так і позитивні сторони у вихованні фізично здорової та патріотично налаштованої молоді.

Піонерські табори відпочинку за радянських часів були чимось більшим, ніж просто місця для проведення літніх канікул. Там діти відкривали для себе нові можливості, оволодівали навичками й заводили друзів. Зазвичай табори розміщувалися в живописних місцях: у лісах або поблизу водойм. Діти разом із вихователями жили в наметах чи будиночках, де вони вивчали природу, спілкувалися з однолітками та брали участь у різноманітних цікавих заняттях. Програма таборів була дуже різноманітною. Вона включала спортивні змагання, екскурсії, туристичні походи, майстер-класи з різних видів мистецтва, вечірки біля вогнища, театралізовані вистави

Дитячий табір. 1951 р. Фото П. Кашкеля. Маріупольський краєзнавчий музей

та багато іншого. Це дозволяло дітям розвиватися фізично, інтелектуально та емоційно, а також зміцнювати свої стосунки з однолітками. Одним із найважливіших аспектів піонерських таборів було виховання патріотизму та колективізму. Діти вивчали історію своєї країни, спілкувалися з ветеранами, брали участь у військово-патріотичних заходах.

Загалом піонерські табори відпочинку в СРСР були важливою частиною дитячої культури та виховання. Вони надавали дітям можливість не лише відпочити від навчання, а й розвиватися в різних аспектах, формувати свою особистість та здобувати незабутні враження на все життя.

Путівки для відпочинку дітей у Маріуполі були особливим дарунком від підприємств міста. Кожного літа вони організовували майже безкоштовні табори та екскурсії для школярів, щоб допомогти дітям та їх сім'ям насолодитися літніми місяцями без фінансових турбот. Для багатьох дітей це був яскравий відпочинок поза межами міста та школи. Підприємства забезпечували їм можливість дізнатися більше про світ навколо. А екскурсії на ці підприємства і до майстерень давали дітям змогу навіть спробувати свої сили у різних професіях. Тож батьки спокійно працювали, знаючи, що їхні діти отримують якісний та безпечний відпочинок у літні місяці.

А тепер щодо недоліків. Маріуполь 50–80 років, як і багато інших міст СРСР, зазнавав викликів у сферах освіти та культури. Одним із головних недоліків було обмеження в доступі до різноманітних культурних ініціатив та освітніх можливостей, що можна пояснити цензурою та ідеологічним контролем влади. Так, у місті функціонувала загальна шкільна система, випускав інженерів Металургійний інститут, однак недоліком було обмеження в доступі до альтернативних форм навчання та вузькоспеціалізованих програм. Багато потенційних талантів залишалося нерозкритими через відсутність можливостей для розвитку в обраній сфері. До всього ще й цензура обмежувала вибір культурних заходів та вистав, що призводило до монотонності в культурному житті міста. Крім того, цінність культурних ініціатив часто визначалася їх відповідністю ідеології партії, що обмежувало творчу свободу та креативність митців.

А ставлення до влади було, як ви гадаєте, яким? Маріупольці часто висміювали її через анекдоти, жарти й карикатури. Вони створювали й передавали одне одному історії, у яких кепкували з політичних діячів, політики та соціальних явищ. Та анекдоти розповідали лише в неформальній обстановці, за закритими дверима або на кухні, де люди відчували себе більш вільно, адже вони часто містили гумористичні образи політичних лідерів, іронічні коментарі до їхніх дій або заяв, а також критику державної політики. Та це був чи не єдиний спосіб вираження незадоволення владою, хоча й призводив до можливого покарання за поширення антисистемних матеріалів.

* * *

Ну що ж, читачу, зануривши у радянський побут Маріуполя, мов у сюжет не завжди веселого фільму, ми виявили справжню копальню анекдотів несподіваних і дивовижних історій. Це був час, коли навіть звичайні моменти перетворювалися на веселі пригоди, а традиції та практики здавалися здобутками з іншого світу. Радянський побут Маріуполя промайнув перед нашими очима, як справжній кіношедевр, кожен кадр якого насичений унікальними деталями та несподіваними поворотами. Усі ці кумедні сцени — від сімейних застіль до секретних покупок у «Берізці» — створювали неповторну атмосферу дивовижних відкриттів. Так, з одного

боку, радянський побут Маріуполя був просякнутий традиціями, взаємодопомогою й солідарністю. Люди часто збиралися разом на сімейні застілля, ділячись радістю і горем. Стабільні ціни й відсутність гострої конкуренції в деяких сферах створювали певний рівень комфорту й передбачуваності. З другого боку, він водночас характеризувався дефіцитом товарів, обмеженим доступом до інформації й діями, контрольованими державою. Пропаганда та ідеологія впливали на думку й поведінку людей, обмежуючи їхню свободу та індивідуальність. І зовсім не дивно, що соціальна нерівність також була характерною для маріупольського суспільства за радянських часів, адже лише незначна частина містян мала доступ до ресурсів і привілеїв, у той час як інша стикалася з обмеженнями та несправедливістю.

Водночас у багатьох аспектах життя проявлявся державний захист. Наприклад, влада забезпечувала безкоштовну освіту на всіх рівнях та медичне обслуговування, що давало змогу кожному мати доступ до потрібних послуг незалежно від свого матеріального стану. Крім того, існувала система гарантованого працевлаштування, що надавала громадянам стабільність та впевненість у майбутньому. Держава також розробляла різноманітні соціальні програми, спрямовані на підтримку різних категорій населення. До прикладу, матеріальна допомога сім'ям з дітьми або пенсійні виплати для пенсіонерів. Уряд активно підтримував житлове будівництво. Також була наявна система державних гарантій, яка забезпечувала соціальний захист, включаючи пенсії та допомогу в разі тимчасової непрацездатності чи безробіття.

Деякі люди згадують радянський час із ностальгією з кількох причин. Тоді в країні була відносна соціальна стабільність та державний захист, що створювало відчуття безпеки. Крім того, ідеологічна пропаганда поширювала ідеали комунізму, вдихаючи громадянам почуття патріотизму та впевненості в «правильності» системи. У порівнянні з деякими аспектами сучасного життя радянський період може здатися більш благополучним. Нарешті, для багатьох людей цей час асоціюється з безтурботною молодістю та радісними моментами.

Розділ 6

І ЗАСЯЄ НАМ СОНЦЕ СВОБОДИ!

Маріуполь стоїть на перехресті складної та багатогранної історії незалежної України. Заснований ще у XVIII ст., він розкриває перед нами літопис минулих подій: від козацьких зимівників до високотехнологічного міста, від революційних обертів до трансформацій після здобуття нашої незалежності в 1991 р. Занурімося ж у новітню історію Маріуполя, розгляньмо його як частину незалежної України. Це місто не тільки віддзеркалює розмах та енергію українського розвитку, а й є символом сучасної України, яка стоїть на порозі нових досягнень і перемог.

Маріуполь пройшов довгий шлях від індустріального центру радянської епохи до сучасного символу українського промислового відродження. За часів незалежності України промислові підприємства Маріуполя переживали складні періоди: були в їхній історії й випробування, й перемоги. Адже вони — не просто частинка великої системи виробництва. Вони втілюють дух праці, винахідливість та віру в майбутнє.

Порт: від найглибшої гавані до поля битви

Розпочнімо з порту, який вже в другій половині XIX ст. був центром життя для місцевих мешканців, зокрема торгівлі, маяком процвітання та розвитку, де величезні кораблі, здатні перевозити вантажі неймовірних обсягів, замінили маленькі рибальські човни. Його створено саме для забезпечення такого великого обсягу торгівлі, а для цього потрібно було вирити глибокі канали для проходу великих кораблів. І це вдалося зробити завдяки неймовірній праці та наполегливості. Але не все одразу вийшло.

Маріупольський порт, один з найбільших морських портів України, має довгу й насичену історію розвитку. А протягом 1991–2022 рр. він зазнав безліч змін, до яких привели політичні перипетії, економічні кризи й технологічні інновації. Так, на початку 90-х років, після розпаду Радянського Союзу, Маріупольський порт, як і багато інших українських портів, зіткнувся із серйозними викликами. Економічні труднощі, пов'язані з переходом до ринкової економіки, стосувалися портової інфраструктури та обладнання. Проте, незважаючи на ці труднощі, порт продовжував функціонувати та робити вклад в економіку регіону. У 2000-х роках порт почали активно модернізувати: впроваджували нові технології, покращували інфраструктуру й оновлювали обладнання. Розвиток Маріупольського порту став пріоритетним завданням для української влади, оскільки морські перевезення відіграють важливу роль у торгівлі та економіці країни.

У період з 2014 р. до 2022-го Маріупольський порт зіткнувся з новими викликами у зв'язку з воєнними подіями на сході України. Це призвело до обмежень морському руху, а також до погіршення умов торгівлі та інвестицій. Однак продовжував функціонувати, хоча й із деякими труднощами. До початку повномасштабного воєнного вторгнення Маріупольський порт продовжував розвиватися, незважаючи на складні політичні та економічні умови. Модернізація інфраструктури та впровадження нових технологій допомагали покращити його ефективність та конкурентоспроможність.

А модернізацій було таки багато. Найперше — поглиблення дна. Так, у 2018 р. до днопоглиблювальних робіт було залучено землесос «Меотида», який виконував землерийні роботи до цього в Бердянському порту. Але він не впорався з їх обсягом. Тож йому на допомогу прибули два нових землесоси «Gigante I» та «Jose Duarte», які зробили порт чистим і красивим, повитягали все каміння й відновили глибину води. Цікавий факт: Азовське море — наймілкіше з усіх морів на Землі, водночас Маріупольський порт є найглибшим його портом. Нові глибини порту давали змогу приймати судна з осадкою до 8 метрів і масою приблизно 10 000–20 000 тонн.

До 2022 р. великий порт на березі Азовського моря був домівкою для працьовитих моряків, які доставляли вантажі до всіх куточків світу. Проте коли спалахнула війна, російська воєнна агресія перетворила місто на поле битви, а порт — на місце страху й руйнувань.

Основними вантажними потоками Маріупольського морського торгового порту завжди були вугілля, метал, руда, глина. У середині 2014 р. у зв'язку з бойовими діями на сході країни наш порт опинився відірваним від багатьох вантажоотримувачів на півночі Донбасу: Алчевського, Єнакієвського та Макіївського меткомбінатів, «Донецькасталі», глиняних кар'єрів та вугільних шахт. У результаті у 2015–2016 рр. основним вантажним потоком була продукція місцевих металургійних комбінатів — заводів Ілліча та «Азовсталь», а також постачена для них сировина. А станом на 2017 р. Маріупольський морський торговельний порт був найстабільнішим державним підприємством України, про що свідчали дані рейтингу Міжнародного центру перспективних досліджень (МЦПД), представленого в Києві [301].

Керівник Маріупольського морського торговельного порту Ігор Барський у 2021 р. так передбачав його майбутнє: «Наша мета — в умовах складної економічної ситуації зробити підприємство якомога більш управляємим та ризикозахищеним. Покращуючи виробничі та економічні показники, вдосконалюючи тех-

[301] «Укрaeрорух», Маріупольський порт і АМПУ очолили рейтинг стабільності держпідприємств в Україні // UZT. 20 червня 2019 р. URL: http://www.atfl.org.ua/ua/news/ukraeroruh-mariupolskyy-port-i-ampu-ocholyly-reytyng-stabilnosti-derzhpidpryyemstv-v-ukrayini (дата звернення: 02.05.2024).

нології та реалізуючи інвестиційні проєкти, підвищуючи рівень внутрішніх бізнес-процесів та сервісу надання послуг, я хочу в нашому державному порту застосувати модель розвитку приватного підприємства, змінити його структуру, щоб отримати максимальний ефект від підрозділів. Очевидно, що в умовах різних природних та фінансових криз, складної економічної ситуації, яка спостерігається у світі, виживуть лише ті підприємства, які зможуть трансформуватися та адаптуватися до нових умов. Я хотів би побажати всім нам якнайшвидшого завершення військового конфлікту на Донбасі, повернути під контроль всі захоплені території Донецької, Луганської областей і Криму, провести гуманітарне розмінування цих територій. Повернення під контроль України тимчасово окупованих територій додасть додатково до існуючого експортного потенціалу ще 1–2 млн тонн та покращить всі ланки постачання від поля до моря в регіоні та в країні в цілому» [302].

Завод Ілліча — держава в державі

Маріупольський металургійний комбінат імені Ілліча, відомий нам із попередніх розділів як завод Ілліча, був до 24 лютого 2022 р. одним із найбільших металургійних підприємств України з повним циклом виробництва. Він спеціалізувався на виробництві листового прокату, залізорудного агломерату, переробного чавуну, литих і катаних слябів, безшовних і зварних труб та газових балонів. Комбінат був монополістом у виробництві оцинкованого холоднокатаного листа [303].

Напередодні розпаду СРСР у 1990 р. керівником підприємства став маріуполець Володимир Бойко, який працював на заводі Ілліча з 1955 р. Саме під його керівництвом було закладено фун-

[302] *Бохан С.* Маріупольський морський торговельний порт має гарні перспективи щодо нарощування перевалки зернових вантажів — Ігор Барський // АПК Інформ. 14 лиспня 2021 р. URL: https://www.apk-inform.com/uk/exclusive/topic/1520899 (дата звернення: 02.05.2024).

[303] Stein Heurtey построит на ММК им. Ильича нагревательную печь // Укррудпром. 24 февраля 2005 года. URL: https://ukrrudprom.com/news/nillich240205.html (дата звернення: 29.04.2024).

дамент для успішної роботи комбінату. Ось як про нього згадують маріупольці: «Практично все його життя було пов'язане з Маріуполем і комбінатом імені Ілліча. Він прийшов на завод у 1955 році як трубопровідник, а у 1990-му очолив підприємство. Відбулося це тоді, коли країна й економіка руйнувалися. Йому вдалося створити диво — не лише зберегти завод, а й перетворити його на острів стабільності на всьому пострадянському просторі. Він допомагав усім, хто просив його про допомогу. Щоранку, починаючи з 6 ранку, біля його кабінету на вулиці Левченка утворювалися величезні черги з прохальників. Приїздили з усіх куточків України. Хтось хотів грошей, хтось просив роботу, хтось допомоги в ремонті. Це ніколи не закінчувалося. І він знаходив можливість допомагати всім» [304]. «Сутністю характеру Володимира Бойка була незалежність. Він не дружив з обласним керівництвом, твердо охороняючи комбінат від втручання. Міг вимагати звіту від міністра за невиконаний указ. Він досяг приватизації комбінату. І щиро любив людей, і вірив у людей. Власне, для людей жив і працював Володимир Семенович. Він сміливо йшов на ризик: підставив плече тим колгоспам і радгоспам, що опинилися на межі краху, прилеглих районів. Взяв під опіку молокозавод, швейну фабрику, інші підприємства. А скільки він зробив для міста, скільки відремонтовано доріг, шкіл, дитячих садків, житла, скільком конкретним людям, потрапившим у біду, він надав допомогу. Схоже, що юнацька закоханість у море і моряків не залишила його. Коли капітан тральщика "Маріуполь" попросив допомогти відремонтувати корабель, Володимир Семенович віддав наказ привести тральщик до ладу. І це завдання, звичайно, було виконано» [305].

Завод Ілліча, який став фактично народним підприємством, не лише виконав, а й перевиконав свої зобов'язання. Якщо в 1999 р. на комбінаті працювала 41 тисяча людей, то вже у 2001-му — 53 157,

---

[304] *Романенко А.* Ушел из жизни человек-легенда Владимир Семенович Бойко // 0629.com.ua — Сайт міста Маріуполя. 10 червня 2015 р. URL: https://www.0629.com.ua/news/853821/usel-iz-zizni-celovek-legenda-vladimir-semenovic-bojko (дата звернення: 29.04.2024).

[305] *Буров С.* К 122-летию ММК им. Ильича: Владимир Бойко // mrpl.city. 02 лютого 2019 р. URL: https://mrpl.city/blogs/view/k-122-letiyu-mmk-im-ilicha-vladimir-bojko (дата звернення:29.04.2024).

Краєвид на заводі Ілліча. 2016 р. Фото Ф. Франчука

у 2004-му — 67 678, а через три роки, у 2007-му, — понад 95 тисяч. Крім цього, збільшився і його структурний склад — комбінат виступив промисловим інвестором сільського господарства. До його агрокомплексу належало 67 агроцехів у 177 населених пунктах Донецькогої й Запорізької областей та в Криму. У результаті комбінат перетворився на високорозвинене підприємство з багатогалузевою інфраструктурою виробництва: від видобутку, перероблення корисних копалин і випуску металургійної, машинобудівної продукції до вирощування та перероблення сільськогосподарської продукції, розведення, вилову та перероблення риби, виготовлення швейних виробів, широкого асортименту товарів народного споживання, створення закладів суспільного харчування, торговельних і аптечних мереж, страхування. Крім цього, він мав розвинуту соціальну інфраструктуру: санаторно-курортні заклади, центр милосердя, дошкільні заклади та культурні установи, потужну спортивну базу.

А у 2002 р. було засновано авіакомпанію «Ілліч-Авіа», яка виконувала пасажирські та вантажні перевезення на внутрішніх і міжнародних ринках[306]. У 2014 р. через початок

[306] Ілліч-Авіа // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=408876 (дата звернення: 02.05.2024).

війни в Україні польоти припинили, а аеропорт у Маріуполі закрили [307].

Долучився комбінат і до спортивного життя міста — побудував спортивний комплекс «Іллічівець», два міністадіони, 10 футбольних полів зі штучним покриттям, екстрим-парк.

У 2004 р. коштом комбінату створено сучасний діагностичний центр [308]: «Коли в Україні заводи почали закриватися один за одним, а людям не виплачували зарплат, Маріупольський комбінат імені Ілліча навіть тоді показував прибутковість і давав роботу тисячам маріупольців. Як локомотив, він тягнув на собі великий вантаж соціальних зобов'язань. Фінансував водне поло та футбольні команди, дворовий футбол і професійний бокс, ремонтував школи, дитячі садки, лікарні, відділення міліції, суди й прокуратуру, дороги й парки, аеродром і аеропорт. І коштів на все це вистачало. Володимир Бойко мріяв перетворити Маріуполь на європейське, процвітаюче місто, і тому не шкодував сил і коштів на благоустрій, футбольні поля й стадіони» [309].

Але варто зазначити, що мешканці міста по-різному ставилися до директора комбінату. Так, частина робітників його обожнювала, а інша — була незадоволена. Багатьом подобалося, що він надавав багато допомоги місцевим мешканцям та підприємствам, але при цьому враховував інтереси самого заводу. Це означає, що, хоча він і підтримував розвиток міста й місцеві ініціативи, спрямовані на поліпшення умов для містян та підприємств, однак робив це з метою забезпечення успіху заводу й захисту його інтересів. Та побутувала й така версія: директор використовував свої можливості і впливав не виключно для загального блага, а й для забезпечення особистих або корпоративних інтересів за рахунок інших. Наприклад, демонстрував зовнішню діяльність та допомогу громаді, щоб отримати популярність або підтримку, але за кулісами діяв на шкоду тій самій громаді або працівникам підприємства. Така двоякість

[307] *Кущ П.* Криза відрізала «крила». Керівники Маріупольського металургійного комбінату відмовляються від своєї авіакомпанії «Ілліч-Авіа» // Україна молода. 22 квітня 2016 р. URL: https://web.archive.org/web/20160422153807/http://umoloda.kiev.ua/regions/54/219/0/51281/ (дата звернення: 02.05.2024).

[308] Металурги дарують Маріуполю нові дитячі майданчики // METINVEST. 6 липня 2015 р. URL: https://metinvestholding.com/ua/media/news/6984 (дата звернення: 29.04.2024).

[309] *Романенко А.* Ушел из жизни человек-легенда Владимир Семенович Бойко.

виявлялася в прихованих інтересах, корупційних схемах, використанні ресурсів підприємства для особистої вигоди та інших діях, що не відповідають етичним або законним стандартам. Водночас багато хто в Маріуполі пам'ятає та вшановує В. Бойка. Зауважимо, що йому було присвоєно звання «Герой України» із врученням ордена Держави (2003 р.). Він також був нагороджений орденом «За заслуги» трьох ступенів (1997, 1998, 2001 рр.) і став лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки (1999 р.), отримав звання заслуженого металурга України, став почесним громадянином Маріуполя (1998 р.). На його честь у 2018 р. стадіон «Іллічівець» став носити його ім'я [310].

Коли в 1991 р. СРСР зник із карт світу, завод Ілліча опинився перед великими викликами. Але навіть за тих важких часів він не зупинявся. Наполеглива праця й постійне вдосконалення допомогли йому вижити й навіть розвиватися. Важливим етапом для комбінату став 2010 р., коли завод зіткнувся з проблемою рейдерської атаки: невідомі захопили Українську реєстраційну компанію, що володіла більшістю акцій заводу. Для відвернення уваги акції передали офшорним компаніям, власниками яких для відволікання уваги зазначали одну з російських фінансово-промислових груп. В. Бойко намагався повернути контроль над підприємством, пишучи відкриті листи прем'єр-міністру М. Азарову та президенту В. Януковичу, але 1 липня 2010 р. було ухвалено рішення про об'єднання (фактично поглинання) комбінату й ТОВ «Метінвест Холдинг» (частини System Capital Management — інвестиційної групи Ріната Ахметова) [311].

У 2021 р. ТОВ «Метінвест Холдинг» стало лідером серед найбільших приватних компаній України за версією «Forbes». Воно було яскравим символом української промисловості, що підтверджувалося на міжнародному рівні. У тому ж році ТОВ «Метінвест Холдинг» увійшло до топ найбільших металургійних компаній світу за версією «World Steel Association» [312].

[310] Владимир Семенович Бойко, Почетный Президент // Футбольний клуб «Маріуполь». URL: https://fcmariupol.com/boyko/ (дата звернення: 29.04.2024).

[311] Мариупольский металлургический комбинат имени Ильича // LB.ua. 09.11.2016. URL: https://rus.lb.ua/file/company/3538_mariupolskiy_metallurgicheskiy.html (дата звернення: 29.04.2024).

[312] 15 років робимо українське // METINVEST MEDIA. URL: https://metinvest.media/en/page/metinvest-15-let-delaem-ukrainskoe- (дата звернення: 29.04.2024).

Парк «Веселка». 2020 р. Фото І. Пономарьової

Протягом десяти років до повномасштабного російського вторгнення комбінат працював над тим, щоб удосконалити та розширити свою виробничу базу. Особливий акцент було зроблено на збереження довкілля й соціальну відповідальність. Як наголошували ЗМІ, було вжито всіляких заходів для зменшення екологічного навантаження на місто. І за період з 2013-го до 2021 р. він досяг значних результатів — було зменшено викиди пилу в сім разів при збереженні обсягів виробництва. Комбінат завершив наймасштабніший екологічний проєкт в історії України — аглофабрика тепер повністю модернізована. Це значний крок до збереження чистоти нашого довкілля. Але робота не обмежувалася лише виробництвом. Була допомога місту в розвитку культурної та соціальної сфер. Завдяки інвестиціям холдингу муніципалітет зміг оновити найважливіші місця Маріуполя, такі як Театральний сквер, парк «Веселка», площа Свободи, Ювілейний парк імені Гурова

Офіс «Азовінтекса». 2015 р. Фото І. Пономарьової

та міський пірс. А ще ІТ-простори «Спалах» і «1991» відкрили нові можливості для молоді та інновацій. Також за допомогою комбінату було відкрито центри надання адміністративних послуг у Центральному та Лівобережному районах міста [313].

В останні роки виробничі потужності комбінату давали змогу виробляти щороку близько 6,1 млн тонн сталі, з них 3,6 млн тонн конвертерної, 12 млн тонн агломерату, понад 5,5 млн тонн чавуну і понад 5 млн тонн готового прокату. Висока якість цієї продукції підтверджена 50 сертифікатами якості, отриманими від 7 закордонних сертифікаційних центрів на металопродукцію більш ніж із 200 марок сталі, а також від вітчизняних сертифікаційних центрів. Продукція комбінату сертифікована міжнародними класифікаційними товариствами Реєстром Ллойда (Велика Британія, Німеччина), Американським бюро судноплавства, Німецьким сертифікаційним центром ТЦУ тощо. До 2022 р. комбінат експортував свою продукцію у понад 80 країн світу [314].

Підсумуємо. Завод Ілліча був для Маріупроля як плюсом, так і мінусом. Плюси: завод створював тисячі робочих місць для містян, що забезпечувало їхній дохід та розвиток міста, його діяльність сприяла економічному розвитку регіону через податки та інвестиції, він реалізував соціальні програми, спрямовані на поліпшення умов життя місцевих мешканців: будував школи, дитячі садки та інфраструктуру. Мінуси: екологічні проблеми — робота заводу супроводжувалася забрудненням довкілля, що негативно впливало на здоров'я містян та екологічну ситуацію в місті

[313] *Коваленко Б.* Мариупольский меткомбинат Ильича празднует 125-летие. История, настоящее и будущее металлургического гиганта // mrpl.city. 2022 р. 12 лютого. URL : https://mrpl.city/news/view/mariupolskij-metkombinat-ilicha-prazdnuet-125-letie- istoriya-nastoyashhee-i-budushhee-metallurgicheskogo-giganta (дата звернення: 29.04.2024).

[314] Мариупольский металлургический комбинат имени Ильича // LB.ua. 09.11.2016.

загалом: викиди призводили до захворювань серед мешканців, особливо тих, хто жив поблизу. Отже, навіть такі надсучасні виробництва, як металургійний гігант, мають свої недоліки, які потребують уваги та вирішення.

«Азовсталь», або Де виробляли залізничні рейки і що тримає чорнобильський саркофаг

Ще одним великим гравцем у світі металургії до 2022 р. був комбінат «Азовсталь», який виробляв усе: від чавуну й сталі до коксу. Це також підприємство повного циклу на всіх етапах виробництва.

Після того, як Україна оголосила про свою незалежність, «Азовсталь» пройшла шлях приватизації і в 1996 р. стала відкритим акціонерним товариством. Уже через рік після цього комбінат включили до переліку підприємств, які мають стратегічне значення для економіки та безпеки України.

Заводоуправління комбінату «Азовсталь» 2018 р. Фото І. Пономарьової

Ще в 90-ті роки «Азовсталь» отримала сертифікати, які підтверджували відповідність її продукції міжнародним стандартам якості. Її сталь можна було використовувати в будівництві кораблів та нафтових бурових платформ. Загалом підприємство виробляло 40 марок сталі і 18 видів прокату. У світових рейтингах «Азовсталь» посідала 38-ме місце за обсягом виробництва сталі, а в Україні — 3-тє за рівнем ВВП[315].

[315] *Чайка В.* Азовсталь – завод, який став символом незламності українців // Сьогодні. 5 травня 2022 р. URL: https://industry.segodnya.ua/ua/industry/kompanii/azovstal-istoriya-zavoda-kotoryy-stal-simvolom-nesgibaemosti-ukraincev-1619101.html (дата звернення: 29.04.2024).

«Азовсталь». 2016 р. Фото Ф. Франчука

У червні 2006 р. «Азовсталь» приєдналася до ТОВ «Метінвест Холдинг». Деякі частини заводу було оновлено та відремонтовано, а неприбуткові ділянки, які ТОВ «Метінвест Холдинг» уважав за непотрібні для оновлення, було закрито. Відтак у 2011 р. останнє мартенівське виробництво було припинено, й «Азовсталь» почала виробляти сталь лише сучасним конвертерним методом [316].

А у 2012-му, після екологічних акцій протесту, закрили фабрику агломерату й три доменні печі. «Цей протест був наймасовішим і найефективнішим: ми підготували вимоги, які можна було виконати. Головна вимога була — закриття коксових батарей, які відпрацювали свій ресурс, перенесення виробництва за місто і початок модернізації», — розповідав організатор протестів Максим Бородін [317].

---

[316] *Чайка В.* Азовсталь – завод, який став символом незламності українців // Сьогодні. 2022 р. 5 травня. URL: https://industry.segodnya.ua/ua/industry/kompanii/azovstal-istoriya-zavoda-kotoryy-stal-simvolom-nesgibaemosti-ukraincev-1619101.html (дата звернення: 29.04.2024).

[317] *Папіна О.* Азовсталь: історія будівництва, рекордів та руйнацій // Суспільне Донбас. 2022 р. 20 серпня. URL: https://suspilne.media/271395-azovstal-istoria-budivnictva-rekordiv-ta-rujnacij/ (дата звернення: 08.12.2022).

Лівобережний пляж та «Азовсталь». 2016 р. Фото І. Пономарьової

У 2014–2015 рр. через вторгненням Росії на Донбас «Азовсталь» втратила основне джерело сировини й зазнала серйозних збитків. Металурги зіткнулися із серйозними проблемами з постачанням вугілля. Шахти, де його добували, практично всі опинилися на непідконтрольних Україні територіях. Тож у 2015 р. комбінат перевели на роботу за скороченим графіком. Але на початку 2016-го обсяги виробництва відновилися: попит на металопродукцію став зростати, передусім з боку Близького Сходу та Туреччини [318]. Зауважимо, що «Азовсталь» була єдиним в Україні виробником залізничних рейок широкої колії та залізничних з'єднань до них.

Можливо, найвідомішою спорудою, побудованою з маріупольської сталі, є новий саркофаг Чорнобильської атомної електростанції. Цю споруду зводили українські та французькі фахівці протягом 2012–2016 рр. Усі конструкції та листи для неї були виготовлені тільки на «Азовсталі» [319].

А не так давно, у 2020 р., на «Азовсталі» впровадили 20 нових видів продукції: 2 в сегменті неперервнолитих сталевих напівфабрикатів і 18 у сегменті товстолистового прокату. До повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. потужності підприємства давали змогу виробляти до 3,8 млн тонн чавуну і 4,1 млн тонн готового прокату щороку.

«Азовсталь» посідала перше місце в Україні з виробництва товарної продукції на одного працівника. На заводі було впроваджено технологію плавлення понад 200 марок сталі, із яких виробляли товарний прокат, неперервнолиті (сляби) і ковані

[318] *Лубенець Г.* Залишилися лише запустіння та іржа: як зараз виглядає легендарна «Азовсталь» (фото, відео) // Telegraf. 2024 р. 23 квітня. https://news.telegraf.com.ua/ukr/ukraina/2024-04-23/5847962-zalishilisya-lishe-zapustinnya-ta-irzha-yak-zaraz-viglyadae-legendarna-azovstal-foto-video (дата звернення: 20.04.2024).

[319] *Панасюк. В.* Символ стійкості та сили: 9 об'єктів, зроблених з металу «Азовсталі» // МЕТА Новини. 2022 р. 07 грудня. URL: https://meta.ua/uk/news/society/61211-simvol-stiikosti-ta-sili-9-obektiv-zroblenih-z-metalu-azovstali/ (дата звернення: 02.05.2024).

(квадратні) заготовки. Значна частина продукції заводу була сертифікована провідними компаніями світу: «Lloyds Register of Shipping», «German Lloyd», «Det Norske Veritas», «American Bureau of Shipping», «TUV Rheinland», «American Petroleum Institute», «Bureau Veritas (France)», які видали 35 сертифікатів на її металопродукцію. До того ж на «Азовсталі» було впроваджено систему управління якістю «ISO 9001».

Завод реалізував свою продукцію по всьому світу, експортуючи її до понад 50 країн. Основними споживачами були Італія, США, Тайвань, Таїланд, Сінгапур, Туреччина, Південна Корея.

До слова. Сталь із цього комбінату використовували для будівництва стадіону «Донбас Арена» у Донецьку та реконструкції стадіону «Олімпійський» у Києві перед Євро-2012. З маріупольської сталі також побудований Дарницький міст у Києві, скляний пішохідний міст на Хрещатику [320]. Сталь комбінату використовували й для будівництва найбільшого у світі вітрильного лайнера — хорватського «Flying Clipper». Найвищий хмарочос на 95 поверхів у Великій Британії «The Shard» також зведений зі сталевих конструкцій, виготовлених на «Азовсталі». Міст Святого Георгія у Генуї та ворота Панамського каналу також були створені зі сталі цього комбінату [321].

У 2022 р завод «Азовсталь» зазнав значних пошкоджень від російських снарядів і бомб, він практично знищений. Ця подія стала надважким випробуванням для спільноти. Українські сили та бійці добровольчого батальйону «Азов» активно захищали «Азовсталь» та місто. Вони відстоювали стратегічні об'єкти — промислові підприємства й інфраструктуру Маріуполя. Бійці демонстрували мужність і відданість своїй країні та місту. Вони боролися з ворогами відважно та рішуче, використовуючи всі доступні засоби для захисту мирного населення. «Азов» і «Азовсталь» стали символами сили та стійкості у боротьбі за свободу й незалежність України.

---

[320] *Рибінська О.* Зроблений з «Азовсталі»: як «скляний» міст Кличка вистояв після атаки рашистів // 5 канал. 2022.12.10. URL: https://www.5.ua/kyiv/zroblenyi-z-azovstali-iak-sklianyi-mist-klychka-vystoiav-pislia-ataky-rashystiv-289886.html (дата звернення: 04.01.2023).

[321] *Стежар Т.* Как украинская сталь завоевывает мир // Уніан. 2021.02.06. URL: https://www.unian.net/economics/other/kak-ukrainskaya-stal-zavoevyvaet-mir-poslednie-novosti-11423569.html (дата звернення: 04.01.2023).

Батько українського бронетранспортера — «Азовмаш»

У Маріуполі, крім металургійної промисловості, було розвинуто машинобудівне виробництво — на території міста працював величезний машинобудівний завод «Азовмаш» [322]. Це провідне українське підприємство важкого машинобудування виробляло цистерни, вантажні вагони, обладнання для металургії, портальні та козлові крани, заправники, товари народного споживання [323].

Так, у квітні 1958 р. згідно з наказами Ради Міністрів УРСР та Донецького обласного виконкому було засновано Ждановський завод важкого машинобудування (ЖЗВМ), який в народі називають «Тяжмаш». Основна його продукція — цистерни різних модифікацій і призначень — від самого початку виробництва відповідала найвищим світовим стандартам. Уже в перший рік самостійного функціонування він випустив до 20 різновидів цистерн і надалі збільшив їх річний обсяг до 9 тисяч одиниць, оскільки з розвитком національної економіки СРСР зростала й потреба в цистернах для транспортування нафтопродуктів, хімічних речовин, сільськогосподарської продукції. Як ми зазначили вище, окрім цистерн, завод випускав обладнання для атомної енергетики, товари народного споживання й продукцію на замовлення військово-промислового комплексу, як-от броньовану обшивку для крейсерів, деталі для підводних човнів, обладнання для балістичних ракет та заправні комплекси для ракетних двигунів.

У 60-ті роки наукові лабораторії «Тяжмашу» активно розробляли різноманітні ущільнювальні матеріали (різні види ґуми, пластмаси) і технології їх застосування. Багато їхніх інновацій вперше випробовували не лише на самому заводі й інших підприствах СРСР, а в усьому світі. Це стало можливим завдяки

[322] Новини // Азовмаш. URL: https://www.azovmash.com/ (дата звернення: 02.05.2024).

[323] «Азовмаш» в апреле отгрузит «Северстали» сталеплавильный агрегат емкостью 350 тонн // UAprom. 2005.22.04. URL: https://uaprom.info/news/4994-azovmash-v-aprele-otgruzit-severstali-staleplavilnyj-agregat-emkostju-350-tonn.html (дата звернення: 02.05.2024).

Парк заводу «Азовмаш». Фото Ф. Франчука

висококваліфікованим фахівцям — від робітників до керівників. А керівники заводу безперервно дбали про технічне оснащення підприємства: у цехах встановлювали нові верстати — часто це було унікальне обладнання, єдине в СРСР. Тож тісна взаємодія науки й виробництва була забезпечена, зокрема у створенні ракетної техніки [324].

У 1990-ті роки завод «Азовмаш» пережив складний період: після розпаду СРСР зруйнувалися всі економічні й виробничі зв'язки, тож завод втратив оборонні замовлення. Тоді він переключився на виробництво газових і електричних плит, водонагрівачів, будівельних автоклавів та котлів.

[324] *Руденко Н.* Ракетная техника создавалась в Мариуполе // Старый Мариуполь. 2011 г. 19 мая. URL: https://old-mariupol.com.ua/raketnaya-texnika-sozdavalas-v-mariupole/ (дата звернення: 24.05.2021).

Новий етап розвитку «Азовмашу» розпочався у 2000 р. — зі створенням управлінської структури ВАТ «Азовмаш», що привело до підвищення ефективності інвестицій. І вже в тому самому році зі збірної лінії зійшов корпус першого українського бронетранспортера. Але розроблення нових видів продукції тривало й далі. А у 2001 р. «Азовмаш» знову став лідером машинобудівної галузі України. Його продукцію експортували до понад 20 країн світу, зокрема, до Росії, Казахстану, Узбекистану, Угорщини, Індії, Югославії, Пакистану, Алжиру, Єгипту, Туреччини, Німеччини та ін. Найбільшу частку в постачанні вагонів становили цистерни: 57 % — до Росії, 13,8 % — до Угорщини, 12 % — до Індії, 9 % — до Білорусі[325]. Маріупольський завод «Азовмаш», як і заводи Ілліча та «Азовсталь», — символ відданості, винахідливості та стійкості в складних економічних умовах.

На жаль, після початку повномасштабної російської агресії з 4 квітня 2022 р. керівництво оголосило про припинення діяльності заводу. Наразі відомо, що «Азовмаш» зазнав значних втрат, а після розмінування окупанти хочуть спробуватими його запустити. Однак він завжди залишатиметься національною гордістю українців.

«Вибір зроблено — я вступаю до Маріупольського гуманітарного інституту!»

Щодо освіти, хочеться написати про Маріупольський державний університет. Адже авторка працювала там понад 20 років і 9 із них була деканом історичного факультету.

Цей виш було створено в 1991 р., у рік проголошення незалежності України. І це стало важливим кроком у розвитку української вищої освіти. Розпочався процес модернізації, впроваджувалися найкращі досягнення та досвід систем вищої освіти країн Європи. Дуже важливим було приєднання України у 2005 р.

[325] Історія компанії // Азовмаш. URL: https://www.azovmash.com/ua/history (дата звернення: 02.05.2024).

до Болонського процесу, що привело до інтеграції української системи вищої освіти у загальноєвропейську. На порядку денному для системи вищої освіти стояли питання реформування, впровадження норм прийнятого у 2014 р. нового закону «Про вищу освіту», створення системи внутрішнього та зовнішнього забезпечення якості вищої освіти, узгодженого зі стандартами, що діють у Європі [326].

Створення Маріупольського державного університету стало як символічним етапом у розвитку нашого краю, так і реальною подією, яка змінила багато в житті нашого міста. Це була спроба об'єднати мрії зі справою й перетворити їх на скарби знань для майбутніх поколінь. Спогади про ті дні ще живі у багатьох колишніх студентів вишу, які пам'ятають, як увійшли в історію перші кроки цього університету, коли на стінах колишнього гуманітарного коледжу з'явилися величезні банери з написом «Маріупольський державний університет». Відтоді почалася нова сторінка в історії нашого міста.

Початок 90-х років XX ст. був часом змін та перетворень. Україна щойно здобула незалежність, а в повітрі відчувався запах свободи та нових можливостей. У цей період в історії країни й було закладено основи Маріупольського державного університету. Водночас ще тривала боротьба радянського минулого й сучасного демократичного на всіх рівнях, що була помітним кроком у напрямі звільнення від радянської ідеології та відкриття нових демократичних ідей.

Історичний факультет став місцем, де юні уми могли вивчати минуле своєї країни, досліджувати її коріння, ідентичність та формувати своє бачення майбутнього. Перші роки існування факультету були нелегкими. Спадщина радянської системи освіти продовжувала впливати на його діяльність. Викладачі та студенти зіштовхувалися з проблемами адаптації до нових методів навчання, відмови від колишніх ідеологічних канонів та пошуком нових академічних підходів.

Однак, незважаючи на труднощі, факультет став центром інтелектуального та культурного життя регіону. Тут проводили наукові конференції, дискусії, лекції, які привертали студентів та виклада-

[326] Закону України «Про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text (дата звернення: 02.05.2024).

Вручення дипломів на історичному факультеті Маріупольського державного університету. 2012 р.
З особистого архіву І. Пономарьової

чів не тільки з Маріуполя, а й із інших міст України. Історичний факультет став місцем, де зустрічалися різні точки зору, де відбувалася справжня інтелектуальна боротьба за нове майбутнє країни. Щороку факультет все більше укріплював свої позиції. Професорський склад поповнювався талановитими вченими, а абітурієнти з усієї країни прагнули сюди вступити. Освіта на факультеті стала символом прогресу та прагнення до знань, культурного різноманіття та свободи думки.

Авторка дуже вдячна колегам за співпрацю та незабутні моменти, які ми разом пережили. Спільно ми пройшли через багато випробувань, зіткнулися з протиріччями та вивчили низку важливих уроків, які стали для нас дорогоцінним досвідом. Кожен із нас був свідком історичних змін та перетворень,

Вчена рада історичного факультету Маріупольського державного університету. 2012 р.
З особистого архіву І. Пономарьової

що відбувалися не лише у світі, а й у нашому освітньому закладі. Незважаючи на складнощі, ми разом вирішували проблеми та виходили на новий рівень професійного зростання. Кожне протиріччя, з яким ми стикалися, ставало для нас навчальним досвідом, який допомагав розвиватися та вдосконалюватися. Ці уроки залишаться з нами назавжди і будуть підґрунтям для подальших досягнень.

Зі спогадів колишніх студентів: «Отже, студенти Маріупольського державного університету мали можливість отримувати знання, використовуючи бібліотеку університету з постійним доступом до комп'ютерів з інтернетом (якщо хтось не встиг зробити домашнє завдання), наукове життя передбачало участь у міжнародних конференціях і обмін досвідом з іноземними сту-

дентами, наприклад студенти-історики мали можливість щорічно брати участь у міжнародній конференції "Україна і світ: проблеми історії", яку організовувала їх кафедра, таланти студентів могли реалізуватися у танцювальних ансамблях народного танцю "Промінь" або в вокальній студії "Сопрано"» [327]. «Вибір зроблено — у 1995 році я вступаю до Маріупольського гуманітарного інституту. Спеціальності "Новогрецька філологія" наразі немає, але зате можна вивчати грецьку як іноземну мову. Протягом кількох років ректору, Костянтину Васильовичу Балабанову, вдається побудувати єдиний в Україні факультет грецької філології, укласти договори про партнерство з найбільшими університетами Греції та Кіпру, організувати щорічні стажування студентів, завдяки яким вже на третьому курсі я — перекладач, що приймає важливі урядові делегації. Особливо я запам'ятала візит президента Греції Константіноса Стефанопулоса у 1997 році. Несподівано вдарили сильні морози, було до мінус двадцяти градусів, сильний вітер, але президент мужньо відвідував всі заплановані заходи, грецькі театри в селах, а ми раділи, що всім подобаються наші костюми, деякі з яких вправні майстрині ночами робили з гардинної тканини. Завдяки роботі університету невдовзі ми отримаємо фінансування на створення центрів з вивчення грецької мови та культури. Нас чекають створення кафедр, перші захисти дисертацій, всеукраїнські олімпіади з новогрецької мови та літератури, керівником яких я буду протягом багатьох років, а поки у нас лише кілька російськомовних викладачів, які пройшли дев'ятимісячні курси новогрецької в Греції, та викладачі з Греції. Наша викладачка Олена Василівна перші пів року на кожному уроці проводить для нас мініекзамен (їй так хочеться передати нам більше знань), а потім зітхає і каже: "Все, далі я не знаю", — і влітку їде з нами на курси в Янінський університет. Як би мені зараз хотілося переглянути наші студентські альбоми, але, як і у багатьох, кому рідний Маріуполь, війна забрала цю можливість...» [328].

---

[327] Записано у 2022 р. від Тетяни Терендій, колишньої студентки історичного факультету Маріупольського державного університету.

[328] Записано у 2024 р. від Любченко (Вервищенко) Тетяни Вікторівни, кандидата філологічних наук, доцента, перекладача. У 2000 р. закінчила Маріупольський гуманітарний інститут Донецького національного університету, кваліфікація «Філолог, викладач англійської мови та літератури, новогрецької мови».

Будівля Маріупольського краєзнавчого музею. 2020 р. Фото І. Пономарьової

Коли розпочалася війна, все навколо змінилося. Маріупольський державний університет був стабільним та прогресуючим, а нині його життя перетворилося на боротьбу за виживання. Університет для багатьох студентів був другою родиною. Війна забрала плани на майбутнє, мрії. Студенти та викладачі втратили рідні стіни: аудиторії, спортивні зали, бібліотеки — усе це зникло під уламками війни. Але навіть за цих важких часів Маріупольський державний університет не здається і продовжує працювати в Києві [329].

Історичний факультет завжди співпрацював з Маріупольським краєзнавчим музеєм, який було створено ще до 6 лютого 1920 р. за ініціативою та під керівництвом видатного краєзнавця Івана Коваленка. Усі ці роки він розміщувався в історичній будівлі колишнього Катеринославського земського навчально-ремісничого будинку-притулку для інвалідів Першої світової війни.

До початку російської агресії колекція музею становила понад 55 тисяч музейних експонатів, сам музей мав кілька філій. 1962 р. було відкрито картинну галерею, у якій демонстрували роботи місцевих художників, зокрема А. Куїнджі У 1969 р. відкрився меморіальний будинок-музей А. Жданова, який у 1989 р. був перетворений на Музей народного побуту.

Про культуру та побут маріупольських греків розповідають матеріали Музею історії та етнографії греків Приазов'я в Сартані, створеного на загальних засадах у 1992 р. У 2010-му відкрили Художній музей імені А. І. Куїнджі.

Після початку повномасштабної війни та боїв за Маріуполь у 2022 р. будівля Маріупольського краєзнавчого музею дуже постраждала, частина експозиції згоріла, багато експонатів викрали російські військові та представники призначеної Кремлем адміні-

[329] Історія Маріупольського університету // Маріупольський університет. URL: https://mu.edu.ua/history (дата звернення: 02.05.2024).

Олександр Горе проводить екскурсію для студентів. 2020 р. Фото І. Пономарьової

страції. Серед втрачених експонатів — грамота Катерини II, подарована грекам, які переселилися на узбережжя Азовського моря, і крісло митрополита Ігнатія [330].

Завдяки Маріупольському краєзнавчому музею й особисто виконувачу обов'язків директора Олександру Горе в цій книзі опубліковано безліч захопливих фотографій, що розповідають про життя та історію Маріуполя. Ці світлини не лише зображають вулиці та будівлі міста, вони оживляють його минуле й дають нам змогу заглянути в його душу. Ми бачимо старовинні будівлі ще тих часів, коли Маріуполь був маленьким провінційним містечком. Інші фотографії показують події з історії міста: паради, свята, будівництво важливих об'єктів. Ми можемо побачити,

[330] Краеведческий музей в Мариуполе. В боях за город его разбомбили, а после начала оккупации — разграбили. До войны здесь хранились более 50 тысяч исторических артефактов Пятьсот пятьдесят первый день войны. Фотографии // Meduza. 29 августа 2023 г. URL: https://meduza.io/feature/2023/08/29/kraevedcheskiy-muzey-v-mariupole-v-boyah-za-gorod-ego-razbombili-a-posle-nachala-okkupatsii-razgrabili-do-voyny-zdes-hranilis-bolee-50-tysyach-istoricheskih-artefaktov (дата звернення: 02.05.2024).

як змінювалися вулиці й площі міста з часом, як розвивалися його інфраструктура та культура. Кожне зображення є своєрідним вікном у минуле Маріуполя, що демонструє його у всій красі та різноманітності.

Культурна феєрія свят

Перше відзначення Дня міста в Маріуполі відбулося 13 вересня 1987 р. Цю дату вибрали не просто так — вона символізувала день звільнення міста від нацистських загарбників. Свято запам'яталося яскравими святковими подіями та заходами, що стали невід'ємною частиною культурного життя Маріуполя. Воно проходило, звичайно ж, у соціалістичному дусі. Спочатку маріупольці пройшли вулицями міста урочистим маршем, вшанувавши ветеранів та героїв минулих часів. Квіти були покладені до пам'ятних монументів, а громадські діячі підписали звернення проти ядерної загрози, демонструючи єдність та активну громадянську позицію. У театральному сквері розгорнулася справжня культурна феєрія: художники встановили свої мольберти, а поети читали свої вірші, привертаючи увагу місцевих мешканців та гостей міста. Не менш захопливою була виїздна ярмарка, яка стала традицією ще тоді. У різнокольорових палатках можна було придбати різноманітні смаколики, а ресторан «Україна» пропонував угостям спробувати українські національні страви та чай із самовара [331].

Однак День міста в Маріуполі неодноразово змінював свій образ і формат. Наприклад, у 2021 р. святкування включило Всеукраїнський фестиваль «Мега Йорти» [332] (з грецького діалекту «Велике свято»), який став особливою подією в житті міста. Традиційний грецький фестиваль приніс із собою незабутні емоції, зустрічі та святкові заходи, які надовго запам'яталися маріуполь-

[331] *Герасименко Я.* День города в Мариуполе : история и традиции празднования (ВИДЕО) // mrpl.city. 2018 р. 28 вересня. URL: https://mrpl.city/news/view/den-goroda-v-mariupole-istoriya-i-traditsii-prazdnovaniya-video (дата звернення: 14.04.2024).

[332] Організаторами фестивалю з 1988 р. були грецькі товариства, а з 1995-го — Федерація грецьких товариств України. Одним із перших ініціаторів та натхненників фестивалю був Донат Костянтинович Патріча — заслужений працівник культури, поет, прозаїк, перекладач, композитор, патріарх грецького національного руху, ім'я якого фестиваль носить із 2005 р.

День міста. Мега-Йорти. 2021 р. Фото І. Пономарьової

цям та гостям міста. Це свято було присвячене культурній спадщині греків, яка має багату історію в Україні. Свято розпочалося з прикрашання парку в грецькому стилі. Тут були встановлені традиційні грецькі арки, оздоблені національними прапорами та прикрасами. Гостей зустрічали етнічні мелодії, аромати грецької кухні та дружня атмосфера. На ярмарковій площі на всіх чекали різноманітні товари, що представляли грецьке ремесло та традиції: від національних костюмів і прикрас до керамічних виробів та місцевих делікатесів. Протягом дня на сцені виступали грецькі артисти, музиканти й танцювальні колективи, демонструючи

Свято вишиванок. Сквер біля Драмтеатру. 2016 р. Фото І. Пономарьової

багатство й різноманіття культури українських греків. Це свято стало яскравою подією, яка об'єднала людей різних культур і національностей, дозволивши їм насолодитися красою та багатством грецької культури.

До окупації 2002 р. було чудовою традицією Свято вишиванок, яке об'єднувало місцевих жителів та відзначало красу української культури. Цей захід відбувався щороку з 2015 р. і завжди викликав великий інтерес у місті. Основні події Свята вишиванок зазвичай відбувалися на Театральній площі, де збиралися містяни в українських вишиванках — символі національної гордості. Тут відбувалися урочисті моменти: спільне виконання державного гімну, промови представників місцевої влади та громадських організацій. Після цього на площі розгортався справжній ярмарковий майданчик, де місцеві ремісники та майстри продавали свої роботи: вишивані вироби, українські прикраси, народне рукоділля та інші сувеніри. Тут можна було придбати вишиванки різних стилів та візерунків, а також спробувати національні страви та напої.

У програмі свята обов'язково були музичні виступи, танці, майстер-класи з вишивання та інші цікаві заходи, які розширювали знання про українську культуру та сприяли обміну. Свято вишиванок було важливою подією для Маріуполя, яке зближувало його мешканців, нагадувало про національні традиції та відзначало красу української вишивки. Ця традиція мала велике значення для формування та підтримки культурного ідентитету міста перед окупацією.

Родина на святі. 2019 р. Фото І. Пономарьової

Малий бізнес — це велика гра

Маріупольські промислові гіганти — беззаперечно, наша гордість, та не лише вони доклалися до розвитку України. Адже з 1991 р. в нашій країні почало активно розвиватися приватне підприємництво.

Пропонуємо тобі, читачу / читачко, ознайомитися з підприємницькою і не тільки історією однієї маріупольської родини. Наша респондентка, яка народилася, навчалася та працювала в Маріуполі, розповість багато цікавого. В її історії віддзеркаються численні події як періоду СРСР, так і незалежної України.

«Якщо оцінювати добробут моєї сім'ї за радянськими мірками, то ми завжди жили добре. Це було пов'язано з підприємницьким духом та бажанням жити в достатку, що було притаманне всім членам цієї родини. Мої бабусі й дідусі в нашому роду, як і всі люди в СРСР, пережили Другу світову війну та голод 30-х і 40-х років XX століття, і це не лише закалило їхній дух, а й сформувало страх голоду й бідності на все життя. Вони були за походженням із Брянської області, яка безпосередньо межувала з Центрально-Чорноземною областю РСФСР, що була прикордонною з Україною, і тому знала про Голодомор в Україні в 1932–1933 роках. У 1930 році, коли українські селяни страждали від локального

голоду в 17 округах, на території ЦЧО документи не фіксують голоду, проте не було й благополуччя. Селяни противилися колективізації, збиранню хліба, масово залишали колгоспи, проте не харчувалися замінниками та іншою непридатною їжею. У 1931 році стався неурожай у південних районах, ускладнений виснажливими збираннями хліба та невиплатами зерна за зароблений труд, тому привид голоду став очевидним наприкінці 1931 року – на початку зими 1932 року в 15 районах ЦЧО, особливо південної групи, голод масово ширився, проникаючи в сім'ї колгоспників і селян-одноосібників. У 26 обстежених колгоспах було виявлено 983 родини, які потерпали від "продовольчих труднощів", тобто невимовно голодували, споживаючи різні замінники, мертву худобу. Колгоспи й села охопили бунти, організовані жінками, що вимагали хліба. Місцями голодні бунти загрожували існуванню органів влади. На територію окремих районів ЦЧО проникали голодні українські селяни, тому складалося страхітливе враження про голод серед населення країни. Українці — біженці від голоду були найпоширенішим явищем на території ЦЧО [333].

Моя бабуся, Іпатова Валентина Василівна, розповідала, що, переживши голод у десятирічному віці, вона поклялася собі, що ніколи не скаже своїм дітям, що в неї немає грошей, і не дозволить, щоб у домі не вистачало їжі. З цим вона йшла по життю і робила все для майбутнього своїх дітей та онуків. Вона була мудрою і дуже амбіційною. Незважаючи на те, що вона не отримала вищої освіти, вона була освіченою, тому що завжди багато читала. Валентина Василівна до самої старості прокидалась о 5 ранку і лягала спати не раніше 23:00. Будь-яке безгрошів'я вона обґрунтовувала ліношами. Вона була діяльною людиною і відмінним керівником. Мій дідусь, Іпатов Віктор Григорович, завжди відповідав своїй дружині і ні в чому їй не поступався до самої смерті. Свою кар'єру він закінчив на посаді начальника монтажного відділу. Їхня дочка, Світлана Вікторівна Яремчук, була із заможної родини маріупольських робітників.

Мій дідусь, Іпатов Віктор Григорович, і моя бабуся, Іпатова Валентина Василівна, приїхали до Маріуполя в 1959 році з Брянської

[333] *Марочко В.* Територія Голодомору 1932–1933 рр. Київ, 2014. 64 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-617-569-195-9/978-617-569-195-9.pdf (дата звернення: 14.04.2024).

області РСФСР та знайшли роботу на заводах. Кожен з них мав середню спеціальну освіту ще до переїзду до Маріуполя. Бабуся працювала ветеринаром, а дідусь закінчив металургійний технікум у Брянську. Переїзд до Жданова (так називався Маріуполь) був зумовлений тим, що це місто почало розвиватися з неймовірною швидкістю наприкінці 50-х років, і чутки про те, що там є море і робота, ширилися по всьому СРСР[334].

До Маріуполя їхали сім'ї з різних куточків Радянського Союзу. Багато хто бачив там майбутнє для себе та своїх дітей. Іпатови завжди були підприємливими та працьовитими. Валентина Василівна завершила кар'єру досить рано, встигнувши обійняти посаду майстра. Вона регулярно відвідувала курси підвищення кваліфікації, їздила у відрядження Донецькою областю, брала участь у громадському житті підприємства. У 1989 році вона пішла на пенсію, але продовжувала активний спосіб життя ще майже два десятиліття. Віктор Григорович Іпатов помер у 1989 році. За своє трудове життя Валентина Василівна Іпатова і Віктор Григорович Іпатов змогли заробити грошей і навіть зробити так, що, коли їхня дочка вступила до університету в іншому місті, вони забезпечили їй спільну з іншою студенткою оренду квартири, а не життя в гуртожитку. В Радянському Союзі в 80-ті роки це вважалося розкішшю, але ця розкіш була в уявленні людей, які були звиклі до скромності й життя в постійній економії. Бабуся говорила, що вартість оренди становила ⅛ частину сімейного доходу, і тому вони могли цілком собі це дозволити й не економити на щасливій молодості їхньої доньки.

У 1985 році Світлана Вікторівна Яремчук приїхала на 8 Березня додому до Маріуполя і на сімейному святі, в гостях у своєї

---

[334] Нагадаємо, що в 50–80-х роках XX ст. Маріуполь продовжував розвиватися як великий промисловий центр і портове місто. Так, у 50-х зростали виробничі потужності на провідних підприємствах міста — металургійних заводах. Тут були споруджені нові доменні печі, мартенівські й конвертерні цехи, потужні прокатні стани (слябінг «1150», цех холодного прокату на заводі Ілліча), трубозварювальний стан «1020», агломераційні фабрики. У 70-ті відбулася реконструкція доменного й мартенівського цехів «Азовсталі». До рангу всесоюзних ударних будівництв були прирівняні будівництва прокатних станів «3600» на заводі «Азовсталь» і «3000» на заводі Ілліча. Практично вся конвертерна сталь СРСР була виплавлена на агрегатах «Тяжмашу», а цистерни цього виробничого об'єднання забезпечували 1/6 обсягу перевезень на всіх залізничних дорогах СРСР.

сестри, познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком. Мій батько, Яремчук Іван Петрович, народився в 1960 році в місті Львові, УРСР. Він народився в іншій сім'ї. Моя друга бабуся, його мама, Яремчук Ірина Петрівна, ніколи не працювала за трудовим договором на жодному радянському підприємстві. У різний час вона займалася тим, що в Радянському Союзі називалося спекуляцією і суворо каралося [335]. А насправді це була підприємницька діяльність, яка б у капіталістичній країні була б підтримувана і вітається. Навесні і влітку вона вирощувала на дачі квіти й продавала їх, зимою в'язала шкарпетки та шапки і також продавала їх. А іноді купувала щось дешевше і відразу ж продавала дорожче. За це вона не раз отримувала виклик до радянської міліції.

Іван випадково опинився в Маріуполі за запрошенням брата і там познайомився зі своєю майбутньою дружиною Іпатовою Світланою Вікторівною, народженою в 1961 році. Світлана отримала вищу освіту і після закінчення вузу мала логічно розвивати кар'єру на підприємстві, де її готувала радянська система освіти [336].

---

[335] Стаття 157. Дрібна спекуляція. Дрібна спекуляція, тобто скуповування та перепродаж з метою наживи товарів або інших предметів, на які встановлено державні роздрібні ціни, в підприємствах (організаціях) торгівлі, а так само інших підприємствах, що здійснюють реалізацію товарів або інших предметів населенню, якщо розмір наживи не перевищує трьохсот карбованців, тягне за собою накладення штрафу в розмірі від ста до трьохсот карбованців з конфіскацією предметів спекуляції та виручених грошей // Кодекс України про адміністративні правопорушення. 19.05.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed19900307#top (дата звернення: 04.05.2024).

[336] «У післявоєнний період відбулося укрупнення низки вищих навчальних закладів паралельно із їхнім скороченням зі 160 331 до 135, водночас удвічі зросла кількість студентів з 201 до 418 тисяч. У той же час вдосконалювалась структура українських вищих навчальних закладів, здійснювалось їх наближення до виробництва. Були відкриті нові заочні й вечірні відділення і факультети при 26 вищих навчальних закладах, були створені філіали й навчально-консультаційні центри заочних відділень з метою покращення якості заочної форми навчання. Незважаючи на намагання охопити вищою освітою мешканців усіх областей, все ж таки провідними центрами вищої освіти залишалися Харків, Київ, Одеса і Львів. Оскільки народне господарство СРСР постійно потребувало спеціалістів нових профілів, при інститутах відкривались нові відділення, факультети й кафедри. Кількість науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів з 1950 до 1960 рр. збільшилась з 14 до 25 тисяч осіб; так само зросла наукова активність студентства — з 9 до 15 тисяч» (Гладуш В. А., Лисенко Г. І. Педагогіка вищої школи: теорія, практика, історія: навч. посіб. Дніпропетроськ, 2014. 416 с. URL: http://distance.dnu.dp.ua/ukr/nmmateriali/documents/pedagogikavsh.pdf (дата звернення: 04.05.2024)).

І хоча вона була дочкою радянських робітників, часто чула від своєї мами, яка працювала на заводі "Коксохім" більше тридцяти років, що планова економіка СРСР — це один великий пузир, який гальмує інновації, розвиток і який рано чи пізно лопне. І так і сталося. Через 42 дні після знайомства, 19 квітня 1985 року, моя мама, Іпатова Світлана Вікторівна, вийшла заміж і прийняла прізвище свого чоловіка, мого батька — Яремчука Івана Петровича. А через рівно 9 місяців і 6 днів, 25 грудня 1985 року, у моїх батьків з'явилася донька, Яремчук Анна Іванівна.

Маріупольська родина. Кінець 80-х років. З особистого архіву Г. Яремчук

Зараз я розповідаю про себе. Так почалася історія нової маріупольки. Все, що пов'язано з життям у Маріуполі від самого народження до закінчення університету, для мене асоціювалося зі щастям та процвітанням. Мої батьки завжди старалися і робили все, щоб у мене було все. Мій батько був веселим, дружелюбним чоловіком, якого не зупиняли жодні труднощі. Завдяки йому я отримала хорошу освіту. І таких сімей в Маріуполі на початку 90-х років було достатньо. Такі сім'ї склали основу того суспільства, яке сформувало підприємництво в Маріуполі, що виникло після розпаду СРСР і існувало протягом десятиліть. За часів незалежної України в Маріуполі з'явилися ринки: Центральний ринок, ринок 17 мікрорайону, ринок на Шлаковій горі, Вечірній ринок, Київський, ринок Ленінградський, Ранковий ринок. Це був особливий сегмент, де підприємці Маріуполя торгували всім, що в ті чи інші роки мало великий попит: продовольством, одягом, взуттям, товарами для дому та ремонту, побутовою технікою, золотом та речами так званої розкоші.

Мої батьки багато працювали, і мій тато не втрачав можливості брати участь у будь-якому успішному діловому підприємстві. На початку 90-х він, як і багато успішних підприємців, поїхав до Європи, яка тоді відкрилася для жителів колишнього СРСР,

і почав займатися імпортом вживаних автомобілів з Німеччини. Пізніше родина займалася імпортом одягу з Польщі та Латвії, що дозволило протягом десяти років успішно вести бізнес. Моя мама, Яремчук Світлана Вікторівна, разом зі своїми партнерами з 1991 по 2006 рік володіла магазинами одягу. Увесь товар був з Європи і продавався за готівку. Мама розповідала мені, що до 2000 року, оскільки все тільки розпочиналося і ще не було навіть ряду законів, які б регулювали прозоро діяльність підприємців, багато хто працював з готівкою, навіть не мали касових апаратів. Тільки в 1998 році в Україні були прийняті нормативно-правові акти, які дозволили підприємцям нарешті працювати просто й прозоро, розвиваючи свій бізнес, — були прийняті Закон "Про патентування деяких видів підприємницької діяльності" [337] та Указ Президента України "Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва" [338].

Люди, які обрали шлях підприємництва, могли дозволити собі більше, ніж середній житель Маріуполя. Вони створювали робочі місця для тих, хто не хотів працювати на підприємствах міста, і могли дозволити собі та своїм близьким доступ до додаткових благ. Ми жили у великому будинку на березі моря, і до нас часто на все літо приїздили друзі з інших міст. Берег просто був завалений відпочивальниками. На пляжі можна було купити пиріжки, морозиво, кукурудзу, пиво та соки, а також сфотографуватися з шимпанзе та папугами, покататися на катамаранах. Незважаючи на те, що у нас через дорогу було море, ми також їздили на літні відпочинки до курортних міст. З 1989 по 1994 рік кожного літа ми з мамою літали літаком до міста Сочі, яке вважалося курортом преміум-класу в колишньому Радянському Союзі.

На початку 90-х років у місті були дві приватні школи, які часто змагалися одна з одною в навчальних дисциплінах, організовували спортивні змагання та спільні свята. Це були школи "Лінгва" і "Малюш". Перша з них акцентувала увагу на поглибленому

[337] Закон України від 23.03.1996 № 98/96-ВР «Про патентування деяких видів підприємницької діяльності». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/98/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 04.05.2024).

[338] Указ Президента України від 03.07.1998 № 727/98 «Про спрощену систему оподаткування, обліку та звітності суб'єктів малого підприємництва» (у редакції Указу Президента України від 28.06.1999 № 746/99). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/727/98#top (дата звернення: 04.05.2024).

вивченні іноземних мов, друга — на застосуванні так званого розвивального навчання за системою Ельконіна — Давидова. У школі "Малюш" з першого по шостий клас навчалася і я. Особливість системи Ельконіна — Давидова полягала в тому, що знання не надаються дітям в готовому вигляді. Навчання організоване таким чином, щоб школярі змогли самостійно поставити завдання, припустити способи його вирішення, а потім критично оцінити те, що вийшло. Основні форми діяльності на уроках — дискусія й експеримент. Робота на уроках відбувалася в парах або невеликих групах. Вчитель ставив перед класом проблему і пропонував кожній групі знайти рішення. При цьому вчитель коригував роботу учнів за допомогою настановчих запитань. Неправильних відповідей не існувало, і кожен варіант розглядався як робоча версія. Головне — діти повинні були вміти обґрунтувати свою версію. Оскільки наша школа розташовувалася в центрі міста і добиратися до неї було надзвичайно складно для мешканців інших районів, мій тато звернувся до директора школи і домовився про створення філіалу для учнів, які проживали на Лівому березі. Організацію роботи філіалу мій тато, навіть не маючи вищої або будь-якої іншої педагогічної освіти, запропонував взяти на себе. Яремчук Іван Петрович обожнював дітей і буквально за кілька місяців до початку навчання зробив усі підготовки, щоб на території Палацу культури будівельників з'явилися два класи по 10 осіб у кожному. Тато хотів, щоб ми "ходили не в звичайну школу, а в чарівний палац". Таким установам після розпаду СРСР дуже потрібна була фінансова підтримка, і по суті гроші батьків із числа перших підприємців були своєрідною першою приватною інвестицією для муніципального закладу. Мій тато, Яремчук Іван Петрович, домовився про оренду приміщення в будівлі міського Палацу культури, і учні отримали можливість навчатися в просторих класах, при цьому вони мали можливість організовано відвідувати різноманітні заняття, які проходили в Палаці культури. Учні двох класів, які розташовувалися в філіалі підприємства "Малюш", займалися малюванням, хореографією, а деякі з нас навіть відвідували театральні курси, крім того, всі з першого класу вивчали англійську та французьку мови.

Завдяки моєму татові та його підприємливим друзям мені вдалося навчатися в приватній школі. До закінчення 6 класу я вже

вміла танцювати канкан, встигла поїхати на міжнародну олімпіаду шкіл розвивального навчання в Москву, навчилася читати і писати на трьох мовах, оскільки з 5 класу ми почали вивчати ще й грецьку мову. У школі викладали основи економіки, обов'язковими для відвідування були уроки театру, хору, хореографії та музики. З 1994 по 1996 роки у школі "Малюш" був приватний інвестор — такий собі пан Йоргос, громадянин Греції, меценат, який кілька разів відвідав школу та інвестував у її матеріально-технічне забезпечення. За його пропозицією учні почали вивчати грецьку мову, до програми танців додали сиртакі, а обов'язковим для вивчення стало мистецтво грецької трагедії. У 1995 році адміністрація школи до чергового візиту пана Йоргоса організувала тиждень грецької культури, під час якого ми навіть поставили театральну постановку "Легенда про мінотавра", організували вікторину знань давньогрецької міфології, а на завершення зіграли казку грецькою мовою. У 1995 році я брала участь у шкільному конкурсі краси "Міс Малюшка", де посіла друге місце, отримавши звання "Міс Кіношанс", оскільки перемогла саме в театральному конкурсі.

Навчання в приватній школі коштувало моїм батькам протягом п'яти років баснословні 100 доларів на місяць. Для розуміння того, наскільки ці гроші були важливі, варто згадати той факт, що середня зарплата в Україні в 1996 році становила 65 доларів. Крім оплати школи також необхідно було оплатити уроки англійської з викладачем, з яким я займалася в період з 3 по 11 клас. Заняття тривали 1,5 години і проходили двічі на тиждень у вихідні. Перерва дозволялася лише на один місяць в серпні, а відсутність допускалася лише з причин хвороб або якихось важливих свят. Викладачем була Бурак Тетяна Петрівна[339], яка, як виявилося пізніше, навчала мене так, як це слід робити у вищому навчальному закладі при підготовці філологів. Лише потрапивши пізніше до університету на спеціальність "Викладач англійської мови і літератури", я усвідомила, з яким по-справжньому великим педагогом мене звела доля в шкільні роки. Свою кар'єру в Маріуполі Тетяна Петрівна Бурак завершила на посаді заступника директора загальноосвітньої школи № 40. У середині 2000-х вчителька з Маріуполя виграла Всеукраїнський конкурс

[339] Сторінка Тетяни Бурак у Facebook: https://www.facebook.com/tatyana.burak.9.

"Вчитель року" і виїхала до США викладати англійську мову у вищому навчальному закладі.

У 1996 році батьки відправили мене навчатися до гімназії № 1. Гімназія вирізнялася суворою дисципліною і правилами, які на той момент були незвичайними для середньої школи в місті Маріуполь, а також в цілій Україні. Директором нашої школи була Прокоф'єва Раїса Дмитрівна — талановитий, на мою думку, адміністратор, яка якось зробила так, що в нашій гімназії завжди все було на першому місці. Ця школа фінансувалася з бюджету міста, але грошей не вистачало на всіх, тому Раїса Дмитрівна знайшла спосіб, як зробити так, щоб учні навчалися в одному з кращих закладів. Для цього у нас були створені спортивні класи, в яких навчалися талановиті спортсмени з молодіжної спортивної ліги з волейболу та футболу. Ці класи, а заодно і вся школа, фінансувалися за рахунок металургійних підприємств міста.

І знову бізнес міста інвестував в освіту маленьких маріупольців, зробивши наше дитинство щасливим. Класи природничих наук були обладнані на вищому рівні — ми брали участь у лабораторних роботах з біології, хімії та фізики, спортивні зали були оснащені всім необхідним для спорту, а в школі кожен рік робився ремонт. Багато з нас недооцінювали те, що маємо, і лише порівнюючи нашу школу з іншими, які я відвідувала, я розуміла, наскільки наша гімназія була кращою, просторішою, новішою. Усі учні школи вивчали дві іноземні мови (англійську та французьку), у нас були заняття з риторики та міжнародної культури. У 1999 році в школі був створений парламент, і учні старших класів на шкільних виборах обиралися в цей орган самоврядування для того, щоб приймати важливі рішення разом з учителями. У 2001 році у школі з'явилася газета, яку писали самі учні. Це видання називалося "Gymnasium times", і я була заступником головного редактора. Газета виходила один раз на місяць тиражем 100 примірників, коштувала 1 гривню, і всі примірники викупали батьки учнів. У гімназії регулярно проводилися конкурси краси, спортивні змагання, тижні іноземних мов, відкриті уроки з різних дисциплін, організовувалися поїздки до міст області, відвідання театрів і кінотеатрів. Сьогодні я розумію, що освіта, яка була надана цією школою, дисципліна та повага, які вона відшліфувала в нас, стали запорукою успішного майбутнього для багатьох моїх однокласників. Багато випускників

Палац культури Лівобережного району. 2000 р.
З особистого архіву Г. Яремчук

гімназії вступало до університетів на безкоштовній основі й отримували стипендії [340].

У 2002 році я закінчила школу із золотою медаллю. 11 років щасливого шкільного життя завершилися грандіозним випускним. У 2002 році я вступила до Маріупольського гуманітарного інституту, який у 2004 році був перейменований на Маріупольський гуманітарний університет, і пізніше отримав статус державного. Перша спеціальність, на яку я вступила, — "Правознавство". У 2003 році моя мама вирішила, що у мене занадто багато вільного часу, і тому я вступила ще на одну спеціальність — "Викладач англійської мови і літератури". Я закінчила університет також із найвищими результатами, отримавши обидва дипломи з відзнакою.

Роки університету були плідними для мене й інших студентів. Ректор університету професор, доктор політичних наук Костянтин Васильович Балабанов був авторитетною та впливовою особистістю [341]. Завдяки його діям інститут, до якого я вступила,

[340] Хотілося б додати до розповіді пані Ганни й наголосити, що освіта в Маріуполі в період незалежності України асоціювалася з не просто сухим списком шкіл та університетів, вона була справжнім форумом ідей, винаходів та творчості. Це був час, коли кожна школа, кожен вчителівський кабінет ставали лабораторіями інтелекту, де мрії перетворювалися на знання, а знання — на справжні досягнення. Маріуполь був містом, де поєдналися сучасні підходи до освіти з національною спадщиною та глобальними тенденціями. Кожен студент, кожен учень мав змогу розкрити свій потенціал, долучитися до глобальних дискусій та вносити свій вклад у розвиток нації. Навчання в Маріуполі стало не просто обов'язком, а справжньою пригодою, де кожен крок приносив нові відкриття й натхнення. Тож плекаємо надію, що після звільнення нашого міста від окупації, після нашої перемоги освітні заклади Маріуполя й надалі будуть джерелом знань, місцем творчого зростання та символом майбутнього, яке наші діти будуватимуть своїми власними руками.

[341] Балабанов Костянтин Васильович / Ю. О. Волошин // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.]; НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2003. URL: https://esu.com.ua/article-41117. Останнє оновлення: 2019 (дата звернення: 04.05.2024).

за кілька років отримав статус державного університету. Фундаментальні дисципліни читали викладачі з інших, більших університетів країни і навіть з-за кордону. Мені довелося пройти практику в міській прокуратурі, апеляційному суді, юридичному відділі підприємства "Азовмаш". На п'ятому курсі, завдяки відмінній успіхам у навчанні та проректору, на той момент кандидату, а нині доктору юридичних наук Юрію Олексійовичу Волошину [342], я проходила практику в Європейському центрі публічного права в місті Афіни, Греція [343]. Мої батьки, дізнавшись про можливість поїхати за кордон та пройти практику, позичили у знайомих гроші, щоб оплатити витрати на поїздку та навіть купити мені ноутбук. У 2006 році така техніка була розкішшю, і я отримала його в подарунок від батьків за те, що університет так високо оцінив мене. Моя остання практика була в місті Києві в Інституті законодавства Верховної Ради України [344]. І знову, щоб оплатити цю поїздку, мої батьки були готові витратити будь-які гроші, навіть якщо їх у сім'ї було недостатньо, розуміючи, які перспективи дають такі поїздки.

Мій тато, Іван Петрович, закінчив кулінарне училище, і тому взяв на себе організацію здорового харчування для дітей. Тут все було просто — учні ходили обідати в одне з сусідніх кафе, де він особисто узгоджував меню з власником закладу. Цей досвід дозволив йому через багато років займатися іншими бізнесами [345] у сфері громадського харчування та організації дозвілля. З 1993 по 2000 роках він був співвласником одного з перших ресторанів на Лівому березі. Заклад називався "Лагуна" і був улюбленим місцем як для проведення сімейних бенкетів, так і для ділових зустрічей. З 1999 по 2004 роках уся наша сім'я володіла фірмою з доставки

---

[342] Волошин Юрій Олексійович // Науковці України. URL: http://irbis-nbuv.gov.ua/ASUA/0004893 (дата звернення: 04.05.2024).

[343] European Public Law Organization. URL: https://www1.eplo.int/ (дата звернення: 29.04.2024) .

[344] Інститут законодавства Верховної Ради України / Опришко В. Ф. // Енциклопедія історії України: Т. 3: Е-И / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: Наукова думка, 2005. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Inst_zakon_va_VR_Ukr (дата звернення: 04.05.2024).

[345] Термін «бізнес» з'явився в Маріуполі на початку 90-х. Його використовували на позначення господарської діяльності, комерційної сфери, підприємництва та інших аспектів економіки, спрямованих на отримання прибутку або матеріальних цінностей. Багато хто з мешканців міста став на цей шлях.

продуктів харчування та готування їжі для дитячих таборів, при цьому кожен був на місці: тато був директором кухні дитячого оздоровчого центру "Червоні вітрила", мама організовувала доставку випічки у цей заклад, всі овочі доставлялися з городу, який належав бабусі Іпатовій Валентині Василівні. У 17 років навіть мені пощастило стати частиною цього бізнесу — адже тато довірив мені бути продавцем у його організованому літньому кіоску на території табору. Останній бізнес у сфері громадського харчування був організований моїм татом уже на території власного готелю. У 2006 році у моєї сім'ї з'явився готель "Забава", де гості готелю могли замовити триразове харчування. За нього відповідав, звичайно ж, шеф-кухар і власник готелю — Яремчук Іван Петрович.

На початку 2000-х років в Україні вже існували офіційні представництва та дистриб'ютори всесвітньо відомих брендів, і підприємцям вже не було вигідно їхати за кордон за невеликою партією товарів. На той момент можна було укласти договір комерційної концесії або субдистриб'юції з іноземним брендом, центральний офіс якого базувався у Києві або Одесі, і відкрити офіційну торгову точку в Маріуполі. Батьки змінили напрям своєї діяльності. Моя мама, Світлана Вікторівна Яремчук, на деякий час повернулася до того, з чого починала, — відкрила магазин модного одягу. Мій батько, Яремчук Іван Петрович, пішов цим самим шляхом і відкрив магазин жіночого одягу, уклавши договір з брендом "Argo". Ця компанія отримала права продавати на території України відомі бренди для мас-маркету, включаючи "Mango", "Promod", "Parfois", "Vero Moda", "Scotch & Soda", "United Colours of Benetton". Мама в Маріуполі була зареєстрована як фізична особа — підприємець, який мав право на підставі договору франчайзингу торгувати в Маріуполі одягом для жінок популярних брендів.

Мій тато, Іван Петрович Яремчук, у ресторанному та торговельному бізнесі зробив паузу, продавши свої частки у наявних підприємствах, і зайнявся управлінням у будівельній галузі. Це сталося дуже просто — один заможний друг із Москви попросив знайти йому будівельну бригаду для зведення дачі у селищі Мелекіно за 30 км від Маріуполя, сказавши, що має значний бюджет на втілення давньої мрії дружини про наявність будинку на узбережжі. Недовго думаючи, мій батько вирішив, що таку будівельну бригаду він з радістю збере, очолить і, головне, обій-

ме посаду забудовника, архітектора, дизайнера та всіх начальників, які потрібні при зведенні такого об'єкта. Іван Петрович був по-справжньому талановитою людиною, і в цій справі він виявився успішним.

Протягом останніх 12 років свого життя він будував об'єкти комерційного та житлового призначення в м. Маріуполь і на Донеччині. У 2005 році він задумався над тим, що давно нічого не будував для себе і своєї сім'ї, тому у 2006 році з'явився готель "Забава" — останній успішний проєкт мого батька, яким він пишався. Готель мав 2 поверхи, 11 номерів, обідню зону та надувний басейн для гостей. Продовжуючи керувати будівельними об'єктами у місті, тато збудував готель для нашої родини, де також став шеф-кухарем, повернувшись до улюбленої справи — годувати людей смачною їжею. Іван Петрович був захоплений готельним бізнесом, і вже після того, як його не стало, до 15-річчя готелю я вирішила вдихнути в "Забаву" нове життя, і ми з мамою зробили реновацію та капітальний ремонт. У готелі кожен номер отримав власний дизайн та назви: "Сонячний", "Париж", "Сафарі", "Рожевий", "Лав рум", "Три пескарі". Гості приїздили до нас із різних міст і країн.

З 2007 року я жила в Києві і, отже, розвивала свою кар'єру там, нарощуючи контакти. У 2019 і 2021 роках всі мої колеги з криптовалютної біржі "KUNA" відвідували Маріуполь на Маріупольському музичному фестивалі. Готель "Забава" часто приймав гостей зі столиці та з-за кордону.

У 2008 році сталася світова фінансова криза, яка досить сильно вразила економіку України. У 2009 році ВВП впав на 14,1 % порівняно з 2008 роком. Промислове виробництво скорочувалося два роки поспіль — у 2009 році на 5 % порівняно з 2008 роком, а в 2010 році — ще на 20,6 % порівняно з попереднім роком. Суттєво скоротилася зовнішня торгівля товарами — у 2008 році експорт впав на 19,1 %, а імпорт на 46,5 % порівняно з 2008 роком. Цих втрат зазнали найбільше країни Центральної та Східної Європи. Криза перервала тривалий період економічного зростання 2000–2008 років і кредитний бум 2006–2008 років [346].

[346] *Бураковський І.* Якою була реакція України на світову фінансову кризу 2007–2009 років // ESPRESO.TV. URL: https://espreso.tv/yakoyu-bula-reaktsiya-ukraini-na-svitovu-finansovu-krizu-2007-2009-rokiv (дата звернення: 29.04.2024).

Це вразило всіх без винятку, включно з моєю сім'єю. За два місяці до початку кризи мій батько разом із партнером взяв кредит у банку на будівництво нового об'єкта з метою подальшого його продажу в Маріуполі. Це було найбільшою справою у його житті і він сподівався нарешті розбагатіти. Кредит склав 120 тисяч доларів США під заставу готелю "Забава". Середня зарплата в місті Маріуполь тоді складала 300 доларів. Проте через два місяці після того, як їм був виданий доларовий кредит, сталося фінансове потрясіння в світовій економіці, що призвело до зростання курсу долара на 40 %. Це означало, що кожного разу, коли моя сім'я гасила кредит у банку, їй потрібно було майже удвічі більше гривень, щоб купити потрібну кількість іноземної валюти для погашення кредиту. Крім того, всі будівельні матеріали, які були потрібні моєму батьку для будівельного проєкту, а також всі обладнання теж подорожчали удвічі. Це призвело до ситуації, коли виданої суми кредиту просто не вистачило для завершення будівництва. Незважаючи на те, що значна частина коштів вже була витрачена, майже нічого не залишилося для погашення кредиту.

Коли настала криза і всі фінансові справи мого батька впали в один день, Яремчук Світлана Вікторівна вирішила взяти процеси у свої руки, не злякалася і прийняла унікальне для цього важкого для країни та підприємців часу рішення — вона взяла новий кредит! Тепер я розумію, яким сміливим був її крок тоді — тоді, коли без перебільшення люди, втративши майно і роботу, навіть позбавляли себе життя. Мама взяла в банку ще 10 тисяч доларів, купила обладнання та матеріали для пошиття — і так народилось її нове підприємство «Пух Перо». Магазини одягу вже існували в Маріуполі у великій кількості, і дохідність бізнесу стала невеликою через високу конкуренцію і зниження доходів населення через кризу. Тому було прийнято рішення перейти до виробництва — в результаті спочатку був відкритий один, а потім — три цехи з чищення та пошиття подушок і ковдр.

Яремчук Іван Петрович до самої своєї смерті займався різним комерційним бізнесом: продовжував займатися будівельним бізнесом, керував готелем "Забава", займався доставкою деревини із Заходу України, торгував продуктами харчування фермерського виробництва із Заходу України.

У 2014 році, коли в країні стався Євромайдан і гривня обвалилася ще удвічі порівняно з 2008 роком, він нарешті усвідомив, що старий світ пішов у небуття і гроші перейшли з реального світу в цифровий. У листопаді 2014 року мій тато приїхав до мене в Київ у гості і, на жаль, одного разу просто не прокинувся, тому що його серце зупинилося. Мій тато пішов з життя, не доживши двох місяців до свого 55-річчя, на місяць раніше за моє 30-річчя. Через 5 місяців вони з Яремчук Світланою Вікторівною відзначили б 30 років спільного життя.

Ця людина була для мене кумиром. Він був найдобрішою, найазартнішою, найцікавішою дюдиною, яку я знала за все своє життя. Сьогодні я — успішний адвокат, у мене є власна юридична фірма, кілька інших бізнесів, благодійний фонд, я вчуся в аспірантурі й пишу кандидатську дисертацію. Все це було б неможливо, якби не було таких бабусь і дідусів, таких чудових батьків. І звичайно ж, мого ділового партнера і друга — ще одного мешканця Маріуполя Пономарьова Василя. Людини, яка, як і колись мій тато, нічого не боїться і бачить в усьому лише можливості. Ми разом займалися майнінгом криптовалют, інвестували в різні бізнеси, допомагали вивозити українців з окупованого Маріуполя за допомогою волонтерів нашого фонду "I support Ukraine" [347]. Найголовніше — ми разом створили наше головне дитя — юридичну фірму "Manimama OU", яка сьогодні забезпечує робочі місця для талановитих молодих людей з України [348]. І це лише початок. І таких людей у Маріуполі було багато. Маріуполь — це не просто місто підприємств, портів і моря. Маріуполь — не лише місто-герой та місто-патріот. Маріуполь — це не просто місто молоді, університетів, спорту та музичних фестивалів. Це місто комерсантів і тих, хто готовий кожен день кидати виклик долі, брати на себе відповідальність за своє фінансове майбутнє, за долю інших людей і боротися за незалежність України» [349].

---

[347] Офіційний сайт фонду «I support Ukraine»: https://isukraine.com/.

[348] Офіційний сайт фірми «Manimama Legal & Growth Agency»: https://manimama.eu.

[349] Записано авторкою у 2023 р. від Воєводіної (Яремчук) Ганни Іванівни (1985 р. н.), уродженки Маріуполя.

Країна Всемережжя для всіх

Початок 2000-х років був переломним моментом у розвитку всемережжя. Тоді інтернет тільки починав ставати доступним для широкої аудиторії, тож майже в кожній країні розробники почали створювати локалізовані інформаційні портали. Наприклад, український інформаційний портал «Meta» створили в 1998 р. на базі Харківського національного технічного університету як першу українську локалізовану пошукову систему. Згодом з'явилися локалізовані інтернет-сервіси, як-от «Ukr.net», соціальні мережі, інтернет-магазини, онлайн-банкінг тощо. Щороку кількість користувачів інтернету зростала, тож багато міст, включно з Маріуполем, почало активно розвиватися в галузі інформаційних технологій. Так, у 2007 р. доступ до інтернету був у 20 % українців, а в 2012-му вже у 50 %, а наприкінці серпня 2017 р. кількість українських користувачів інтернету становила 21,8 мільйонів, із яких 5,6 мільйонів були зареєстровані у «Facebook», що вперше обігнав російську мережу «ВКонтакте» за кількістю користувачів з України. Масштабне "переселення" до Всемережжя змінило життя українців, — стверджує медіапсихолог, провідний науковий співробітник Інституту соціальної та політичної психології Академії педагогічних наук України Любов Найдьонова[350]. А з початком Євромайдану інтернет в Україні продемонстрував ще й мобілізаційну та об'єднувальну особливість. Буквально до цього періоду — Революції гідності — були дослідження, які показували, що активність людей в інтернеті не приводить до активності в реальному житті. Але коли інтернет почали використовувати як засіб забезпечення активності в реальному житті, що сталося під час Майдану або під час добровільницьких ініціатив, він фактично став сприяти цій мобілізації. Інтернет почав забезпечувати розвиток спільнот[351].

---

[350] Сторінка Любові Найдьонової у Facebook: https://www.facebook.com/lyubov.naydonova/.

[351] *Стебліна В.* Як розвивався інтернет в Україні впродовж 26 років незалежності // Tokar. 2017 р. 29 серпня. URL: https://tokar.ua/read/19365/iak-rozvyvavsia-internet-v-ukraini-vpro/ (дата звернення: 29.04.2024).

Розвиток комп'ютерних технологій та інтернету не міг не вплинути на освітню галузь Маріуполя. Так, одну з перших філій IT Step Academy (раніше відома як Комп'ютерна академія ШАГ) в Україні було відкрито саме в Маріуполі. Це найбільший приватний освітній заклад IT-спрямування, студенти якого вже з перших років навчання беруть участь у багатьох міжнародних конкурсах та посідають на них призові місця. В офіційному акаунті IT Step Academy в соціальній мережі «Твіттер» можна знайти інформацію про численні досягнення її студентів, як-от перемоги у фіналах щорічного конкурсу «Imagine Cup» у Нью-Йорку, спонсором і організатором якого є «Microsoft», використання нових технологій навчання для сліпоглухонімих «Dashpoint», участь у конкурсі «Логотип прав людини» тощо. Усе це свідчить про прогресивність та інноваційність освіти в Маріуполі до 2022 р.[352]

Без сумніву, методи, застосовувані в IT Step Academy, завжди випереджали свій час, а її репутація та популярність мали одні з найвищих показників. І все це завдяки тому, що вона могла й може забезпечити якісну освіту, застосування інноваційних технологій та практичну спрямованість навчання. Цьому сприяло отримання лише в межах маріупольської філії IT Step Academy статусу сертифікованого навчального центру «Microsoft», «Cisco Systems», «Autodesk», «Sun Microsystems», «Linux», «Kerio», а також міжнародного статусу та ліцензії Міністерства освіти і науки України.

У 2011 р. на найпопулярнішому порталі Маріуполя «0629» було проведено опитування про те, які навчальні заклади цікавлять маріупольців. Тоді Комп'ютерна академія ШАГ посіла позиції вищі, ніж більшість університетів[353]. Це як ніщо свідчило про те, що вона мала високий попит серед містян і місце в системі освіти регіону.

---

[352] Мариупольский ШАГ // X. URL: https://twitter.com/ITStepMariupol (дата звернення: 02.05.2024); https://mariupol.itstep.org/about-academy_3 (дата звернення: 02.05.2024).

[353] Рейтинг 0629.com.ua показує, що «ШАГом» маріупольці цікавляться більше, ніж ВУЗами // X. 25 червня 2011 р. URL: https://twitter.com/ITStepMariupol/status/84519452758130688?s=20 (дата звернення: 02.05.2024).

Створення Комп'ютерної академії ШАГ у Маріуполі припало на 2002 р. — на третій рік після її заснування в Одесі в 1999 р. До Маріуполя її філії були тільки в Донецьку, Запоріжжі, Дніпропетровську та Полтаві [354]. У самому ж Маріуполі вона почала свою діяльність як центр професійної підготовки фахівців у галузі інформаційних технологій. Також у Маріуполі академія надавала навчальні програми з комп'ютерної графіки та дизайну, мережевих технологій, системного адміністрування та розроблення програмного забезпечення.

Відтоді Академія відчула справжній подих розвитку, пережила кілька перетворень. Вибух кольорів та мозаїка ідей привели до поступового розширення горизонтів невеликої філії, яка перетворилася на один із найяскравіших та найбільших освітніх осередків у регіоні. Кожна сторінка її історії пройнята атмосферою творчості та майстерності, де відбивається безмежний потенціал кожного студента. Академія завжди виходила за межі кабінетів і аудиторій, вплітаючи в себе тканину співпраці з місцевими підприємствами та компаніями, щоб відкрити своїм випускникам шлях до успіху та нові можливості.

Шукаєте нових друзів?
Бажаєте з кимось познайомитися?
Думаєте, як влаштувати побачення?
Тоді вам до нас —
у Маріупольський міський чат!

Технології стали неабияким трендом у житті маріупольців на початку 2000-х років. Тоді інтернет у Маріуполі надавав провайдер «Доріс». Робив він це через стаціонарні телефонні лінії, що означало, що під час сесії інтернету телефонна лінія була зайнята, а оплата включала не тільки послуги інтернету, а й телефонного зв'язку, що було досить дорого для більшості користувачів. Однак це не завадило містянам використовувати

[354] Комп'ютерна Академія IT STEP // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?curid=524379 (дата звернення: 02.05.2024).

цей інноваційний спосіб знайомства. Так, молодь Маріуполя створила міський чат в інтернеті, який став справжнім відкриттям для місцевих мешканців. Завдяки цьому чату всі охочі мали змогу спілкуватися між собою, знайомитися й навіть влаштовувати побачення. Він став своєрідною внутрішньою соціальною мережею, де кожен міг знайти нових друзів, обговорити цікаві теми або просто дізнатися останні новини про місто. З часом міський чат набув великої популярності й зібрав тисячі користувачів, а його учасники почали організовувати зустрічі в реальному житті.

Коли ще не було соціальних мереж, Маріупольський міський чат був доступний кожному містянину. Його користувачі могли публічно обговорювати різноманітні питання, спілкуватися на будь-які теми, а якщо комусь подобався певний співрозмовник, він міг запросити його для спілкування в приватний чат. Для багатьох це був новий і неймовірно цікавий досвід, який відрізняв Маріуполь від інших міст. Ось як згадує спілкування в міському чаті вже відома нам пані Ганна Воєводіна (Яремчук): «Саме тоді, за часів піку популярності Маріупольського міського чату, я, Гнна Яремчук, була 17-річною дівчиною, яка закохалася в хлопця, з яким спілкувалася кожен вечір протягом декількох місяців. Коли хлопець запитав мене, коли ми вже зустрінемося, я відповіла, що це станеться, коли з'являться перші проліски. Наступного дня я отримала на пошту фотографію з квітами від свого співрозмовника. Це було незвичайною та романтичною подією для мене, і тоді ми не могли уявити, що через декілька років знайомства в інтернеті й робота онлайн стануть частиною повсякденного життя».

Маріупольський міський чат також був відомий своїм конкурсом «Міс Маріупольський міський чат», який проводили протягом кількох років поспіль. Щоб узяти в ньому участь, дівчатам потрібно було лише завантажити свої фотографії в чат. Цей конкурс був справжньою подією і допомагав залучати більше користувачів. А от фінали конкурсу проходили офлайн — у популярному тоді серед молоді нічному клубі «Клеопатра».

Нині онлайн-життя триває перважно в соціальних мережах та на популярних форумах, однак Маріупольський міський чат залишається в серцях багатьох мешканців міста. Він став

своєрідною легендою і символом свободи й можливостей, які чекають на кожного, хто вирішить зайти до його віртуального простору.

До речі, конкурси краси в Маріуполі були дуже популярними, тож варто окремо згадати про них. Так, до 2022 р. в Будинку культури металургів, який нині відомий усім як Міський палац культури «Український дім», проводили конкурси краси «Міс Маріуполь». У 2021 р. у нашому прекрасному місті відбувся феєричний захід — конкурс «Mrs & Miss Mariupol Plus Size», який настільки всіх вразив, що ми втратили дар мови. Шістнадцять чарівниць у віці від 18 до 45 років змагалися за вишукані корони і можливість представляти Маріуполь на всеукраїнському рівні в Києві. До складу суддів входили місцеві зірки — блогери й відомі підприємці. Ця захоплива подія стала не просто конкурсом краси, а найяскравішою демонстрацією того, що справжня краса не піддається стандартам, а кожна жінка заслуговує на визнання і шанс показати світлу сутність своєї душі. «Mrs Mariupol Plus Size 2021 — це чарівна Катерина Колмикова (актриса театру «Conception»), а Miss Mariupol Plus Size 2021 — витончена Наталія Нестеренко (відома блогерка з Маріуполя). Ці чарівні дами не лише отримали вишукані корони, виготовлені вручну, а й чудові подарунки від організаторів. Одними з найцінніших подарунків стали ексклюзивні вбрання від Анни Волошиної, яка з любов'ю і турботою створила наряди, щоб підкреслити кожну жіночу грацію та красу», — зазначила регіональна директорка конкурсу Аліна Ліонга. Вона також зауважила, що цей надзвичайний конкурс — не просто захід, а справжнє визнання для всіх жінок, які вірять у власну красу й неповторність: «Цей захід руйнує всі стереотипи і проголошує те, що краса — це не лише форма, а й душевна гармонія. Кожна учасниця цього конкурсу — справжня королева, яка заслуговує на увагу та повагу. Це не просто конкурс, а новий рівень визнання та поваги до кожної жіночої історії» [355].

---

[355] *Барабанов Б.* Пишні, красиві і ніжні: у Маріуполі пройшов фінал конкурсу Mrs & Miss Plus Size (ФОТО) // PR-UA. 2021 р. 3 серпня. URL: https://pr.ua/ru/news/piswni-krasivi-i-nizhni-u-mariupoli-proyiswov-final-konkursu-mrs-miss-plus-size-foto (дата звернення: 14.04.2024).

«0629» — портал у світ інформації

Маріупольський міський портал «0629» є одним із головних інтернет-ресурсів міста. Запущений у 2008 р., він і досі залишається одним із найпопулярніших та авторитетних джерел інформації в регіоні [356]. Назва порталу «0629» відповідає міському коду Маріуполя. І хоча це не офіційний сайт міськради, він є успішним комерційним проєктом і вважається важливим явищем в житті маріупольців.

На «0629» завжди було і є багато різноманітної інформації. За його допомогою багато мешканців міста навіть змогло знайти роботу до душі. Давайте подивимося, які ж вакансії могли знайти мешканці Маріуполя за запитом «0629 робота», приміром, у 2020 р. Ось, наприклад, оголошення від «Укрпошти»: «Самою низькооплачуваною вакансією без досвіду, на яку можуть претендувати як жінки, так і чоловіки, є поштовий робітник. "Укрпошта" чекає на людей, готових роздавати листи, газети та квитанції за мінімальну зарплату — 5 тисяч гривень без відрахування податків». До речі, тоді ж на порталі можна було побачити й інформацію щодо найбільшої зарплати в місті: «У другому кварталі 2020 року середня зарплата в Маріуполі склала 16 876 гривень. І це найбільша зарплата в регіоні» (дані Управління статистики Донецької області). «І чоловікам, і жінкам може підійти посада продавця у магазині меблів. Тут не лише навчать продажам, а ще й дадуть знижку (25 %) на весь товар. Уявіть, як зміниться ваше житло! До того ж, пропонують непогану зарплату — 12 тисяч гривень». Або: «Міська рада також готова прийняти на роботу маріупольців без досвіду. Зарплату до 10 500 гривень пропонують за викладання бордюрів, прибирання територій, косіння трави, в тому числі на трамвайних коліях та навіть за прибирання кладовищ».

Загалом роль порталу «0629» в житті міста Маріуполя полягає в тому, щоб інформувати містян про останні новини, події та проблеми міста і його околиць. Адже «0629» висвітлює події, що відбуваються не лише в Маріуполі, а й в усьому Маріупольському районі. Тут є новини про політику, економіку, культурне життя, спорт, освіту, огляди, коментарі експертів тощо. Отже, «0629»

[356] Сайт міста Маріуполя: 0629.com.ua.

є ресурсом, що формує думку мешканців міста та прилеглих населених пунктів протягом багатьох років свого існування.

Зауважимо, що «0629» завжди прагнув до об'єктивності в поданні інформації як головної мети журналістів і наголошував на своїх проукраїнських поглядах. Так, наприклад, у 2019 р. сайт підтвердив, що дотримується тільки патріотичного бачення своєї роботи і свого розвитку. При цьому «0629» не боявся критикувати як проросійські партії, так і міську владу, залежну від олігархів: «Ті, хто сподіваються на "проєвропейський" прорив у східних областях України або ознаки політичної деолігархізації, залишаться розчарованими результатами місцевих виборів, що відбулися 25 жовтня. На виборах мера Маріуполя кандидат Метінвесту (Ахметова) Вадим Бойченко отримав довіру майже двох третин виборців, а проросійський кандидат від "опозиційної платформи — За життя" Володимир Клименко набрав більше чверті голосів» [357].

Портал «0629» був і залишається невід'ємним джерелом інформації для мешканців Маріуполя, оскільки новини та події на ньому з'являються швидше, ніж на інших сайтах. Важливо бути в курсі найсвіжіших та найактуальніших подій, і саме цю можливість надає портал. Крім того, він відіграє важливу роль у житті міста, надаючи достовірну інформацію про події та забезпечуючи можливість спілкування й обміну думками.

Важливим принципом роботи порталу до 2022 р. було підтримання торгівлі та підприємництва в місті. На ньому можна було знайти різноманітні оголошення про продаж, включно з автомобілями, квартирами та іншою нерухомістю, та послуги. Тож портал був довгий час не лише інформаційним, а й практично корисним ресурсом для мешканців міста.

Протягом багатьох років свого існування «0629» був невід'ємною частиною життя Маріуполя. Цей міський сайт постійно розвивався й дивував своїх користувачів різноманіттям та актуальністю надаваної інформації. Сьогодні він продовжує нести відповідальність за інформування про життя міста. Так, на

---

[357] Европейцы или советские люди? Социологи изучили настроения и взгляды мариупольцев // 0629. 25 листопада 2020 р. URL: https://www.0629.com.ua/news/2949782/evropejcy-ili-sovetskie-ludi-sociologi-izucili-nastroenia-i-vzglady-mariupolcev (дата звернення: 14.04.2024).

порталі є розділ під назвою «Меморіал. Маріуполь», де намагаються ідентифікувати всіх маріупольців, загиблих або загублених під час війни. Тож портал «0629» продовжує виконувати роль українського інформаційного ресурсу навіть в умовах тимчасової окупації Маріуполя.

Самі цифри 0629 вже стали загальноприйнятими та асоціюються саме з Маріуполем, тому після початку повномасштабної війни у 2022 р. маріупольські переселенці використовують їх скрізь на позначення своєї належності до вихідців з нашого прекрасного міста.

Шлях порталу «0629» намагалися повторити багато інших міст. Зокрема, спроби створити міські портали з таким самим впливом намагалися медіапідприємці як у Донецьку, так і Києві. Але такого успіху та значимості в житті міста так і не досяг жоден міський сайт.

Газета — чернетка історії

У 2000-х роках все ще важливу роль у житті будь-якого населенного пункту світу відігравала сфера друкованих видань, яка поступово почала цифровізуватися. Не став винятком і Маріуполь. Популярними газетами залишалися все ще «древні» видання часів СРСР. Однією з таких газет була російськомовна регіональна газета «Приазовский рабочий», що виходила в Маріуполі з 9 березня 1918 р. Чим довше вона існувала, тим популярнішою ставала серед старшого покоління міста. Фактичним власником газети «Приазовский рабочий» з 2007 р. була компанія SCM, що належить Рінату Ахметову. Саме тому в ній не висвітлювали проблем екології, але в останні роки з'являлися статті про успіхи Групи «Метінвест» у встановленні очисних фільтрів та модернізації обладнання [358]. Її дочірнє видання — газета для підлітків «Привет, ребята!» (також мала лише російськомовну версію) виходила з травня 1994 р. Вона булла орієнтована саме на школярів, тож містила цікаві й корисні матеріали: оповідання, вірші, загадки та головоломки. Однак через вторгнення Росії в Україну виданням

[358] *Топалова О.* Тема дискусії – екологія // pr.ua. 17 лютого 2021 р. URL: https://pr.ua/newspaper/tema-diskusiiy-ekologiya (дата звернення: 07.06.2022).

довелося припинити роботу — останній випуск «Приазовського рабочего» вийшов 23 лютого 2022 р.[359]

Важливим джерелом новин для маріупольців була також газета «Маріупольський вісник», заснована в 1995 р. Вона виходила раз на тиждень і публікувала новини міста й огляди соціального, економічного та політичного життя регіону.

Не менш відомою газетою в Маріуполі була «Приазовська правда», заснована в 1944 р., тож одна з найстаріших у регіоні. Вона до окупації російськими військами у 2022 р. Геніческа, де її друкували, публікувала новини та матеріали про політичне, економічне й соціальне життя міста та регіону[360].

Це все так звані культові газети, які, мов чарівною мікстурою, переплели минуле й сучасне. Маріупольські газети, наче вічний хранитель традицій, грів серця старожилів та мандрував крізь віки, даруючи спогади про минулі дні.

Зауважимо, що в Маріуполі газети були настільки популярними, що їх видавали навіть у школах. Наприклад, у гімназії № 1 її коштом видавали власну щомісячну газету «Гімназійна газета». Її друкували за технологією офсетного друку тиражем у 100 примірників. «Гімназійна газета» розповідала про життя школи та друкувала різноманітні літературні твори своїх вихованців. Це була чудова можливість для школярів висловлювати свої думки та ідеї, а також дізнаватися про життя гімназії.

Що ж... У 2000-ні роки технічний прогрес приніс до Маріуполя багато нового та цікавого. Завдяки інтернету й цифровим технологіям місто стало більш відкритим і пов'язаним зі світовою спільнотою. Однак, незважаючи на всі ці зміни, паперові видання в Маріуполі ще донедавна залишалися популярними та відігравали важливу роль в інформаційному просторі міста. Як і багато років тому, газети й журнали були важливим джерелом новин та інформації для багатьох його мешканців.

---

[359] Газета «Приазовский рабочий» закривається. Цим можуть скористатися окупанти // Детектор медія. 25 квітня 2022 р. URL: https://detector.media/infospace/article/198698/2022-04-25-gazeta-pryazovskyy-rabochyy-zakryvaietsya-tsym-mozhut-skorystatysya-okupanty/ (дата звернення: 07.06.2022).

[360] Ще одне медіа з Геніческа припиняє роботу // Інститут масової інформації. 13.03.2022. URL: https://imi.org.ua/news/shhe-odne-media-z-genicheska-prypynyaye-robotu-i44320 (дата звернення: 07.06.2022).

За кілька кроків до війни

Хотілось би зауважити, що до 2022 р. Маріуполь посідав друге місце за чисельністю населення в Донецькій області (425 681 осіб). Через залізничні шляхи, автомагістралі, аеропорти та морські порти він установлював зв'язок не лише з обласним центром, а й з іншими важливими містами як в Україні, так і за її межами. Промисловий потенціал Маріуполя був різноманітним та динамічно розвивався. Тут активно процвітали металургійна, машинобудівна, металообробна, хімічна та харчова промисловості. Важливу роль в економіці міста відігравало Азовське море, через яке Маріуполь підтримував морські зв'язки з іншими регіонами України та зарубіжжям. Маріупольський морський торговельний порт входив до числа найбільших портів країни. він був найсучаснішим та найперспективнішим портом Азовського моря.

Та Маріуполь був не лише важливим промисловим центром, а й культурним серцем Донбасу. Усі мешканці міста, будь то металурги, машинобудівники, портові робітники, підприємці, лікарі, вчені, працівники культури та педагоги, працювали разом, як одна велика родина, вкладаючи свої зусилля в благополуччя міста. Соціальна сфера активно розвивалася, міська інфраструктура, наука, культура, освіта та спорт досягли значних висот. Тут народилося й жило багато самовідданих, талановитих та працьовитих людей, які залишили незабутній слід в історії міста, області та країни загалом. Жителі Маріуполя характеризуються енергією, високим рівнем освіти, талантами й патріотизмом. Завдяки їхній працьовитості, оптимізму, наполегливості, гостинності та відданості своїй Батьківщині Маріуполь став справжньою перлиною Донецької області — з неповторним колоритом та особливим характером.

У Маріуполі було одне особливе місце, яке завжди буде серцем нашого міста, — це сквер біля Драматичного театру. Колись, у 2018 р., він витримав величезну реконструкцію, завдяки якій став справжнім райським куточком, який радував кожного містянина[361]. У центрі скверу з'явився фонтан — величезна

[361] Театральний сквер // Guru.ua. URL: https://rest.guru.ua/ua/mariupol/places/1950-teatral_nyj_skver/ (дата звернення: 15.10.2021).

Сквер та фонтан біля Драмтеатру. 2016 р. Фото І. Пономарьової

й сяюча споруда, струмки води якої розливалися різними кольорами. Навколо росли величезні магнолії й сакури, які зачаровували своїм цвітінням і дарували тінь та прохолоду в спекотні дні. Сквер біля Драматичного театру став улюбленим місцем для прогулянок як дорослих, так і дітей. Щороку у нашому сквері проводили різноманітні заходи та свята. Тут відбувалися концерти, святкування Дня міста, Різдва та інші важливі події. Кожен місцевий житель знаходив тут щось для себе — чи то спокій для роздумів, чи то радість від веселощів. Проте у 2022 р. наше місто зазнало значної втрати: російські окупанти розібрали й вивезли фонтан. Це була велика трагедія для нас — містян. Ми втратили не лише красу нашого скверу, а й символ вільної та незалежної України [362].

[362] *Балиоз М.* В центре Мариуполя оккупанты разбирают и вывозят фонтан // mrpl.city. 29 червня 2022 р. URL: https://mrpl.city/news/view/v-tsentre-mariupolya-okkupanty-razbirayut-i-vyvozyat-fontan (дата звернення: 06.07.2022).

Життя маріупольців протягом останніх 33 років віддзеркалює неповторний шлях розвитку й трансформації міста. Від моменту проголошення незалежності України Маріуполь зазнав значних змін в усіх сферах: від відновлення культурних традицій до адаптації до нових викликів та можливостей.

Які ж процеси визначали соціальний ландшафт міста та які тенденції стали ключовими у формуванні сучасної маріупольської ідентичності?

Дитинство в 1990-ті –2000-ні роки складалося з прогулянок у дворі, цукерок і морозива, атракціонів і мультфільмів. Особливою подією був приїзд цирку. Найбільше маріупольці любили, коли приїздив київський цирк «Кобзов», який мав дуже багату програму за участю акробатів, клоунів, і головне — звірів (слонів, тигрів, мавп). «На вході в цирк в шатрі стояло безліч продавців з різними "цирковими" товарами для дітей: кульками, світлячками, носами клоуна, пластиковими масками тварин, із солодощів обов'язковим атрибутом були попкорн і цукерки. Проте попкорн і цукерки продавали не тільки в цирку, а також у парку "Веселка", парку Лепорського, біля Драмтеатру, у Лунапарку та багатьох інших місцях» [363], — згадує маріуполька Тетяна Терендій.

Зимовий сквер біля Драмтеатру. 2019 р. Фото І. Пономарьової

Парк Лепорського (на вулиці Гугеля, біля заводу «Азовсталь») з'явився ще за радянських часів водночас із будівництвом заводу, тому мав офіційну назву парк «Азовсталь», що підтверджували

[363] Записано авторкою у 2023 р. від Терендій Тетяни (1995 р. н.), мешканки Маріуполя.

Парк «Веселка». Гулівер. 2016. З особистого архіву Т. Терендій

великі літери та логотип заводу біля входу до нього на проспекті Перемоги. У парку був літній амфітеатр, де виступали артисти. Раніше тут була величезна кількість дитячих атракціонів, колесо огляду, у вихідні та святкові дні містяни відвідували його сім'ями. У ньому проводили концерти, запускали салюти. Проте в період перебудови і пізніше меткомбінат почав відмовлятися від парку, тож атракціони пішли на металобрухт, туди ж із часом вирушили й великі літери «Азовсталь» та логотип підприємства, зроблені зі сталі, які прикрашали центральний вхід до парку. У нульові роки всі атракціони розібрали. Лише у 2010-ті в парку Лепорського провели реставраційні роботи.

Центром Лівого берега на початку нульових років була Площа, де проводили концерти та ставили ялинку, а влітку на День металурга тут розміщували концертну сцену. «Парк "Веселка" наприкінці 90-х років вже був у занепаді, хоча багато хто тоді ще пам'ятав атракціони та визначні місця: паровозик, гойдалки-парасольки, колесо огляду, курка з гойдалками замість крил, кімната сміху, равлик, величезна статуя Гуллівера та динозаври з колісних шин» [364]. Тільки у 2019 р. парк відновлять, викинуть застарілі атракціони, на їх місце встановлять нові, а сам парк перетвориться на велике поле тюльпанів.

До речі, ті з дітей, хто жив на Морському бульварі, мали свою втіху — найбільший вибір морозива! Усі пам'ятають магазин

[364] Записано авторкою у 2023 р. від Терендій Тетяни (1995 р. н.), мешканки Маріуполя.

Магазин «Маріуполь». 2012 р. Фото Т. Терендій

«Маріуполь» на бульварі Меотіди, або магазин «Літо» на вулиці Воїнів-визволителів, 2, або на бульварі біля «Пушки», звідки відкривався чудовий вид на море.

А у 2020 р. Маріуполь перетворився на справжній рай для любителів активного відпочинку та пригод. Місто засяяло новими фарбами завдяки масштабним реконструкціям [365]. Почнімо з оновленого пірса, який став справжнім центром тяжіння. Там можна було не тільки насолодитися видами моря, а й порадувати себе смаколиками з фудкорту, а увечері — неймовірно красивим освітленням. Площа Свободи перетворилася на справжній калейдоскоп вражень. Величезний пішохідний фонтан, інтерактивна інсталяція з голубами миру та інші арт-об'єкти створювали неповторну атмосферу свята, де кожен віднаходив щось до душі.

І це ще не все! Парк імені Гурова також не залишився осторонь. Барбекю-зона біля річки, де можна провести час із сім'єю та друзями, додала йому чарівності.

[365] *Кутнякова М.* ТОП-10 приятных изменений в Мариуполе в 2020 году // mrpl.city. 18 грудня 2020 р. URL: https://mrpl.city/blogs/view/top-10-priyatnyh-izmenenij-v-mariupole-v-2020-godu (дата звернення: 14.04.2024).

Новорічна ялинка біля Драмтеатру. 2021 р.
Фото І. Пономарьової

До лютого 2022 р. Маріуполь був містом, де завжди відбувалося щось цікаве, але 2020-й приніс йому особливий подарунок — відкриття льодової арени та створення хокейного клубу «Маріуполь». Для авторки це було справжнім дивом — бачити, як нашому місту дарують нові можливості та спортивні захоплення. І хоча я не вмію кататися на ковзанах, але мріяла побувати на якомусь матчі. Льодова арена була яскравим доповненням до неймовірного оновленого парку «Веселка».

Так, Маріуполь — місто, де на кожному кроці можна було знайти щось незвичайне й захопливе. Одним із чудес були нові мініскульптури відомого маріупольського архітектора Віктора Нільсена, які з'явилися в нашому місті у 2019 р. А у 2020-му додалося ще шість міністатуеток, які також стали перлинами Маріу-

поля. Серед них — козачка Домаха, мамонтеня, коваль, пелікан, кораблик і осетр. Кожна з цих скульптур була символом і образом нашого міста. Вони зберігали в собі його дух та історію, розповідаючи про його унікальний колорит і культурні витоки. Ці мініскульптури стали не просто частиною вуличного мистецтва, вони були невід'ємною частиною нашого спільного спадку, радуючи містян і привертаючи увагу гостей. Звісно, не обійшлося без пригод: на жаль, козачку Домаху й кораблик вкрали.

Що ж, Маріуполь протягом 1991–2022 рр. зазнав значних змін і трансформацій: від історичних та політичних до економічних та культурних. Однак місто, проходячи ці випробування, досягало нових вершин. Реконструкції, розвиток і впровадження нових інфраструктурних об'єктів, спортивних закладів, розвиток туризму позначилися на обличчі міста, роблячи його сучаснішим та привабливішим для відвідувачів, містян і гостей. Незважаючи на виклики й труднощі, Маріуполь рухався вперед, зберігаючи свою унікальну історію й дух, готуючись до нових можливостей та досягнень.

Заступила чорна хмара...

24 лютого 2022 р. Ранок того дня розпочався тихо й спокійно, але всього лише кілька годин потому його розірвали вибухи. Перший удар призвів до паніки та хаосу. Люди тікали зі своїх будинків. Школи, лікарні, магазини — все зупинилося, а місто затягли чорні хмари з диму та пилу. Сирени вили тривожним сигналом. Вулиці заповнили містяни, які шукали притулку та порятунку. З кожною годиною ситуація ставала все більш напруженою. Війська ворога вже наближалися до нашого міста, і мешканці робили все можливе, щоб захистити себе та свої рідних. Напередодні війни майже ніхто не вірив, що це станеться, але тепер нам доводилося діяти швидко та рішуче, щоб вижити. Маріуполь, колись спокійний і прекрасний, опинився в облозі.

Затишне портове місто Маріуполь раптом перетворилося на поле бою. Спогади авторки про початок російської окупації занурять вас в історію, яка назавжди змінила місто, — відчуйте реальність місцевих мешканців.

У ніч перед Різдвом 2022 р. мені наснився дивний сон: я бачила моє прекрасне й улюблене місто Маріуполь наповнене блискучими веселими вогнями. Щасливі люди. Потім — темне підземелля, де я йшла на дотик без світла, телефона та сумки в стані повного безвиходу. І раптом опинилася в раю, де пальми, сонце, радість, усмішки, смачна кава. Прокинулася й вирішила не звертати уваги на сновидіння. Попереду багато справ. Різдво та Новий 2022 рік в Маріуполі були дуже яскравими й красивими. Містяни раділи, що місто ожило, стало затишним та привабливим.

Маріуполь — це моє життя: тут народилися мої діти, онуки, чоловік і я. Відповідно до традиції, я склала список своїх бажань на наступний рік. Було задумано багато подорожей: до Грузії, Греції, на острів Крит, Парижа... Наперед можу сказати, що багато з цих бажань здійснилося, але зовсім не так, як мені це уявлялося. Святковий настрій було трішки зіпсовано, бо сильний вітер повалив головну новорічну ялинку Маріуполя біля Драматичного театру. Будучи професором етнології, я знала, що з давніх-давен життя дає людям знаки. І цей знак не можна було назвати добрим. Однак я ж сучасний учений! Що за забобони? Ялинку, звичайно ж, швидко відновили. Та через три місяці багато містян згадало про цей випадок, коли в березні на будівлю Драматичного театру, де ховалися від російських обстрілів сотні містян, російський літак скинув потужну авіабомбу.

Та повернімося до новорічних святкових днів. Тоді в атмосфері міста, та й усієї України, дзвеніли легка тривога та напруга. Усі навколо говорили про готовність Росії до воєнного вторгнення. У ЗМІ обговорювали інформацію про те, що Україну чекають серйозні випробування. Однак маріупольці вірили, що місто під міцною військовою охороною. Багато людей було переконано, що місто захищають вищі сили, адже Маріуполь названий на честь Пресвятої Богородиці Марії з вірою в те, що це забезпечить його добробут та захистить від негараздів. Ця віра допомагала містянам відчувати спокій та надію, незважаючи на будь-які труднощі. Усі ж бо пам'ятали, що Маріуполь пережив уже російсько-турецьку та Другу світову війни і вистояв, не зник.

Лютий 2022 р. став надзвичайним випробуванням для всього Маріуполя. Російська воєнна агресія нагнітала страх по всій країні, але наше місто, сповнене впевненості, стояло на своїй позиції,

вірячи у свою надійну оборону. Керівництво Маріуполя та впливові особи, зокрема Рінат Ахметов, неодноразово заспокоювали містян, переконуючи їх, що Маріуполь має міцні оборонні структури та готовий до будь-яких викликів. На багатьох зустрічах і заходах вони наголошували на тому, що місто пережило важкі випробування і вміє захищати себе від будь-яких загроз. Місцеві медіа також підтримували цю ідею, розповсюджуючи повідомлення про те, що Маріуполь має ефективну систему оборони та отримало достатню підтримку від уряду й інших органів влади. Хоча серед більш обізнаних мешканців ширилися різні чутки та сумніви, багато маріупольців вірило словам керівництва й продовжувало жити своїм звичним життям, сподіваючись на краще. Але чи були ці переконання достатньою запорукою надійності міста перед небезпекою, що невпинно насувалася?

Українське телебачення повідомляло, що американська розвідка має дані про можливий напад Росії на Україну. Однак більшість маріупольців була переконана, що сучасне суспільство не дозволить жодних воєнних дій. Ніхто не готувався до надзвичайних ситуацій. Але настав ранок 24 лютого 2022 р. — ранок початку «спеціальної військової операції» Росії в Україні. Настали часи, коли ти не знав зранку, що робитимеш увечері.

Син авторки Василь зателефонував і повідомив, що нашій сім'ї терміново потрібно перебратися до підвалу, бо можливі воєнні дії. Небезпека велика. Звідки він знає? Він у Чорногорії. Але син виявився правим! Рівно через три години після того, як ми з онуками та їхньою матір'ю поспіхом перейшли до підвалу, російський снаряд влучив у будинок, де ми щасливо жили. Замість квартири — лише велика діра (ми дізналися про це значно пізніше).

У підвалі, де ми вирішили провести пару днів, уже було кілька сімей із дітьми (дванадцять дітей віком від 9 до 16 років) і тваринами (ми свого кота Марселя залишили вдома). Знаєте, що було найцікавішим? Поки ми були в підвалі, ніхто не захворів. Ми не мали повноцінної гігієни, дезінфекції, але при цьому ніхто не захворів. Руки мити не було змоги, але організм, вочевидь, дуже був налаштований на виживання.

Поверхом вище над нами мешкав чоловік, який понад 20 років пересувався в інвалідному візку. Він не вірив у можливу

війну, тому категорично відмовився кудись переїздити. Йому було зручно вдома. Він переконував нас, що у XXI ст. в Європі політичні конфлікти можна швидко врегулювати, а ми із сином просто піддалися загальній паніці. Але хвилювання за наших дітей все ж нас не полишало. Тож було ухвалено загальне рішення: чоловік і кіт залишаються на господарстві. Про всяк випадок ми залишили їм їжі й води на тиждень. А самі, взявши документи, воду, ліхтар, телефон, банківські картки, гаманець, переїхали, як нам здавалося, на кілька днів, до безпечного місця — у будинок, де на першому поверсі була кав'ярня, а під нею — міцний підвал.

Перший тиждень у підвалі, коли ще були електрика й вода, був сповнений страху за сім'ю, близьких і наше місто. Але надія ще також була, хоча тривога не залишала. Наша дочка Алінка жила тоді в Ірпені, передмісті Києва. Увечері вона зателефонувала й повідомила, що вона з другом виїжджає в невідомому напрямку. Ширяться небезпечні повідомлення. І... наступного ранку Ірпінь і Бучу бомбардувала російська авіація.

Яким же було життя дітей у підвалі? Спочатку вони грали настільні ігри, які ми принесли із собою. Грати в рухливі ігри практично не вдавалося, адже тривали постійні обстріли. Було дуже холодно, температура на вулиці опускалася до –10 °С. Треба було берегти тепло, відтак усі діти обов'язково перебували поруч із батьками. Моя онука Анюта взяла із собою до сховища маленьке електричне піаніно і й постійно грала нам «Щедрика» та малювала (доки була електрика), додаючи трохи оптимізму й підтримуючи всіх морально.

З нами в підвалі було семеро тварин, але двоє котів не витримало тяжких випробувань. Не всім підходили такі умови. Господарі взяли, звичайно, для своїх домашніх улюбленців корм із дому, але він закінчився, і доводилося шукати для них харчування в магазинах, наражаючись на небезпеку. Тварини дуже все відчували і часто підказували нам, що треба готуватися до обстрілу.

У нашому підвальному житті всі блага цивілізації теж швидко закінчилися. Будинок, де ми жили з чоловіком і котом, розташовувався в трьох кілометрах від підвалу, але туди вже було пройти неможливо через безкінечні килимові бомбардування. «Страх — пуста трата часу», — не знаю, хто сказав, але дуже влучно. Коли росіяни почали бомбардувати з літаків, кораблів, танків, вже не було

часу боятися. Треба було постійно ухвалювати рішення: або бігти до виходу, або лягати на брудну підлогу, або закрити своїм тілом дітей. Усі, хто був у підвалі, вирівнялися у своєму становищі. Те, що я професорка, не давало мені ніяких переваг. Усі були рівні. Незалежно від матеріального й професійного статусу, усі виконували важку роботу. Якийсь час було невелике затишшя, і я провела лекцію для дорослих та дітей про походження людини й історію людства. Мені дуже хотілося надихнути всіх на краще. Адже погане завжди коли-небудь закінчується.

А. Пономарьова «Україна моя» (малюнок з підвалу). 28 лютого 2022 р. Фото І. Пономарьової

Та невдовзі звуки вибухів стали наближатися, і вже вийти з підвалу не було жодної можливості. У будинку, де ми перебували, на другому поверсі були азовці, які нас захищали. Росіяни ж спеціально обстрілювали житлові квартали, щоб зрозуміти, звідки наші хлопці можуть відстрілюватися. З'ясувавши координати, вони цілеспрямовано бомбардували ті райони, де зосереджувався «Азов». Через два тижні росіяни розпочали масовані атаки. Ми вже не могли нікуди вийти, навіть щоб приготувати їжу.

А ще через два тижні прийшов відчай. «Визволителі» з Росії звільняли місто від життя. Забрали навіть повітря. У підвалі воно закінчувалося, а підійматися було небезпечно через обстріли. Маленьке підвальне віконечко трохи відчинялося, дозволяючи побачити вулицю, вкриту сміттям та уламками. Особливо некомфортно було перебувати в темряві й без будь-якої інформації про те, що відбувається. День, другий, третій... Ми не розуміли і не знали ситуації в місті, країні, світі. Джерел інформації в нас не було. Тільки тоді я зрозуміла висліів Олександра Дюма «Невідомість гірша за всі кари у світі». Протягом кількох днів навіть найдорожчі

телефони перестали виконувати свої функції й не мали ніякої цінності. Згадала свій різдвяний сон. Там був темний і страшний підвал. Але реальність виявилася ще страшнішою, оскільки вона доповнилася безкінечними обстрілами. Згадалося багато, але нав'язливим спогадом було завершення мого сну — чи справді рай? чи це кінець життя?

Хотілося вірити в краще. Але як? І ось тоді я згадала слова з «Кульбабового вина» Рея Бредбері про те, що коли тобі погано, «треба добряче виспатись, або хвилин десять поревти, або з'їсти п'ять порцій шоколадного морозива, або ж усе це разом — і ось тобі найкращі ліки». Добре виспатися в таких умовах навряд чи вдасться, поплакати — можна. Але в моїй сумці виявилося кілька плиток чорного шоколаду. Я тихо витягла й поклала до рота своїм онукам та їхній мамі. Себе порадувала. Виявилося, автор правий. Гарний спосіб. Спробувала виспатися. Але прокинулася від вибуху. Знову подивилася в маленьке віконце на вулицю. Чи це дійсність? Сусідні будинки повністю руйновані. Росія знищує російськомовне 500-тисячне місто Маріуполь разом із його мешканцями — жорстоко, цинічно, безперервно — усіма можливими сучасними засобами: авіабомбами, ракетами різноманітними снарядами з літаків, кораблів, танків, гармат... Під час вибухів люди поводяться по-різному. Хтось намагається сховатися, хтось кричить, а хтось байдуже йде далі, можливо, туди, де раніше був щасливий. Сильні емоції викликала картина, ніби з художнього фільму: мама неспішно веде хлопчика та дівчинку віком 5–6 років, не звертаючи уваги на вибухи. На запитання «Куди ви йдете? Йдіть до сховища» вона відповіла абсолютно беземоційно: «Діти три дні нічого не їли, ми шукаємо їжу...»

Багато хто в місті не хотів миритися з таким життям і... крокував донизу з розбитих балконів. Однак були й такі містяни, які чекали на прихід росіян. У маленьке віконце ми побачили, як один чоловік побіг назустріч російському танку зі словами «Наші йдуть! Ура!», але танкісти його просто розстріляли. Те, що залишилося від прихильника «російського миру», можуть показувати лише у фільмах 18+.

Протягом кількох днів усі магазини й аптеки розгромили. Люди розуміли, що довіряти можна лише собі. Як кажуть, наше щастя — у наших руках. Усе, що можна було винести зі зруйнова-

них торговельних центрів, тягли до підвалів. Проте через обстріли не всі могли донести своє «щастя».

Якось повз наш підвал за допомогою інвалідного ціпка рухалася жінка досить поважного віку. У руках вона несла вудку для риболовлі (поруч був магазин під назвою «Все для риболовлі»).

— Звідки у вас вудка?

— Поміняла на цигарки. Завтра моєму чоловікові буде 80 років, хочу привітати. Плануємо разом ходити на риболовлю. Наші українські військові скоро звільнять Маріуполь.

Ці оптимістичні слова та віра в хороше майбутнє нас надихнули, та незабаром розпочався черговий обстріл і... невідомо, чи зможе ця жінка здійснити свою мрію.

Моїм світлом у підвалі були мої онуки Юрій та Анюта. Вони все розуміли. Так, були складні ситуації, але коли я їх обіймала, то сама розуміла, що головне — усі живі. А все інше (брудні руки, оскільки воду берегли лише для втамування спраги, відсутність туалету...) — то метушня.

25 березня — день народження Юрчика. Ми завжди пам'ятали, що це також День незалежності Греції. Адже венами моїх онуків тече й грецька кров. У мирний час у нашій сім'ї дні народження святкувалися весело й дуже смачно, але не цього разу... Своє 15-річчя Юрчик зустрів по-дорослому, спокійно реагуючи на вибухи та вітання усіх присутніх у підвалі. І лише на мить, коли я вручила йому його улюблену шоколадку, він став по-дитячому щасливим.

Мама моїх онуків Оля, як орлиця, оберігала дітей і вдень, і вночі. А коли не було обстрілів, проводила для всіх хлопчиків та дівчаток, які були в підвалі, заняття з англійської мови. Без книг, паперу, ручок. І всі дивувалися, як діти швидко все засвоюють. Їм було дуже цікаво. Анюта, як наймолодший учасник англійського гуртка, охоче брала участь у дискусіях англійською мовою. Вона багато малювала та читала, але під час обстрілів і вибухів голосно кричала:

— Я хочу жити! Я хочу жити! Літаки, летіть до своєї Росії!

Вона повторювала це як заклинання.

Якось у неї випав молочний зуб. Я почала її переконувати, що це гарний знак. Отже, скоро будуть хороші події. До того ж

Хлопчики в підвалі грають при свічках. Березень 2022 р. Фото І. Пономарьової

військові з «Азова», які захищали нас на другому поверсі нашого будинку, повідомили, що Україна скоро увійде до Євросоюзу. Це трохи заспокоїло Анюту. Через кілька хвилин вона почала запитувати:

— Євросоюз — це добре?

— Звичайно, тобі там сподобається, — відповіла я, щоб її заспокоїти.

— А там є зубні феї, як в Україні, які приносять подарунки під подушку, коли в дітей випадають зуби?

Потім вона заснула. Ми разом із її мамою, як подарунок від феї, поклали під її подушку 500 гривень. Прокинувшись уранці, вона виявила гривні у завітному місці й почала розслідувати:

— Вчора ж говорили, що наша країна вступає до Євросоюзу. Так чому зубна фея не поклала євро, а лише гривні?

Наступного разу під час затишшя наша Анюта несподівано поставила фінансове запитання:

— А нам з Юрою як дітям війни будуть видавати гроші? Усі ж іграшки зникли.

На моє здивування її знаннями про виплати людям, які пережили Другу світову війну, вона просто відповіла:

— Коли грала на подвір'ї, сусіди-пенсіонери обговорювали цю тему.

Дітям завжди хочеться чогось нового. У звичайному житті наша 8-річна Анюта звичайних книг не вибирала. Вони якось не цікавили її. Телефон, ноутбук, айпед заміняли всі паперові варіанти. Та вже минуло кілька тижнів, як ми жили при свічках без будь-яких передумов до появи електричного світла. Анюта блукала сюди-туди, викликаючи обурення деяких дорослих через те, що ставала їм на ноги. І ось вона раптом побачила книгу, видану близько 30 років тому. Книга мала поганий вигляд: брудна, м'ята. Анюта прочитала на обкладинці «Льюїс Керролл "Аліса в Країні Див"». Вона сіла зручніше й читала, не звертаючи уваги ні на вибухи на вулиці, ні на голодні вибухи в животі. Для мене це було важливо. Бо в ситуації, коли немає їжі, запитання дитини «А коли ми будемо їсти?» викликало купу емоцій. Виявляється, це дуже страшне запитання, як і чим нагодувати дітей. Можна було піднятися з підвалу, щоб на подвір'ї зварити кашу. Ми мали невеликі запаси сухих продуктів. Але це 50 на 50. Невідомо, чим ця справа може завершитися.

Приготувати їжу було героїзмом. Часто за неї люди платили занадто високу ціну. Ми були свідками, коли вся сім'я з п'яти осіб зібралася в сусідньому під'їзді в очікуванні на гарячу їжу. Готували. Розмовляли. Намагалися жартувати й підбадьорювати одне одного. Вони стояли навколо вогнища. Вогонь обмежували камені, на яких стояла каструля із завітною мрією. Дорослі та діти вдихали смачний аромат простої страви, до якої додали ароматних спецій. Мабуть, пакетик залишився з кращих часів. Каструля з кашею дарувала надії для очікуючих. Вогонь поступово зменшувався, і страва вже майже була готова. Ось воно — щастя! Очікування смакоти. Зненацька звідкись — вибух. Ми лягли на землю, закриваючи один одного (російські обстріли житлових кварталів Маріуполя вирізнялися несподіваністю). Військові могли ліниво стріляти протягом діб там і тут, а могли за кілька хвилин знищити цілий мікрорайон. Цього разу стихло

за кілька секунд. Піднялися і... побачили, що вже нікому радіти довгоочікуваній страві. Неушкодженою виявилася лише каструля з кашею. Усі члени цієї сім'ї пішли з життя... в радісному очікуванні на смачну їжу.

Якось до нашого сховку заскочив ДНРівець, якого росіяни відправили на війну з Донецька. Він забіг до нас із проханням про порятунок. У руках чоловік тримав один магазин від автомата, бо всі інші частини зброї російське командування наказало здобувати в бою. Азовці натомість були дуже добре озброєні. До того ж їм регулярно привозили допомогу, з якої вони підгодовували наших дітей. Під час спілкування з ними я дізналася, що це американські продуктові набори, укомплектовані на один прийом їжі.

Сили військових тоді були нерівними. Дуже довго точилися бої за Морський бульвар, власне, де ми й перебували. З одного боку стояли кадирівці, з другого — наші азовці. Сорок днів вони один з одними перестрілювалися. У результаті майже всі будинки було зруйновано. Потім росіяни біля проспекту поставили машину з грамофоном, з якого лунало «С чего начинается родина...». Згодом почали через рупор оголошувати про можливість евакуації. Частина людей повірила, особливо родини з дітьми. Поїхали, але доїхали чи ні — невідомо.

Наш Маріуполь дихав лише між вибухами. Навколо гинули дорослі й діти. Домівки розсипалися й перетворювалися на груди уламків. Життя людей було нічого не варте. Я мала в гаманці й гроші, й банківські картки, але вони нічого не значили. Великою цінністю був звичайний весняний дощ. Люди вибігали на вулицю набрати животворної рідини — води. Але перед цим прощалися. З вулиці поверталися не всі. Коли виходили готувати на вогнищі, обіймалися про всяк випадок. Прийде завтра чи ні — ніхто не міг відповісти. Я розуміла, що не можу змінити ситуації, тож весь час була як натягнута струна. У будь-який момент потрібно було ухвалювати рішення. Я не розуміла, що відбувається в місті. Що робити? Підійшла до Анюти й почала читати текст її казки: «"Не сумуй", — сказала Аліса. "Рано чи пізно все стане зрозуміло, все встане на свої місця і впорядкується в єдину красиву схему, як мереживо. Стане зрозуміло, для чого все це було потрібно, тому що все буде правильно. Життя дійсно показує, що чим більше ти нервуєш і напружуєшся, тим сильніше заганяєш себе в тупик

ускладненої ситуації. Але, коли ти видаєш подих, заспокоюєшся і відпускаєш все — все налагоджується і вирішується"». І тільки потім, коли я опинилася на прекрасному острові Крит, зрозуміла ці слова з казки.

Але повернімося до квітневого Маріуполя. Ішов наш 46-й день у підвалі. Вода майже закінчилася. Навколишні будинки були зруйновані. Ми зрозуміли, що мета російської «спеціальної воєнної операції» — стерти Маріуполь з лиця землі. Але чому? Ми всі ставили це запитання. Агресори сподівалися, що російськомовне місто Маріуполь зустріне їх хлібом і сіллю. Їх очікування не справдилися. «Друга армія світу», як називали себе росіяни, протягом 40 днів не змогла захопити одну вулицю, де був наш підвал. «Азов» захищав Маріуполь до останнього. І росіяни застосували тактику спаленої землі — методично знищували по черзі будинки один за одним. Після чергового вибуху міни в нашому будинку утворилася велика діра. Усім стало зрозуміло, що життя всіх учасників нашого підземного театру під загрозою. А щойно вийшли азовці, міна прилетіла в наш будинок і зачепила підвал. Тоді ми усвідомили, що вже зовсім скоро від нашого сховища нічого не залишиться. Кадирівці все «зачищали», щоб не залишити навіть натяку на спротив. Будинки повністю руйнували спочатку танками, а потім мінометами. У цій ситуації я ухвалила рішення вийти на вулицю і з закликом «Солдати, допоможіть! Тут у підвалі діти!» йшла вперед, йшла і кричала. Навколо вибухали снаряди. Мене рухало лише одне — треба врятувати дітей. І схоже, пані удача усміхнулася мені. Через деякий час мого блукання серед руїн я побачила, як хтось махає мені рукою з напівпідвального приміщення. Я увійшла туди й побачила російського військового. Йому було років 18–20. Він дивився на мене переляканими очима.

— Ви хто і що робите в Маріуполі?

— Нам сказали, що ми їдемо на навчання.

Командування їх обмануло. Вони потрапили в епіцентр воєнних дій. Я подивилася на цього хлопця: гарний, блакитноокий, круглолиций, з рум'яними щічками — і подумала, що його мама дбала про свого сина для щасливого життя та мріяла про успішне й радісне майбутнє для свого сина. А потім звернулася до молодого солдата, щоб дізнатися, чи є тут командир для розмови. Юнак пішов. Почула, як він звертається до командира:

— Товаришу командир, тут бабуся прийшла. Просить допомогу.

Моя реакція була миттєвою. Де бабуся? Яка бабуся? Тут, окрім мене, нікого немає. Розуміння того, що він назвав мене бабусею, перекрило всі інші емоції. Мене, яка все життя стежила за своїм зовнішнім виглядом і отримувала масу компліментів на свою адресу, стали називати бабусею. Це ще той удар. Проте, до речі, згодом, коли побачила себе в дзеркалі, зрозуміла, що ця молода рожевощока російська дитина зі зброєю була права. За 46 днів у підвалі я втратила понад 10 кілограмів ваги. Часом люди, які хочуть схуднути, кажуть, що вони нічого не їдять, але в них такий обмін речовин в організмі, що не дозволяє знизити вагу тіла. Я на практиці перевірила: підвал, майже без їжі та води — і жодний обмін речовин не завадить скинути вагу (жарт).

Загалом хочу зауважити, що мої антропологічні дослідження завжди мені допомагали. Військові з російської армії, які зустрілися на моєму шляху, на щастя, вирізнялися розумним антропологічним типом. Тож коли вийшов командир, то на його обличчі я побачила бажання допомогти нашій групі з підвалу. Він супроводив усіх дітей до безпечного місця. Правда, у мене виник конфлікт із представником дуже неприємного антропологічного типу — військовим із так званої ДНР, який не хотів нас пропускати. Так ми зрозуміли, що російські військові конкурують між собою. А мій внутрішній конфлікт теж наростав. З одного боку, я мала бути вдячною за те, що російський військовий врятував моїх онуків, з другого боку, через нього загинули сотні людей у Маріуполі.

Ми їхали в автобусі. Нам скоро виходити. І я поставила російському командиру запитання:

— Навіщо ви прийшли в наше місто?

Відповідь була передбачуваною:

— Я військовий. Зобов'язаний виконувати накази вищого командування.

Усе моє розуміння про походження й еволюцію людини перевернулося. Цікаво, цей військовий — це homo... Але якщо він людина розумна, як він може виконувати накази знищувати мирне місто? Можливо, це окремий вид людини — homo rosiyanicus? Що в голові в російських військових? Або їхні нейронні зв'язки

сплуталися так, що вони спокійно сплять, отримують нагороди за руйнування мирних міст, а їхні сім'ї пишаються їхніми «подвигами». Роздуми...

Та продовжимо нашу післяпідвальну історію. Після довгих роздумів я ухвалила рішення: Оля з дітьми їде через Росію до Європи, а я залишаюся в Маріуполі. У нашому будинку на мене чекали мій чоловік і мій кіт.

Автобус зупинився. Усі, хто був у підвалі, залишали місто, тож мені потрібно було вийти. Це вже була та частина міста, де бої закінчилися. Скрізь висіли російські прапори. «Освободителі» звільнили мешканців Маріуполя від нормального життя, від елементарних побутових умов, а то й просто від життя. Десь далеко біля якогось під'їзду люди щось готували на вогнищі. Я йшла знайомими вулицям. Більшість будинків — купи каміння. Сумніваюсь, що мешканці, які залишалися в них, вижили. А що з моєю сім'єю та будинком? Я намагалася не уявляти жодних картинок. Вийшла на проспект Перемоги. Нічого не залишилося від нашого гарного, цвітучого й затишного району. На одному зі зруйнованих будинків з'явився напис «проспект Кадирова». Уже перейменували... Усе знищили — і задоволені. Дуже символічно. Для них гасла та прапори важливіші за людські життя. З тугою брела, намагаючись не стати на снаряди, які лежали скрізь у великій кількості. Згадала слова Ремарка: «Хто нічого не чекає, ніколи не буде розчарований. Ось гарне правило життя. Тоді все, що прийде потім, видасться вам приємною несподіванкою». Але до сюрприза було ще далеко, та це вже інша тема.

Що було після підвалу? Як виживали 46 днів під бомбами мої чоловік Василь і кіт Марсель? Та найцікавіше було потім, коли мій сон здійснився, і ми опинилися в прекрасному раю... Моє улюблене висловлювання: все, що має статися, обов'язково станеться, все, що не має статися, не станеться. А життя непередбачуване й тому прекрасне! Далі буде...

З чоловіком і котом ми зустрілися й згодом опинилися в будинку родичів чоловіка у селі Козацькому за 20 кілометрів від Маріуполя. Це вже була територія, де володарювали росіяни та їхні спільники. Але тут був інтернет і мобільний зв'язок! Яке щастя почути голоси рідних і близьких, отримати сотні повідомлень. Хтось хвилювався, хтось підтримував, хтось радів. Але що робити далі?

Інститут середземноморських досліджень (о. Крит, Греція).
Зліва направо: І. Пономарьова, Дз. Харлафті, А. Сидоренко. 2023 р.
З особистого архіву І. Пономарьової

Як жити? Де жити? Наш кіт Марсель поводився як заправський партизан: переміщувався, притискаючись до землі, оглядаючись навколо на 360 градусів. Російські військові ходили дворами, заходили до будинків місцевих мешканців і забирали чоловіків для участі у військових наступах для захоплення української території. Звісно, мало хто з цих мобілізованих залишався живим. Усі розуміли, що відбувалося...

Сумні та важкі думки про майбутнє... І ось раптом повідомлення з Греції. Мої колеги запрошують нас приїхати на острів Крит. Я сповнилася збентеження та радості. Як це можливо — здійснити таку далеку подорож? Але поступово ми почали діяти. Довго отримували перепустку на виїзд із ДНР. Потім були складні переміщення на територію Росії, а звідти — до Грузії. Дуже багато не лише українських, а й російських колег допомагали нам. У Грузії нас зустріли дуже привітно. Ми — українці — постійно відчували бажання місцевих мешканців допомогти. На запитання «Чому ви так підтримуєте нашу країну та українців?» відповідь була практично одна: «Україна має відстояти себе й перемогти у війні з Росією! Інакше наступною жертвою Кремля стане Грузія».

Кіт Марсель із Маріуполя. (о. Крит, Греція). 2022 р. Фото І. Пономарьової

Ми дружно з нашим маріупольським котом Марселем полетіли до Греції, на острів Крит[366]. Я згадала про свої бажання, які зафіксувала в новорічну ніч. О так, там був прекрасний Крит — початок європейської цивілізації й початок нашого нового життя. Аеропорт, багато людей з усіх континентів. Шум, радісні зустрічі, запах кави. Серед тих, хто зустрічає, шукаємо поглядом наших покровителів. І ось нарешті довгоочікувана зустріч з моїми

[366] Дуже дякую професору Сергію Сегеді за яскраві пости у ФБ про життя нашого кота Марселя у 2022 р. URL: https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0YTAS6fwmPQh9APnKr9DHqBpaPqePRfCGqoFKQXrqb7E1EAiwGhqRQRFFHmjs5XGal&id=100069600436396 (дата звернення: 29.04.2024); https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0gYSTSmgSRxe1N7mfgfxscBucRs1uPwN7Fezz2ED37oEtgRquxE44oFr7KUkKJGzgl&id=100069600436396 (дата звернення: 29.04.2024).;

колегами. Скільки душевних і фізичних сил, скільки часу наші чудові друзі витратили на те, щоб ми з чоловіком Василем та котом Марселем отримали віру в майбутнє. Як уві сні: зі зруйнованого Маріуполя, після безлічі обстрілів, ми потрапили на благословенний грецький острів Крит. Звичайно, нас зустрічали наші ангели — життєстверджувальна Дзелина Харлафтіс, директорка Інституту середземноморських досліджень, і чарівна дослідниця цього інституту Анна Сидоренко, завдяки яким ми вдихнули райський аромат Криту. Коли я побачила наших прекрасних рятувальниць, то подумала, що в них є крила за спиною... Але це вже інша історія.

* * *

Маріуполь пройшов крізь безліч випробувань, зазнав багатьох змін протягом своїх понад 200 років існування: від скромного козацького поселення до потужного промислового центру. Він завжди був свідком і учасником важливих подій та змін. Незважаючи на складні часи, революції та війни, Маріуполь знаходив способи відновитися й розвиватися. Він долав труднощі завдяки силі та наполегливості своїх мешканців, які прагнули кращого життя й процвітання для свого міста. Останні події, пов'язані з російською окупацією, принесли нові випробування та біль. Незважаючи на це, дух Маріуполя залишається непохитним, а його мешканці продовжують демонструвати силу, єдність та віру у світле майбутнє. Маріуполь, будучи символом боротьби та надії, продовжує йти вперед, готовий подолати всі труднощі на своєму шляху. Його історія говорить про важливість стійкості, солідарності й прагнення миру та процвітання. І хоча попереду важкий шлях, Маріуполь та його мешканці готові прийняти виклик і йти до нових горизонтів та можливостей.

Науково-популярне видання

Ірина
Пономарьова

МАРІУПОЛЬ
на хвилях історії
(1780–2022 рр.)

Літературне редагування *ФОП Кришталовської Т. Л.*
Художнє оформлення *Остапова О. Я.*
Оригінал-макет підготовлено *ФОП Єгоровець Н. О.*

Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Garamond.
Умовн. друк. арк. 28,08. Обл.-вид. арк. 28,50.
Наклад 1500 прим.

ТОВ «Видавництво "КЛІО"».
Свідоцтво про реєстрацію № 036149 від 28.05.2012.
ІПН 382378426558.
Адреса видавництва:
01001, м. Київ, вул. Грушевського, буд. 4, офіс 629.
Тел./факс: (044) 279-92-14.
E-mail: clio.book@gmail.com; www.clio.in.ua

Надруковано у «Типографії від А до Я».
02121, Україна, Київ, вул. Колекторна, 38/40.

Пономарьова І. С.

П57 Маріуполь на хвилях історії (1780–2022 рр.). — Київ : ТОВ «Видавництво "Кліо"», 2024. — 368 с., іл.

ISBN 978-617-7755-95-0

Місто Марії. Йому нині присвячують вірші, пісні й цілі романи, воно стало символом нескореності й надії. У пропонованому читачам нарисі історії Маріуполя Ірина Пономарьова зібрала надзвичайно цінний матеріал з історії міста: від часів, коли у Надазов'ї запорозькі козаки засновували зимівники, і до російської окупації у 2022 р. У цій книзі авторка зібрала безцінні відомості, зафіксовані в документах Маріупольської міської думи та Маріупольського грецького суду, міських часописах і записках мандрівників, купців, послів, листівках і фотографіях, спогадах і переказах містян і найвідоміших маріупольських блогерів — дослідників історії міста, розповіді про артефакти, що до повномасштабного вторгнення зберігалися в Маріупольському краєзнавчому музеї.

Зазначені матеріали дають змогу поринути в мальовничий світ приморського міста, яке врешті стало українським промисловим гігантом і яке знищили російські війська лише за два перші місяці окупації, свідком чого була сама авторка.

Книга адресована всім, хто цікавиться історією України й Маріуполя зокрема.

УДК 908(477.62-21Мар)"1780/2022"